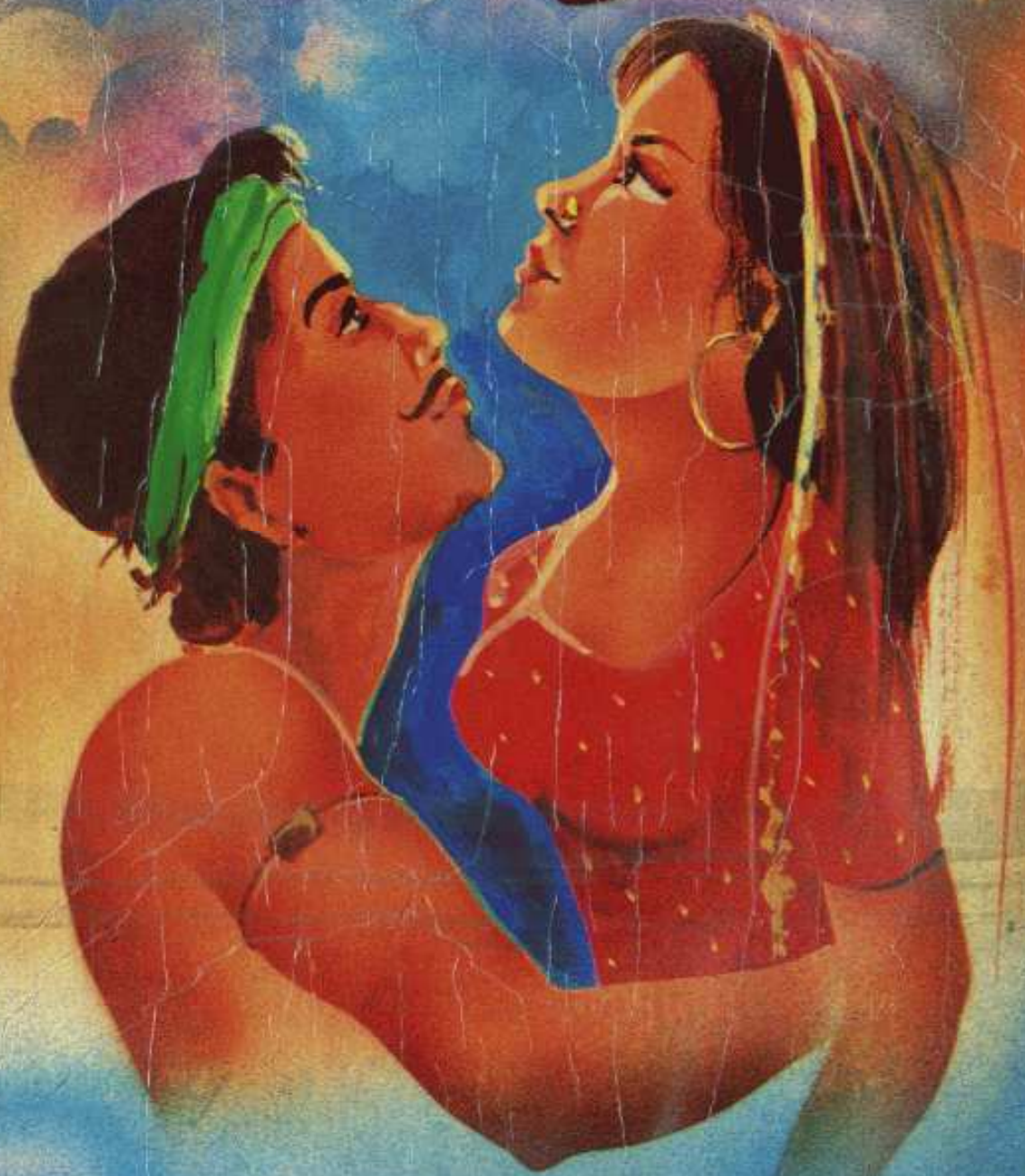

ਜੀਵੀ ਮਹਿੰਦਾਨ

ਫ਼ਸਲ ਸ਼ਾਹ

ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਂਵਾਲ

ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ

ਸੰਪਾਦਕ :

ਡਾ: ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ

ਅਤੇ

ਡਾ: ਰੋਸ਼ਨ ਲਾਲ ਅਹੂਜਾ

ਨਿਊ ਬੁੱਕ ਕੰਪਨੀ

ਮਾਈ ਹੀਰਾਂ ਗੇਟ, ਜਲੰਧਰ।

SOHNI MAHIWAL

FAZAL SHAH

Edited by

Dewan Singh & R.L. Ahuja

ਤੀਜੀ ਵਾਰ : 1976

ਚੌਥੀ ਵਾਰ : 1979

ਪੰਜਵੀਂ ਵਾਰ : 2000

ਮੁੱਲ : 45 ਰੁਪਏ

—ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ—

ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ
ਨਿਊ ਬੁੱਕ ਕੰਪਨੀ,
ਮਾਈ ਹੀਰਾਂ ਗੇਟ, ਜਲੰਧਰ।
ਫੋਨ : 280045, 284325
Email : Newbookco @ glide.net.in

—ਛਾਪਕ—

ਸਰਤਾਜ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਪ੍ਰੈੱਸ
ਜੋਸ਼ੀ ਅਸਟੇਟ,
ਸੋਚਲ ਰੋਡ, ਜਲੰਧਰ।
ਫੋਨ : 291035

—ਟਾਈਪ ਸੈਟਿੰਗ—

ਸੁਰਜੀਤ ਕੰਪਿਊਟਰਜ਼, ਬਸਤੀ ਸ਼ੇਖ, ਜਲੰਧਰ। ਫੋਨ : 203346

ਮੁੱਖ ਬੰਦ

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਕਿੱਸਿਆਂ ਦੇ ਗਾਉਣ ਸੁਣਨ ਦਾ ਬੜਾ ਰਿਵਾਜ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਸੱਚਮੁੱਚ ਪੇਂਡੂ ਸਭਿਅਤਾ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਸਾਹਿਤ-ਭੁੱਖ ਇਹ ਕਿੱਸੇ ਹੀ ਮਿਟਾਂਦੇ ਸਨ। ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਰਸੀਏ ਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਏਨੀ ਚੇਟਕ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਿੱਸਿਆਂ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਜੁਬਾਨੀ ਯਾਦ ਕਰਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਹਲੇ ਸਮੇਂ ਗਾ-ਗਾ ਕੇ ਸੁਣਾਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਕਿੱਸੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਦੀ ਪਦਵੀ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਰਸ ਤੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ, ਦੋਹਾਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਇਹ ਕਿੱਸੇ ਹੀ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਛਾਪਾਖਾਨਾ ਆਇਆ। ਹੱਥ-ਲਿਖਤੀ ਕਿੱਸਿਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਛਪੇ ਹੋਏ ਕਿੱਸੇ ਮਿਲਣ ਲੱਗੇ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਓੜਕ ਨਾ ਰਿਹਾ। ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਕਵੀ ਵੀ ਵਧਣ ਲੱਗੇ। ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਏਨੀ ਵੱਧ ਗਈ ਕਿ ਮਾਨੋ ਤੁਕਬੰਦੀ ਤੇ ਕਿੱਸਾਕਾਰੀ ਇਕੋ ਚੀਜ਼ ਦੇ ਦੋ ਨਾਂ ਹੋ ਗਏ ਹੋਣ। ਕਿੱਸਾ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਸਾਖ ਗਵਾ ਬੈਠਾ। ਚੰਗੀ ਤੇ ਉੱਚੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਦੀ ਥਾਂ, ਬੈਂਤ ਬਾਜ਼ੀ, ਤੁਕਾਂ ਜੋੜਨ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਹੇਰਾ-ਫੇਰੀ ਦਾ ਨਾਂ ਕਵਿਤਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਕਿੱਸੇ ਠੀਕ-ਠੀਕ ਯਾਦ ਰੱਖੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਹੁਣ ਪੁਰਾਣੇ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਰਲੇ ਹੋਣ ਲੱਗੇ। ਵਾਰਸ ਦੀ ਹੀਰ ਨੂੰ 'ਵੱਡੀ' ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਹਦਾਇਤ ਉੱਲਾ ਤੇ ਪੀਰਾਂ ਦਿੱਤਾ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਉਹ ਸਤਿਆਨਾਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਵਾਰਿਸ ਦੀ ਹੀਰ ਦੀ ਅਸਲ ਨੁਹਾਰ ਲੱਭਣੀ ਔਖੀ ਹੋ ਗਈ। ਨਵੇਂ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਭੈੜੀ ਕਵਿਤਾ ਰਚਣ ਲੱਗ ਪਏ ਤੇ ਛਾਪਣ ਵਾਲੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਸੁੱਧ ਛਾਪਣ ਤੇ ਤੁੱਲ ਗਏ। ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਵਿਗੜ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਇਹ ਹਰਮਨ-ਪਿਆਰਾ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਜੋ ਹਾਸ਼ਮ ਤੇ ਕਾਦਰਯਾਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੀਕ ਪੂਰਾ ਮਾਣ-ਸਤਿਕਾਰ ਰੱਖਦਾ ਸੀ, ਇਕ ਘਟੀਆ, ਨਿੰਦਨੀਯ ਤੇ ਗਵਾਰੂ ਜਿਹੀ ਚੀਜ਼ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ।

ਨਿਰੋਲ ਵਪਾਰੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਕਿੱਸੇ ਕਿਵੇਂ ਠੀਕ ਤੇ ਸੁੱਧ ਛਪ ਸਕਦੇ ਹਨ? ਇਹੋ ਹਾਲ ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ ਦੇ ਕਿੱਸਿਆਂ ਦਾ ਹੋਇਆ। ਭੈੜਾ ਕਾਗਜ਼, ਭੈੜੀ ਛਾਪਾਈ ਤੇ ਭੈੜੀ 'ਗੈਂਟ-ਅਪ' ਹਰ ਇਕ ਛੋਟੇ ਵੱਡੇ ਕਿੱਸੇ ਨੂੰ ਨਸੀਬ ਹੋਈ। ਇਹ ਤਜਾਰਤ-ਪੇਸ਼ਾ ਲੋਕ ਮਾਇਆ ਪੂਜ ਤਾਂ ਹੁੰਦੇ ਹੀ ਹਨ ਪਰ ਸ਼ੋਕ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੁੱਜ ਕੇ ਵੀ ਸਾਹਿਤ-ਰਸ ਤੋਂ ਕੋਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਕਿੱਸਾ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਛਾਪਿਆ, ਨਫ਼ੇ ਦੇ ਖਿਆਲ ਤੋਂ ਛਾਪਿਆ। ਸੁਹਜ-ਸੁਆਦ, ਕਲਾ, ਸੁੱਧੀ, ਸੁਹੱਪਣ ਆਦਿ ਉੱਚੇ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਕੀ ਆਸ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ?¹

ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਵਿਚਾਰਾ ਵੀ ਇਸੇ ਵਪਾਰੀ ਜ਼ੁਲਮ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਇਆ। ਉਂਝ ਵੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਉੱਚੀ ਪੱਧਰ ਦਾ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਕੋਈ ਟਾਵਾਂ-ਟਾਵਾਂ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ, ਫਿਰ ਜਿਹੜੀ ਕੋਈ ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਵਰਗੀ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਯਾਦਗਾਰ ਬਾਕੀ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ 'ਛਾਪਣ ਵਾਲਿਆਂ' ਨੇ ਕਲੰਕ ਲਾਇਆ। ਹੁਣ ਤੀਕ ਜੋ ਵੀ ਕਿੱਸਾ ਉਸ ਦੇ ਨਾਂ ਦਾ ਛਾਪਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਉਕਾਈਆਂ ਤੇ ਅਸੁੱਧੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਡਾ ਇਹ ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਕਿੱਸੇ 'ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਂਵਾਲ' ਨੂੰ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਰੁੱਟੀਆਂ ਤੇ ਉਕਾਈਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਉਪਰਾਲਾ ਹੈ।

ਹੁਣ ਉਹ ਸਮਾਂ ਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤੇ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਕਿੱਸਿਆਂ ਨੂੰ ਸੁੱਧ ਰੂਪ ਤੇ ਸੋਹਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਛਾਪਿਆ ਜਾਏ। ਥੋੜ੍ਹਾ ਸਮਾਂ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰੋ. ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਨ ਨੇ ਕਾਫ਼ੀ ਖੋਜ ਤੇ ਮਿਹਨਤ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈ ਕੇ 'ਸੱਸੀ ਹਾਸ਼ਮ' ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ

1. ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਜਾਰਤੀ ਹੇਰਾ-ਫੇਰੀਆਂ ਬਾਰੇ ਦੇਖੋ ਮੌਲਾ ਬਖਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੀਰੇ', ਪੰਨਾ 26-27।

ਸ: ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ ਨੇ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਆਰਿਫ਼ “ਕਲੀਆਂ ਵਾਲੀ ਹੀਰ” ਸ੍ਰ. ਗੰਗਾ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਨੇ ‘ਹੀਰ ਦਮੋਦਰ’, ਪ੍ਰੋ. ਸ. ਅਮੋਲ ਨੇ ‘ਸੱਸੀ ਹਾਸਮ’ ਅਤੇ ਡਾ: ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੁਸਤਕ ‘ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ’ ਵਿਚ ਕੁਝ ਬੀਰ ਰਸੀ ਕਿੱਸਿਆਂ ਨੂੰ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕਰ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਬੜੀ ਨਿੱਗਰ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਉਦਮ ਸਲਾਘਾ-ਯੋਗ ਹਨ।

ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਪਿਛੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਭਵਿੱਖ ਚਾਨਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਡੇ ਭੁੱਲੇ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਅਣਗਹਿਲੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਏ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਤੇ ਸਾਹਿਤ-ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਜੋ ਜ਼ਰੂਰੀ ਯਤਨ ਆਰੰਭ ਹੋਏ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸਭ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਤੱਵ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਿਆਂ ਦੀ ਲੱਭਤ, ਪਛਾਣ ਤੇ ਖੋਜ ਪੜਤਾਲ ਵੀ ਹੈ। ਕਿੱਸਿਆਂ ਨੂੰ ਹੁਣ ਅੱਗੇ ਵਾਂਗ ਘਟੀਆ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਜਾਂ ਆਚਰਨ-ਵਿਗਾੜ ਬਾਜ਼ਾਰੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਊ ਤੇ ਉੱਚਾ ਸਾਹਿਤ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਛੇਤੀ ਹੀ ਇਹ ਗੱਲ ਸਾਬਤ ਹੋ ਜਾਏਗੀ ਕਿ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਹੀਰ ਜਾਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਜੋ ਇਸਤਰੀ-ਮਰਦ ਤੇ ਲਿੰਗ ਸੰਬੰਧੀ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਤੇ ਨੰਗਾ ਵਰਣਨ ਆਇਆ ਹੈ, ਇਹ ਸਾਡੇ ਮਹਾਨ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਦੀ ਅਸਲ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪਿੱਛੇ ਕਿੱਸੇ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਦੇ ਆਖਣ ਤੇ, ਕਿਸੇ ਹੱਛੇ ਕਵੀ ਨੇ ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਕਈ ਵਾਧੂ ਤੁਕਾਂ ਰਲਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਹੁਣ ਕਿੱਸਾ-ਸਾਹਿਤ ਓਨਾ ਹੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਆਸ਼ੇ ਤੋਂ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਹੈ ਜਿੰਨੀ ਕਿ ਸੂਫੀ, ਬੀਰ-ਰਸੀ ਜਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਕਵਿਤਾ।

ਫ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸੋਹਣੀ ਓਵੇਂ ਹੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਵਾਰਿਸ ਦੀ ਹੀਰ, ਜਾਂ ਹਾਸਮ ਦੀ ਸੱਸੀ ਜਾਂ ਕਾਦਰ ਯਾਰ ਦਾ ਪੂਰਨ ਭਗਤ। ਮੈਲਾ ਬਖ਼ਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ‘ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੀਰੇ’ (ਪੰਨਾ 26) ਵਿਚ ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧਤਾ ਦੀ ਪੂਰੀ ਸ਼ਾਹਦੀ ਭਰੀ ਹੈ, ਇਹ ਆਖ ਕੇ ਕਿ ਇਹ ਕਿੱਸਾ ਲੱਖਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਵਿਕ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ।

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਲੇਖਕ ਮੁਹੰਮਦ ਸਰਵਰ ਆਪਣੀ ਉਰਦੂ ਰਚਨਾ ‘ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬ’ (ਸਫ਼ਾ 100) ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, “ਫ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਕਾ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਂਵਾਲ ਹੈ, ਜਿਸ ਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬ ਮੇਂ ਏਕ ਮੁਸਤਕਿਲ ਹੈਸੀਅਤ ਹੈ। ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਂਵਾਲ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਫ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਸੇ ਪਹਿਲੇ ਔਰ ਬਾਅਦ ਬਹੁਤ ਸੇ ਸ਼ੁਅਰਾ ਨੇ ਨਜ਼ਮ ਕੀਆ ਹੈ। ਲੇਕਨ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਕੀ ਹੀਰ ਕੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਕੀ ਸੋਹਣੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਕਬੂਲ ਹੈ।”

ਸੋਹਣੀ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਤੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਨਾਂ ਵੀ ਹਨ; ਜਿਵੇਂ ਹਾਸਮ, ਕਾਦਰ ਯਾਰ ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ, ਆਮ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਤਾਂ ਜ਼ਿਕਰ ਹੀ ਕੀ, ਪਰ ਸੱਚ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਫ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਜਿਹੀ ਸੋਹਣੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਲਿਖ ਸਕਿਆ। ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਕਮਾਲ ਰੱਬ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ, ਜਿਸ ਸੁਭਾਗੇ ਨੂੰ ਮਿਲ ਜਾਏ, ਉਹੀ ਚਮਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਾਸਮ ਨੂੰ ਦੇਖੋ ਸੱਸੀ ਫਲੀ, ਕਾਦਰ ਯਾਰ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਹੀਰ।

ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਬੇਕਦਰੀ ਦਾ ਦੁੱਖ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੀ ਹੋਵੇ ਕਿ ਜਿਸ ਕਵੀ ਨੂੰ ਮੋਇਆਂ ਅਜੇ ਕੇਵਲ ਛਿਹਾਠ ਸਾਲ ਹੋਏ ਹੋਣ, ਉਸ ਕਵੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਵਾਕਫ਼ੀ ਮਿਲਦੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ‘ਸ਼ਾਹਕਾਰ’ ਹਰ ਥਾਂ ਗਲਤ ਮਲਤ ਛਪਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੋਵੇ, ਜਦ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਉਰਦੂ ਕਵੀਆਂ ਹਾਲੀ, ਆਜ਼ਾਦ, ਦਾਗ਼ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਛੋਟੀ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਜੀਵਨ ਘਟਨਾ ਦਾ ਪਤਾ ਮਿਲਦਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਆਲੋਚਨਾ ਤੇ ਖੋਜ ਪਰਖ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਢੇਰਾਂ ਦੇ ਢੇਰ ਮਿਲਦੇ ਹੋਣ? ਇਹ ਹੈ ਸਾਡੇ ਕਵੀ ਫ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਕਦਰ ਤੇ ਇਹ ਹੈ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਸ਼ੌਕ। ਉਸਤਾਦ ਜ਼ੋਕ ਦਾ ਸ਼ਿਅਰ ਯਾਦ ਆਉਂਦਾ ਹੈ :—

ਯੂੰ ਫਿਰੋਂ ਅਹਿਲਿ ਕਮਾਲ ਆਸ਼ੁਫ਼ਤਾ ਹਾਲ ਅਫ਼ਸੋਸ ਹੈ।

ਐ ਕਮਾਲ! ਅਫ਼ਸੋਸ ਹੈ ਤੁਝ ਪਰ, ਕਮਾਲ ਅਫ਼ਸੋਸ ਹੈ।

ਆਸ਼ੁਫ਼ਤਾ ਹਾਲ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਮੰਦੇ ਹਾਲ ਨੂੰ ਤੇ ਅਹਿਲਿ ਕਮਾਲ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਫ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ

ਵਰਗੇ ਉਸਤਾਦ।

ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਕਵੀ ਬਹੁਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਨ ਤੇ ਕਿੱਸੇ ਪੜ੍ਹਨ ਸੁਣਨ ਵਾਲੇ (ਖਾਸ ਕਰ ਕੇ 1850 ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ) ਬਹੁਤੇ ਉਰਦੂ ਦੇ ਜਾਣੂ, ਇਸ ਲਈ ਫ਼ਾਰਸੀ (ਭਾਵ ਉਰਦੂ) ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਕਿੱਸੇ ਛਪਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਬਹੁਤ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਫੈਲਿਆ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿੱਸੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚ ਵੀ ਛਪਣ ਲੱਗੇ। ਪਰ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਵਰਣ ਮਾਲਾ (ਭਾਵ ਅੱਖਰ) ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸੇ ਦੇ ਮੁੱਢੇ ਵੈਰੀ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਰਦੂ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਉਚਾਰਨ ਅਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ। ਛਾਪਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਸਸਤੇ ਕਾਗਜ਼ ਤੇ ਗੰਦੀ ਛਪਾਈ ਨੇ ਹੋਰ ਵੀ ਕੰਮ ਵਿਗਾੜਿਆ। ਉਰਦੂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਜਾਣੂਆਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਇਹ ਅੱਖਰ ਪੂਰਾ ਕੰਮ ਦੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਪਰ ਅਨਪੜ੍ਹ ਜਾਂ ਥੋੜ੍ਹੇ-ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਟਪਲੇ ਹੀ ਲੱਗਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਜਦੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੁੜ੍ਹ-ਪੁੰਜੀਏ ਕਿੱਸਾ ਵਪਾਰੀਆਂ ਨੇ ਉਰਦੂ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਕਿੱਸੇ ਉਲਟਾਏ ਤਾਂ ਉੱਕਾ ਹੀ ਸਾਹਿਤਕ ਸ਼ੁੱਧੀ ਦਾ ਸਤਿਆਨਾਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕੋਈ ਕਿੱਸਾ ਜੋ ਉਰਦੂ ਅੱਖਰਾਂ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਪਲਟਿਆ ਹੈ, ਲੈ ਕੇ ਦੇਖੋ। ਉਰਦੂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ, ਜੋ ਇਹ ਵਪਾਰੀ ਸਮਝ ਨਾ ਸਕੇ, ਅਜਿਹਾ ਵਿਗਾੜਿਆ ਕਿ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਤੇ ਖੋਜੀਆਂ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅਣਹੋਣੇ ਕੰਡੇ ਬੀਜਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਏਸੀ ਭੈੜੀ ਦਸ਼ਾ ਵਿਚ, ਹੋਰ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਾਂਗ, ਅਸੀਂ ਸੋਹਣੀ ਫ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਵੀ ਦੇਖਿਆ ਹੈ। ਉਰਦੂ ਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੋਹਾਂ ਵਰਣ-ਮਾਲਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਕਿੱਸਾ ਛਪਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਤੁਕਾਂ ਦਾ ਅੱਗਾ-ਪਿੱਛਾ, ਰਲਾ-ਮਿਲਾ, ਪਾਠੰਤਰ ਜਾਂ ਪਾਠ-ਭੇਦ, ਕਾਫ਼ੀਆ ਰਦੀਫ਼ ਦੀ ਗਲਤ ਵਰਤੋਂ, ਤੌਲ ਦੀ ਵਾਧ-ਘਾਟ ਆਦਿ ਦੋਸ਼ ਅਣ-ਗਿਣਤ ਹਨ। ਕਵੀ ਦੀ ਰੂਹ ਕਲਪਦੀ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਉਸਤਾਦੀ ਤੇ ਮਿਹਨਤ ਤੇ ਜਿਗਰ ਦਾ ਖੂਨ ਟਪਕਾ ਕੇ ਲਿਖੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਨੂੰ ਵਪਾਰੀਆਂ ਨੇ ਕਿਹਾ 'ਸੁਨਹਿਰੀ ਭੋਸ' ਪਹਿਣਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਮਹਾਨ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਨੀਵੀਂ ਕਵਿਤਾ ਹੀ ਸਮਝ ਬੈਠਦਾ! ਕਿਸੇ ਕਿਸੇ ਸਬੱਬ ਨਾਲ ਛਪ ਗਈ, ਚੰਗੀ ਤੁਕ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਅਸੀਂ ਸਿਰ ਹਿਲਾਂਦੇ ਤੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਵਾਹ! ਰੂੜੀ ਵਿਚੋਂ ਲਾਲ ਨਿਕਲ ਪਿਆ। ਆਓ ਹੁਣ ਸਮਾਂ ਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ 'ਛਪੀ ਹੋਈ ਰੂੜੀ' ਤੇ 'ਕੂੜਾ ਕਰਕਟ' ਚੁੱਕ ਦੇਈਏ ਤੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਦੀ ਅਸਲ ਚਮਕ-ਦਮਕ ਦੇਖੀਏ।

ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਂਵਾਲ ਦਾ ਇਕ ਖਾਸ ਪੰਜਾਬੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਉਤਾਰਾ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜੋ ਡਾ. ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸ਼ੇਖ ਮੁਹੰਮਦ 'ਅਸ਼ਰਫ਼' ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਬਾਜ਼ਾਰ, ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਉਰਦੂ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਛਪੇ ਕਿੱਸੇ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਇਹ ਲਾਭਦਾਇਕ ਜਤਨ ਵੀ ਕੋਈ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਅਧੂਰਾ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ। ਭੂਮਿਕਾ ਦੀ ਸਾਮੱਗਰੀ ਡਾ. ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਮੇਂ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੰਨ 1921 ਦਾ ਇਕ "ਇਨਾਮੀ ਮੁਕਾਬਲੇ" ਦਾ ਲੇਖ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੋਹਣੀ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਸਾਰੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਕਿੱਸਿਆਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਦੇ ਕਹਾਣੀ-ਭੇਦ ਅਤੇ ਕਹਾਣੀ-ਵਸਤੂ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਫ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਖੋਜ, ਕਿੱਸੇ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਤੇ ਕਾਵਿਕ-ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਇਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ੋਕ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਉਤਾਰੇ ਵਿਚ ਟੈਕਸਟ (ਪਾਠ) ਦੀਆਂ ਕਈ ਉਕਾਈਆਂ ਤੇ ਅਸ਼ੁੱਧੀਆਂ ਰਹਿ ਗਈਆਂ ਹਨ ਜੋ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪਾਠਾਂ ਦੇ ਪਾਠੰਤਰਾਂ ਦੇ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਦੂਰ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ।

ਅਸੀਂ ਡਾ. ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕਿੱਸੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਉਰਦੂ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਛਪੇ ਕਿੱਸਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਰੱਖ ਕੇ ਤੇ ਮਿਲਾ ਕੇ ਤੁਕਾਂ ਨੂੰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸ਼ੁੱਧ ਰੂਪ ਵਿਚ ਛਾਪਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਾਡਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਹੁਣ ਤੱਕ ਕੋਈ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ ਇਸ ਹੱਦ ਤੱਕ "ਸ਼ੁੱਧ ਰੂਪ" ਵਿਚ ਛਪਿਆ ਹੋਵੇ ਜਿੰਨਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਛਾਪਣ ਦਾ ਹੀਆ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਜੋੜ, ਬਿਸਰਾਮ ਚਿੰਨ੍ਹ, ਤੁਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ, ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਦੀ ਯੋਗਤਾ, ਅਰਥਾਵਲੀ ਆਦਿ ਨਵੀਨ

ਢੰਗ ਬੜੇ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਵਰਤੇ ਹਨ। ਆਲੋਚਨਾ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਜੋ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਉਚੇਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਲਾਭ ਮਿਲ ਸਕੇ।

ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਾਠ-ਭੇਦਾਂ ਦਾ ਮਿਲਾਣ ਤੇ ਟਾਕਰਾ ਕਰ ਕੇ ਸ਼ੁੱਧ ਪਾਠ (ਟੈਕਸਟ) ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ, ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ, ਦੋ ਢੰਗ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ :—

(1) ਹਰ ਸ਼ੈਲੀ ਵਾਲੀ ਤੁਕ ਬਾਰੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਾਠਾਂਤਰਾਂ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਸਹਿਤ ਹਵਾਲਾ ਦੇਣਾ ਪਰ ਇਹ ਨਿਰਣਾ ਨਾ ਕਰਨਾ ਕਿ ਕਿਹੜਾ ਪਾਠ-ਭੇਦ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ੁੱਧ ਜਾਂ ਮੰਨਣਯੋਗ ਹੈ। ਹੁਣ ਤੱਕ ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਨਾ ਵਿਚ ਇਹੋ ਢੰਗ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਸੰਪਾਦਿਤ ਸ: ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਐਂਡ ਸਨਜ਼ ਵਿਚ ਜਾਂ ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ ਸੰਪਾਦਿਤ ਪ੍ਰ: ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ 'ਸ਼ਾਨ' ਵਿਚ। ਪਰ ਸਾਡੇ ਖਿਆਲ ਵਿਚ ਪਾਠ-ਸੁਧਾਈ (ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਸੰਕੇਤ, ਕੋਲੇਸ਼ਨ) ਦਾ ਇਹ ਤਰੀਕਾ ਅਧੂਰਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਤਾਂ ਕੀ ਹੋਣੀ ਹੈ ਸਗੋਂ ਭੁਲੇਖੇ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਹੋਰ ਵਧ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

(2) ਦੂਜਾ ਢੰਗ ਹੈ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪਾਠ-ਭੇਦਾਂ ਦੇ ਵੱਖਰੇਪਨ ਤੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈ ਕੇ ਤੇ ਕਈ ਸਾਹਿਤਕ ਕਸਵੱਟੀਆਂ ਲਗਾ ਕੇ, ਵਿਚਾਰ-ਨਿਖੇੜ ਦੇ ਸਹਾਰੇ, ਸ਼ੁੱਧ ਪਾਠ ਦਾ ਜਿਥੋਂ ਤੀਕ ਹੋ ਸਕੇ, ਨਿਰਣਾ ਕਰਨਾ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਸ਼ੁੱਧ ਤੋਂ ਸ਼ੁੱਧ ਪਾਠ (ਟੈਕਸਟ) ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰ ਸਕਣਾ। ਅਸੀਂ ਇਹ ਢੰਗ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਕਿਸੇ ਪਾਠ-ਭੇਦ ਨੇ ਸਾਡੀ ਵਿਚਾਰ-ਨਿਖੇੜ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕੀਤਾ, ਅਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਰਣਾਜਨਕ ਸਮਝ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤੇ ਬਾਕੀ ਪਾਠ-ਭੇਦਾਂ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਜਿੱਥੇ ਕੋਈ ਦੋ ਪਾਠ-ਭੇਦ ਇਕੋ ਜਿਹੀ ਜਾਂ ਲਗਪਗ ਨੇੜੇ ਦੀ ਕੀਮਤ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਮਿਲੇ, ਉਹ ਅਸੀਂ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਸਾਹਿਤਕ ਸੁਆਦ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋਵੇ। ਸ਼ੇਕ ਹੈ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਛਪੇ ਹੋਏ ਕਿੱਸੇ ਹੀ ਮਿਲੇ ਹਨ, ਕੋਈ ਖਰੜਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਡਾ ਇਹ ਜਤਨ (ਜਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਵੀ ਪਾਠ-ਸੁਧਾਈ ਦਾ ਜਤਨ) 'ਅਖੀਰੀ' ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਜਦ ਤੱਕ ਕੋਈ ਫ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂ ਉਸ ਦਾ ਪਰਮਾਣਿਤ ਖਰੜਾ ਨਾ ਮਿਲ ਸਕੇ।¹

'ਸਾਹਿਤਕ ਕਸਵੱਟੀਆਂ' ਜੋ ਅਸੀਂ ਲਗਾਈਆਂ ਹਨ, ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :—(ੳ) ਤੋਲ (ਵਜ਼ਨ) ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ। ਅਸੀਂ ਉਹ ਪਾਠਾਂਤਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹੋਰ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਤੋਲ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਵਧੇਰੇ ਸੀ, ਚੁਣ ਲਏ। (ਅ) ਤੁਕਾਂਤ ਜਾਂ ਅਨੁਪਰਾਸ (ਕਾਫ਼ੀਆ-ਰਦੀਫ਼) ਦੀ ਠੀਕ ਵਰਤੋਂ। ਇਹ ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਤਕਨੀਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਵਰਜਿਤ ਹੈ। (ੲ) ਕਿੱਸੇ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਸ਼ੈਲੀ, ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਤੇ ਬੋਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਜਿਵੇਂ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਅਲੰਕਾਰਾਂ, ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਲਹਿੰਦੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੇ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਸਾਦਗੀ-ਸਰਲਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਫ਼ਾਰਸੀ-ਉਰਦੂ ਅੰਸ਼ ਦੀ ਪਰਧਾਨਤਾ, ਆਦਿ।

ਕਵੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਨਾ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਪਿੱਛੋਂ ਬਹੁਤ ਕਠਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਹੁਤੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਫ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦਾ ਪਾਤਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਜੇ ਕਿਸੇ ਕੁਝ ਲਿਖਿਆ ਵੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਕਿੱਸੇ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਦੋ ਸੰਕੇਤਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ। ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੁਰਾਣੇ ਬਿਰਧ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲੋਂ ਪੁੱਛ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਇਹ ਖੋਜ ਸੁਖਾਲੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਹੁਣ ਕੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਫਿਰ ਵੀ ਅਸੀਂ ਜੋ ਕੁਝ ਮਿਲ ਸਕੇ, ਹਾਲਾਤ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਜੇ ਕੋਈ ਸੱਜਣ ਨਵਾਂ ਸੁਝਾਅ ਜਾਂ ਸੂਚਨਾ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹੋਣ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਦੇਣ, ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਦੇ ਪੰਨਵਾਦੀ ਹੋਵਾਂਗੇ।

ਅਗਸਤ, 1956

—ਸੰਪਾਦਕ

1. ਦੋਖੇ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਆਫ਼ ਲਿਟਰੇਰੀ ਟਰਮਜ਼, ਸ਼ਿਪਲੇ, ਪਾਠ ਖੋਜ ਦੀ ਚਰਚਾ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ।

ਤਤਕਰਾ

ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ	3-6
ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ (ਪ੍ਰੋ: ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ)	9-16
ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਂਵਾਲ ਦੀ ਕਿੱਸਾ-ਕਲਾ (ਡਾ: ਆਹੂਜਾ)	17-26
ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਕਾਵਿ ਕਲਾ (ਪ੍ਰੋ: ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ)	27-43
ਪਾਠ ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਂਵਾਲ	45-134

ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ

ਜੀਵਨ

ਇਤਿਹਾਸਕਾਰੀ ਅਤੇ ਜੀਵਨੀਕਾਰੀ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹੁਨਰ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਹੋਰ ਕਈ ਸਾਹਿਤ-ਰੂਪਾਂ ਵਾਂਗ, ਇਹ ਵੀ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਜਾਂ ਪੱਛਮੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪਸਰਨ ਨਾਲ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਏ ਹਨ। ਅਜੇ ਤੀਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੱਧਰ ਮੁੱਢਲੀ ਤੇ ਅਵਿਗਸਤ ਜਿਹੀ ਹੈ।

ਕਦੀ ਸਦੀਆਂ ਦਾ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਰਾਜ ਵੀ ਕੁਝ ਨਾ ਸਵਾਰ ਸਕਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਵੇਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਚੰਗੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਅਰਬੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਤੱਬਰੀ, ਇਬਨ ਹੈਕਲ, ਅਲਬੈਰੂਨੀ, ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਾ, ਇਬਨ ਬਤੂਤਾ ਆਦਿ, ਪਰ ਜੀਵਨੀਕਾਰੀ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸਮਾਚਾਰ ਲਿਖਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸੀ। ਕੇਵਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਕੁ ਟਾਂਵੀਆਂ-ਟਾਂਵੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਤੁਜ਼ਕਿ ਬਾਬਰੀ, ਹਮਾਇਉਂ-ਨਾਮਾ, ਅਕਬਰ-ਨਾਮਾ, ਤੁਜ਼ਕਿ ਜਹਾਂਗੀਰੀ, ਆਦਿ।

ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਜਾਂ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ 'ਤਜ਼ਕਰਾ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ) ਅਤੀ ਅਧੂਰੇ ਤੇ ਸੰਖੇਪ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਕੇਵਲ ਕਵੀ ਦਾ ਨਾਮ, ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਮ, ਜਨਮ ਸਥਾਨ, ਕਦੀ-ਕਦੀ ਜਨਮ-ਮਰਨ ਦੀ ਤਾਰੀਖ਼ (ਸੁਣੀ ਸੁਣਾਈ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਸ਼ਿਅਰ ਦੇ ਪਾਠ ਵਿਚੋਂ 'ਹਿਸਾਬ ਅਬਜ਼ਦ' ਨਾਲ ਕੱਢੀ ਹੋਈ) ਅਤੇ ਅਖੀਰ ਤੇ ਉਸਦਾ 'ਨਮੂਨਾਇ ਕਲਾਮ' ਵਜੋਂ ਕੁਝ ਤੁਕਾਂ। ਬਸ, ਹਰ ਕਵੀ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਕੰਮ ਮੁਕਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਮੌਲਾਣਾ ਮੁਹੰਮਦ ਹੁਸੈਨ ਆਜ਼ਾਦ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਆਬਿ ਹਯਾਤ' ਵਿਚ ਉਰਦੂ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਕੁਝ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਸਮਾਚਾਰ ਲਿਖੇ ਪਰ ਉਸਦਾ ਧਿਆਨ ਗਲਪ ਰਚਨਾ ਅਤੇ ਸੁਆਦੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖਣ ਵੱਲ ਵਧੇਰੇ ਸੀ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਤੇ ਸ਼ੁਧਤਾ ਵੱਲ ਘੱਟ। ਫਿਰ ਵੀ ਭਾਵੇਂ ਯਥਾਰਥਕ ਹਨ ਜਾਂ ਕਲਪਿਤ, ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਕਿਸੇ ਹੋਂਦ ਤੱਕ ਅਨੁਮਾਨ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੌਲਾਣਾ ਹਾਲੀ ਤੇ ਮੌਲਾਣਾ ਸ਼ਿਬਲੀ ਨੇ ਹੋਰ ਵੀ ਦੋ ਕਦਮ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਕਈ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸਵਿਸਥਾਰ ਜੀਵਨ ਵਰਣਨ ਕੀਤੇ, ਜਿਵੇਂ 'ਯਾਦਗਾਰਿ ਗਾਲਿਬ', 'ਹੱਯਾਤਿ ਜਾਵੇਦ' (ਸਰ ਸੱਯਦ ਅਹਿਮਦ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਜੀਵਨੀ) 'ਹੱਯਾਤਿ ਸਾਅਦੀ', 'ਸ਼ਿਅਰੁਲ-ਅਜ਼ਮ' ਆਦਿ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਯਤਨ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਯਤਨ ਸਨ ਜੋ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਹੋਏ। ਪਰ ਸ਼ਿੱਕ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਇਸ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਨਾ ਮੁੜਿਆ। ਸ਼ਾਇਦ ਅਜੇ ਤੱਕ ਇਹ ਘਾਟ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ।

ਹੁਣ ਤੀਕ ਹੋਏ ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਫ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਹਾਲ ਲੱਭਣਾ, ਪਹਾੜ ਪੁੱਟ ਕੇ ਇਕ ਘਾਹ ਦੀ ਤਿੜ ਲੱਭਣ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ। ਬਾਵਾ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ,

ਮੌਲਾ ਬਖ਼ਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ ਡਾ: ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਡਾ: ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਸਾਡੇ ਮੋਢੀ ਤਥਾ ਪਹਿਲੇ ਆਲੋਚਕ ਤੇ ਖੋਜੀ ਹਨ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਕਿਸ ਕਾਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗੁਰੂ ਦਾ ਪਾਤਰ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਇਸ ਅਭਾਗੇ ਕਵੀ ਦੇ ਮੰਦੇ ਭਾਗਾਂ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ।

ਬਾਵਾਂ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਇਕ ਦੋ ਥਾਂ, ਲੰਘਦੇ-ਲੰਘਦੇ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮੌਲਾ ਬਖ਼ਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ ਨੇ ਵੀ ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੱਡੇ ਕਵੀਆਂ ਵਾਂਗ ਕੋਈ ਵੱਖਰਾ ਸਿਰਲੇਖ ਦੇ ਕੇ ਵਿਚਾਰਿਆ ਹੈ।¹ ਕੇਵਲ ਇਕ ਦੋ ਹਵਾਲੇ ਕੁਸ਼ਤਾ ਨੇ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਡਾ: ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਨਿਬੇੜ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਡਾ: ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕੇਵਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਉਹ ਨਵਾਂ ਕੋਟ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਲਾਹੌਰ, ਵਿਚ ਹਿਜਰੀ ਸੰਨ ੧੨੪੪ ਨੂੰ ਜੰਮਿਆ।'² ਹੈਰਾਨੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿਥੇ ਡਾ: ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਹਾਨ ਰਚਨਾ 'ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ' (ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ) ਦੀ ਸੰਖੇਪਤਾ ਤੇ ਖੋਜ-ਭਰਪੂਰ ਸੰਜਮਤਾ ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਉਲੇਖ ਦਾ ਇਕ ਬਹਾਨਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਤਾ ਦੀ ਖਾਮੋਸ਼ੀ ਸੱਚਮੁੱਚ ਨਿਰੁੱਤਰ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸ਼ੋਕ ਡਾ: ਦਰਦੀ ਦੀ ਅਣਗਹਿਲੀ ਦਾ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਉੱਕੀ ਹੀ ਚੁੱਪ ਵਰਤੀ ਹੈ ਤੇ ਕੇਵਲ ਉਸਦੇ 'ਕਰੁਣਾ ਰਸ' ਨੂੰ ਇਕ ਵਾਕ ਵਿਚ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਉਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਇਕ ਸਾਧਾਰਨ ਕਵੀ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ।

ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਮੁੱਢਲੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦੇ ਭੰਡਾਰੇ ਇਸ ਕਵੀ ਲਈ ਖਾਲੀ ਹਨ। ਨਵੇਂ ਪੜਚੋਲੀਏ ਬਹੁਤੇ ਅਨੁਸਾਰੀ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਖੋਜ ਦੀ ਥਾਂ ਵਿਆਖਿਆ ਤੇ ਚਰਚਾ ਵੱਲ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਨਿੱਗਰ ਵਾਕਫ਼ੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕੀ।

ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਿੱਸੇ ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਂਵਾਲ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਸਬੰਧੀ ਕੁਝ ਤੁਕਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ। ਇਹੋ ਤੁਕਾਂ ਇਕ ਵੱਡੀ ਅੰਦਰਲੀ ਗਵਾਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਲੋਚਕ ਵਰਤਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਡਾ: ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸੋਮਾ ਵੀ ਇਹੋ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਤੁਕਾਂ ਇਹ ਹਨ:

ਮੇਰੇ ਮਿਲਣ ਸੰਦੀ ਜੇਕਰ ਸਿੱਕ ਤੈਨੂੰ,

ਦੱਸਾਂ ਆਪਣਾ ਥਾਂ ਮਕਾਨ ਬੇਲੀ।

ਨਵਾਂ ਕੋਟ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਤਰਫ਼ ਦੱਖਣ,

ਪੈਂਡਾ ਨੀਮ ਫਰਸੰਗ ਦਾ ਜਾਨ ਬੇਲੀ।

ਉਸ ਜਗ੍ਹਾ ਤੇ ਮੈਂ ਵਸਨੀਕ ਕੀਤੀ,

ਗੱਲ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਕੁਲ ਬਿਆਨ ਬੇਲੀ।

ਵੀਹਵੇਂ ਸਾਲ ਅੰਦਰ ਮੇਰਾ ਪੈਰ ਆਹਾ,

ਕੀਤਾ ਖਿਜਰ ਮੈਨੂੰ ਬੇਰ ਦਾਨ ਬੇਲੀ।

ਕੀਤੀ ਜੋੜ ਕਿਤਾਬ ਦਰੁਸਤ ਸਾਰੀ,

ਰੋਜ਼ੇ ਚੌਧਵੇਂ ਮਾਹ ਰਮਜ਼ਾਨ ਬੇਲੀ।

ਹਿਜਰਤ ਨਬੀ ਕਰੀਮ ਥੀਂ ਗਏ ਆਹੇ,

ਬਾਰਾਂ ਸੈ ਤੇ ਪੈਂਹਠ ਪਛਾਣ ਬੇਲੀ।

1. ਉਰਦੂ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਫ਼ਾਰਸੀ ਕੁਸ਼ਤਾ ਦੀ ਨਵੀਂ ਪੁਸਤਕ, 'ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦਾ ਤਜ਼ਕਰਾ' (ਲਾਹੌਰ, ੧੯੬੦) ਵਿਚ ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਬਾਰੇ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਵਿਸਥਾਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

2. ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਟਰੇਚਰ ਰਚਿਤ ਡਾ: ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਪੰਨਾ, ੧੨੪।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਕਵੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜਨਮ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ਨਹੀਂ ਲਿਖੀ, ਪਰ ਸੋਹਣੀ ਲਿਖਣ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਅੱਗੇ ਇਸਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।

ਸੰਨ ਬਾਰਾਂ ਸੌ ਪੈਂਹਠ ਹਿਜਰੀ ਵਿਚ ਜਦ ਉਸਨੇ ਸੋਹਣੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮੁਕਾਈ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀਹ ਕੁ ਸਾਲ ਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਜਨਮ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ਸੰਨ ਬਾਰਾਂ ਸੌ ਪੰਤਾਲੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਡਾ: ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਸਰਵਰ ਕਰਤਾ 'ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬ' ਨੇ ਬਾਰਾਂ ਸੌ ਚੁਤਾਲੀ ਹਿਜਰੀ (੧੮੨੮ ਈ:) ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਕਵੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਮੈਨੂੰ ਅਜੇ ਵੀਹਵਾਂ ਸਾਲ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ। ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਭੋਗਲ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸੌ ਸਾਲ' (ਪੰਨਾ ੨੧) ਵਿਚ ਇਹੋ ਹਿਸਾਬ ਲਗਾ ਕੇ, ਜਨਮ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ਸੰਨ ੧੮੨੫ ਜਾਂ ੧੮੨੬ ਈਸਵੀ ਲਿਖੀ ਹੈ। ਕਿੱਸਾ ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਂਵਾਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਸਚਦੇਵਾ ਐਂਡ ਸੰਨਜ਼, ਬਾਜ਼ਾਰ ਮਾਈ ਸੇਵਾਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਫ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਾਕਫ਼ੀਅਤ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਵਿਚ ਜਨਮ ਦਾ ਸਾਲ ੧੮੨੭ ਈਸਵੀ¹ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਇਕ ਹਿਜਰੀ ਸਾਲ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਦੋ ਈਸਵੀ ਸਾਲ ਲਿਖਣੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਿਜਰੀ ਤੇ ਈਸਵੀ ਸੰਨਾਂ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤੇ ਅੰਤ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਅੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਡੇ ਖ਼ਿਆਲ ਵਿਚ ਈਸਵੀ ਸੰਨ ੧੮੨੭-੨੮ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨਾ ਯੋਗ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਰਾਜ ਸੀ। ਫ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਬਚਪਨ ਵੀ ਤੇ ਜਵਾਨੀ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਸਮਾਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬੀਤਿਆ।

ਜਨਮ-ਸਥਾਨ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਨਵਾਂ ਕੋਟ ਸੀ ਜੋ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਇਕ ਮਸ਼ਹੂਰ ਬਸਤੀ ਹੈ ਤੇ ਕਵੀ ਦੇ ਲਿਖਣ ਅਨੁਸਾਰ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਅੱਧੇ ਫਰਸੰਗ ਜਾਂ ਡੇਢ ਮੀਲ ਦੀ ਵਿੱਥ ਤੇ ਹੈ। ਇਹ ਬਸਤੀ ਮੁਲਤਾਨ ਰੋਡ ਉੱਤੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਧੀ, ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ ਜ਼ੇਬੁਲ-ਨਿਸਾ ਦੀ ਵਸਾਈ ਹੋਈ ਸੀ।²

ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਸੱਯਦ ਕੁਤਬ ਸ਼ਾਹ ਸੀ।³ ਫ਼ਜ਼ਲ ਆਪ ਵੀ ਸੱਯਦ ਫ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਕਰਕੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋਇਆ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਕੁਰੈਸ਼ੀ ਜਾਤ ਦਾ ਸੀ ਜੋ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਦੀ ਔਲਾਦ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਆਪਣੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਕਵੀਆਂ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ, ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ, ਹਾਮਦ ਸ਼ਾਹ, ਹਾਸ਼ਮ ਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਨਸਲ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚੋਂ ਸੀ।

ਇਉਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਫ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ (ਬਾਵਾ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੁਸਤਕ ਪ੍ਰੇਮ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਨਾਂ ਸ਼ੇਖ਼ ਫ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਲਿਖਿਆ ਹੈ) ਨੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਹੀ ਬਿਤਾਈ। ਅਰਬੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦਾ ਚੰਗਾ ਵਿਦਵਾਨ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਕਿੱਸਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਤੋਂ ਵੀ ਇਹੀ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਉਸਦੇ ਵਿਦਿਆ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਉਮਰ ਲੰਘੀ, ਉਦੋਂ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਸੀ ਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ, ਇਸ ਲਈ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਤੋਂ ਅਣਜਾਣ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਫਿਨਾਨਸ਼ਲ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਦਫ਼ਤਰੀ

1. ਪ੍ਰੋ: ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਨ ਨੇ ਪੁਸਤਕ ਸੱਸੀ ਹਾਸ਼ਮ ਵਿਚ ਫ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਜਨਮ ਦਾ ਸੰਨ ੧੮੨੭ ਈ: ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਪੰਨਾ ੧੩੭. ਅ। 'ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦਾ ਤਜਕਰਾ' ਰਚਿਤ ਕੁਸ਼ਤਾ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹੋ ਸਾਲ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।

2. ਕਿੱਸਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਸਚਦੇਵਾ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ।

3. ਉਹੀ

ਦੇ ਕੰਮ 'ਤੇ ਲੱਗਾ ਰਿਹਾ।¹ ਇਸ ਤੋਂ ਉਸਦਾ ਗਰੀਬ ਤੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਾਥੀ ਹੋਣਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਿਰਧਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਵੱਸ਼ ਉਸਦਾ ਜੀਵਨ-ਤਜਰਬਾ ਬੜਾ ਡੂੰਘਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਇਕ ਅਥਾਹ ਤਜਰਬੇ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨਾਲ ਦੀਰਘ ਸਾਂਝ ਤੇ ਹਮਦਰਦੀ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦੀ ਹੈ। ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ ਵਾਂਗ, ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਸੰਪੂਰਨ ਸੂਝ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਚੋਟ ਲੱਗਣ ਨਾਲ। ਉਹ ਆਪ ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਂਵਾਲ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ :—

ਮੈਂ ਭੀ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਵਿਚ ਗੁਦਾਜ਼ ਹੋਇਆ,
ਐਪਰ ਦੱਸਣੇ ਦੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਮੀਆਂ।
ਇਤਨਾ ਦਰਦ ਮੈਨੂੰ ਜੇਕਰ ਆਹ ਮਾਰਾਂ,
ਦਿਆਂ ਰੁੱਖ ਦਰੱਖਤ ਜਲਾ ਮੀਆਂ।

ਪੁਨਾ :—

ਮੈਂ ਭੀ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਪਲੜਾ ਪਕੜਿਆ ਸੀ,
ਮਿਲਿਆ ਯਾਰ ਮੇਰਾ ਜੀਉ ਜਾਨ ਬੇਲੀ।
ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਸੰਦੀ ਹੋਈ ਇਸ਼ਕ ਵੱਲੋਂ,
ਕਲਮਾ ਨਬੀ ਦੇ ਨਾਲ ਜ਼ਬਾਨ ਬੇਲੀ।

ਇਸੇ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਚੇਟਕ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਵੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਕਿੱਸੇ ਲਿਖਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਂਵਾਲ, ਉਸਦਾ 'ਸ਼ਾਹਕਾਰ' ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਕਿੱਸਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸਨੇ ਲਿਖਿਆ, ਕੇਵਲ ਵੀਹ ਸਾਲ ਦੀ ਆਯੂ ਵਿਚ।

ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਅਫ਼ਸਰ ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਕਦਰਦਾਨ ਸਨ। ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਮਹਿਕਮਾ ਤਾਲੀਮ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਉਸ ਦਾ ਚੰਗਾ ਜਾਣੂੰ-ਪਛਾਣੂੰ ਸੀ। ਸੁਰਗਵਾਸੀ ਲਾਲਾ ਦੇਵੀ ਦਾਸ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਕਿੱਸਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਸਚਦੇਵਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰੀ ਉਹ ਇਕ ਮੁਕੱਦਮੇ ਵਿਚ ਫ਼ਸ ਕੇ ਜਦ ਕਚਹਿਰੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਹਾਕਮ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਬਿਆਨ ਸੁਣਾਉਣ ਲਈ ਫ਼ਰਮਾਇਸ਼ ਕੀਤੀ। ਕਵੀ ਨੇ ਝੱਟ ਸਾਰਾ ਬਿਆਨ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਸੁਣਾਇਆ ਤਾਂ ਹਾਕਮ ਨੇ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਨਾਮ ਦਿੱਤਾ।

ਬਾਵਾ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪ੍ਰੇਮ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਫ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦਾ ਰੰਗ-ਢੰਗ ਹੇਠਲੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਸੋਹਣੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਆਨਿਆ ਹੈ :

“ਇਕ ਹੋਰ ਟੋਲੀ ਵਿਚ ਬੜੀ ਭੀੜ ਏ। ਕਵੀ ਵੀ ਬੜੇ ਫੈਸ਼ਨ ਵਿਚ ਏ, ਪਰ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਕੁੱਠਾ ਜਾਪਦਾ ਏ, ਕਿਸੇ ਜਨਾਨੀ ਦੇ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਮਾਰਿਆ। ਹੁਣ ਕਿੱਸੇ ਬਣਾ-ਬਣਾ ਜੀਅ ਪਰਚਾਂਦਾ ਏ, ਪਰ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਰੰਗ ਹੋਰ ਦਾ ਹੋਰ ਏ। ਇਕ ਨਵੀਂ ਪੁਸ਼ਾਕ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਪੁਆਈ ਸ਼ੂ। ਗੱਲ ਕੀ ਸਿੱਧੀ ਸੋਹਣੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਰ ਨੂੰ ਗਹਿਣੇ ਕੱਪੜੇ ਪੁਆ, ਅਜਿਹਾ ਸਜਾਇਆ ਕਿ ਅਸਲੀ ਰੂਪ ਤੇ ਢੱਕਿਆ ਗਿਆ, ਗਹਿਣਿਆਂ ਦੀ ਛਣਕਾਰ ਜਾਂ ਕੱਪੜਿਆਂ ਦੀ ਫੜ-ਫੜ ਤੇ ਜੁੱਤੀ ਦੀ ਚੁੰ-ਚੁੰ ਈ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੀ ਏ। ਲੋਕੀਂ ਆਖਦੇ ਹਨ, ਆਓ! ਬੈਂਤ ਬਾਜ਼ੀ ਕਰੋ, ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰੋ, ਪਰ ਇਹ ਮਸਤ, ਕਦੀ ਜੀ ਚਾਹਿਆ ਚਲੇ ਗਏ। ਨਾ ਸ਼ਾਗਿਰਦਾਂ ਦਾ

ਰੋਲਾ, ਨਾ ਪਿਛਲੱਗੂਆਂ ਦਾ ਝੋਲਾ ਪੈਂਦਾ ਏ। ਲੋਕ ਆਪ ਤੋਂ ਆਪ ਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਮਸਤ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਕੀ ਕਰਨੇ ਨੇ, ਸਾਡੇ ਰਚਿਤ ਕਿੱਸੇ ਆਪ ਹੀ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਬਣਾਉਣਗੇ। ਇਹ ਜੇ ਸ਼ੇਖ਼ ਫ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਕਵੀ ਨਵੇਂ ਕੋਟ ਵਾਲੇ।”

ਇਸ ਬਿਆਨ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਫ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਆਮ ਤੇ ਬਦਨਾਮ ਕਵੀਆਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਆਪਣੀ ਵਾਧੂ ਮਸ਼ਹੂਰੀ ਤੇ ਚਰਚਾ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਇਕ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਕਵੀ ਦੀ ਥਾਂ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮੀ ਤੇ ਰਸੀਆ ਸੀ।

ਫ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਹਾਨ ਕਵੀ ਹੋਣ ਦਾ ਇੰਨਾ ਮਾਣ ਸੀ ਕਿ ਫ਼ਖ਼ਰ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਲਕੁਲ-ਸੁਆਰਾ (ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਸਿਰਤਾਜ) ਸੱਯਦ ਨਿਜ਼ਾਮੀ (ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਫ਼ਾਰਸੀ ਕਵੀ ਜਿਸ ਦੇ ਪੰਜ ਕਿੱਸੇ, ਪੰਜ ਗੰਜ ਜਾਂ ‘ਖ਼ਮਸਾ’ ਦੇ ਨਾਂ ‘ਤੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹਨ) ਨਾਲ ਮਿਲਾਇਆ ਹੈ। ਇਕ ਥਾਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ :—

ਸ਼ਹਿਰ ਸ਼ਹਿਰ ਸ਼ੁਹਰਾ ਮੇਰਾ ਸ਼ਿਅਰ ਸੇਤੀ,

ਮੁਲਕ ਮੁਲਕ ਮਲਕੁਲ-ਸੁਆਰਾ ਬੇਲੀ।

ਡਾ: ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਅਲੰਕਾਰ ਦੇ ਮਾਹਰ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।

ਕੁਸ਼ਤਾ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਫ਼ਰੀਦੁੱਦੀਨ ਫ਼ਰੀਦ ਮੁਜ਼ਰੀ ਦਾ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਸੀ। (ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੀਰੇ, ਪੰਨਾ ੪੯)। ਇਕ ਹੋਰ ਮਸ਼ਹੂਰ ਕਵੀ ਅਰੂੜਾ ਰਾਏ ਵੀ ਇਸੇ ਉਸਤਾਦ ਦਾ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਸੀ। ਕੁਸ਼ਤਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਮੁਹੰਮਦ ਹੁਸੈਨ ਆਜ਼ਾਦ ਤੇ ਕਰਨਲ ਹਾਲਰਾਈਡ ਡਾਇਰੈਕਟਰ, ਮਹਿਕਮਾ ਤਾਲੀਮ, ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਕਿਸਮ ਦੇ ਉਰਦੂ ਮੁਸ਼ਾਇਰੇ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੰਧਾ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀ ਦਰਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਲੱਗੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਫ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ, ਅਰੂੜਾ ਰਾਏ, ਗਾਮੁ ਖ਼ਾਨ, ਆਗਾ ਅਲੀ ਖ਼ਾਨ, ਰਫੀਕ ਤੇ ਹਦਾਇਤਉੱਲਾ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹਨ। ਫਿਰ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਮੁਸ਼ਾਇਰੇ ਵੀ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਏ (ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੀਰੇ, ਪੰਨਾ ੧੪)। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਫ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਤੇ ਨਾਮੀ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਦਰਜਾ ਬਹੁਤ ਉੱਚਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਪਦਵੀ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੌਹਰੀ ਤੇ ਰਲੀ ਮਿਲੀ ਵੀ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਇਕ ਪੈਰ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਹੈ ਦੂਜਾ ਅਸਮਾਨ ‘ਤੇ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਮਹਾਨ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਦੀ ਕਤਾਰ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਥਾਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਕਰੁਣਾ ਰਸ ਜਾਂ ਦਰਦ ਤੇ ਸੋਜ਼ ਦੇ ਬਿਆਨ ਦੀ ਸਫ਼ਲਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਇਕ ਅਤੀ ਢੁਕਵੇਂ, ਸਾਦਾ ਤੇ ਸਰਲ ਲਿਖਣ-ਢੰਗ ਦੇ ਕਾਰਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਹ ਤੁਕ-ਬੰਦੀ ਤੇ ਦੈਂਤ-ਬਾਜ਼ੀ ਦੀ ਨੀਵੀਂ ਪੱਧਰ ਤੇ ਉਤਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਕਈ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਹੋਰ-ਫੇਰ ਤੇ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਕਈ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਣ ‘ਤੇ ਹੀ ਸਾਰਾ ਜ਼ੋਰ ਲਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਉਹ (ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ ਨਾ ਸਹੀ) ਹਾਸ਼ਮ, ਕਾਦਰ ਯਾਰ, ਅਹਿਮਦ ਯਾਰ ਤੇ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਦਾ ਕਵੀ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਮਾਮ ਬਖ਼ਸ਼, ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ, ਮੁਹੰਮਦ ਬੂਟਾ, ਹਦਾਇਤਉੱਲਾ, ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਦਾ ਸਾਥੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਡਾ: ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਫ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਦਰਜੇ ਦਾ ਕਵੀ (ਮਾਈਨਰ ਪੋਇਟ) ਮੰਨਦਾ ਹੈ।

ਫ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਦਿਹਾਂਤ ੧੧ ਫ਼ਰਵਰੀ, ਸੰਨ ੧੮੯੦ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਜਦ ਉਹ

ਤਰ੍ਹੇਠ ਸਾਲ ਦਾ ਸੀ।¹ ਉਸ ਦਾ ਮਜ਼ਾਰ (ਕਬਰ) ਮੁਲਤਾਨ ਰੋਡ 'ਤੇ ਹੈ ਜਿਥੇ ਹਰ ਸਾਲ ਉਸਦਾ ਉਰਸ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਰੋਂ ਦੂਰੋਂ ਸ਼ਾਇਰ ਆ ਕੇ ਸ਼ਰਧਾ ਦੇ ਫੁੱਲ ਚੜ੍ਹਾਂਦੇ ਸਨ। ਉਸਦੇ ਮਜ਼ਾਰ ਤੇ ਹੇਠਲਾ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਿਅਰ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਸਦੇ ਮਰਨ ਦੀ ਤਾਰੀਕ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ :

ਪਸ ਬਸਾਲਿ ਇਨਤਕਾਲਿ ਉ ਅਲੀ।

ਗੁਫਤ ਰਿਜ਼ਵਾਨਮ ਮੁਹੰਮਦ ਫ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ।²

ਰਚਨਾ

ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਂਵਾਲ, ਜਿਵੇਂ ਉਪਰ ਆਇਆ ਹੈ, ਫ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸਨੇ ਬਾਰਾਂ ਸੌ ਪੈਂਹਠ ਹਿਜਰੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀ (ਸੰਨ ੧੮੪੮-੪੯ ਈ:)। ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਚਾਰ ਹੋਰ ਵੱਡੇ ਕਿੱਸੇ ਲਿਖੇ। ਪੂਰੇ ਪੰਜ ਕਿੱਸੇ ਲਿਖਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਉਹ ਨਿਜ਼ਾਮੀ ਦੇ ਖ਼ਮਸੇ ਜਾਂ ਪੰਜ ਗੰਜ ਦੇ ਨਾਲ ਸਾਵਾਂ ਹੋਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਬਾਕੀ ਚਾਰ ਕਿੱਸੇ ਹਨ :—ਹੀਰ-ਰਾਂਝਾ, ਲੈਲਾ-ਮਜਨੂੰ, ਯੂਸਫ਼-ਜ਼ੁਲੈਖਾ ਅਤੇ ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ। ਡਾ: ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤਿੰਨਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਸੱਸੀ-ਪੁੰਨੂੰ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।

ਡਾ: ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ (ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ) ਦੇ ਪੰਨਾ ੧੨੪ ਤੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਫ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਂਵਾਲ ਦੀ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਵੀਹ ਸਾਲ ਪਿਛੋਂ ਹੀਰ ਲਿਖੀ (੧੨੮੫ ਹਿਜਰੀ, ੧੮੬੮-੬੯ ਈ:) ਅਤੇ ਲੈਲਾ-ਮਜਨੂੰ (੧੨੮੮ ਹਿਜਰੀ) ਤੇ ਜ਼ੁਲੈਖਾ (੧੩੦੧ ਹਿਜਰੀ) ਵਿਚ ਲਿਖੀ।' ਡਾ: ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਕ ਹੋਰ ਪੁਸਤਕ ਤੁਹਫ਼ਤੁਲ ਜੁਲਾਲ ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਸ੍ਰ: ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਭੋਗਲ ਨੇ ਉਪਰ ਲਿਖੇ ਚਾਰ ਕਿੱਸੇ (ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਂਵਾਲ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ) ਉਸਦੀ ਰਚਨਾ ਮੰਨੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੋਮ ਸਿੰਘ ਸਚਦੇਵਾ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਿੱਸੇ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਈ ਹੋਰ ਛੋਟੇ ਮੋਟੇ ਕਿੱਸੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲਿਖੀਆਂ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੇ।

ਮੁਹੰਮਦ ਸਰਵਰ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬ ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ : "ਸ਼ਿਅਰ ਗੋਈ ਕਾ ਸ਼ੌਕ ਬਚਪਨ ਸੇ ਬਾ। ਨੌ ਉਮਰੀ ਹੀ ਮੇਂ 'ਤੁਹਫ਼ਾਇ ਫ਼ਜ਼ਲ' ਕੇ ਨਾਮ ਸੇ ਅਖ਼ਲਾਕੀ ਅਸ਼ਆਰ ਕਾ ਏਕ ਮਜਮੂਆ ਮੁਰੱਤਬ ਕੀਆ। ਬੀਸ ਸਾਲ ਕੇ ਬੇ ਕਿ ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ³ ਕਾ ਕਿੱਸਾ ਲਿਖਾ। ਇਸ ਕੇ ਬਾਅਦ ਬੀਸ ਸਾਲ ਤੱਕ ਸ਼ਿਅਰੋਂ ਸੁਖਨ ਕਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਮੇਂ ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਂਵਾਲ, ਲੈਲਾ-ਮਜਨੂੰ, ਯੂਸਫ਼-ਜ਼ੁਲੈਖਾ, ਕਈ ਸੀ-ਹਰਫ਼ੀਆਂ ਔਰ ਹੀਰ-ਰਾਂਝਾ⁴ ਕਾ ਕਿੱਸਾ ਲਿਖਾ।"

ਉਪਰਲੇ ਕਥਨਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਤਾਂ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਫ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਪੰਜ ਵੱਡੇ ਕਿੱਸੇ ਲਿਖੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਉੱਪਰ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਕਈ ਸੀ-ਹਰਫ਼ੀਆਂ (ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਉਹ

1. ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬ, ਮੁਹੰਮਦ ਸਰਵਰ, ਪੰਨਾ ੧੦੦, ਸੱਸੀ ਹਾਸ਼ਮ, ਸ਼ਾਨ, ਪੰਨਾ ੧੩੭ ਅ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦਾ ਤਜ਼ਕਰਾ, ਮੌਲਾ ਬਖ਼ਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ, ਪੰਨਾ ੧੮੧।

2. ਹਿਸਾਬ ਅਬਜਦ ਨਾਲ ੧੩੦੭ ਹਿਜਰੀ, ਤਾਰੀਖ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ।

3. ਪ੍ਰੋ: ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਨ ਨੇ ਸੱਸੀ-ਪੁੰਨੂੰ ਲਿਖਣ ਦਾ ਸੰਨ ੧੩੦੩ ਹਿਜਰੀ ੧੮੮੫ ਈ:) ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪੁਸਤਕ ਸੱਸੀ ਹਾਸ਼ਮ, ਪੰਨਾ ੧੩੭-ਅ।

4. ਸ੍ਰ: ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ ਨੇ ਵੀ ਫ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਹੀਰ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਵਿਚ ਗਿਣਿਆ ਹੈ। ਪੁਸਤਕ 'ਕਲੀਆਂ ਵਾਲੀ ਹੀਰ' ਪੰਨਾ ੨੫।

ਰੂਪ ਜਿਸ ਵਿਚ ੩੦ ਫ਼ਾਰਸੀ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਵਾਰੀ-ਵਾਰੀ ਹਰ ਇਕ ਬੰਦ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ 'ਬਾਵਨ ਅੱਖਰੀ' ਜਾਂ 'ਪੱਟੀ' ਵੀ ਲਿਖੀਆਂ ਅਤੇ ਇਕ ਹੋਰ ਪੁਸਤਕ ਤੁਹਫਾਇ ਫ਼ਜ਼ਲ ਵੀ। ਪਰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਮੁਹੰਮਦ ਸਰਵਰ ਭੁਲੇਖੇ ਨਾਲ ੨੦ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਲਿਖੀ 'ਸੋਹਣੀ' ਦੀ ਥਾਂ 'ਸੱਸੀ-ਪੁੰਨੂੰ' ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਅਵੱਸ਼ ਇਕ ਭੁੱਲ ਹੈ। 'ਸੱਸੀ' ਉਸ ਦੀ ਆਖਰੀ ਰਚਨਾ ਜਾਪਦੀ ਹੈ।

ਫ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੇ ਪਿਛੋਂ 'ਸੋਹਣੀ' ਦਾ ਇਕ ਕਿੱਸਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਲਾ ਕੇ ਲਿਖਿਆ ਪਰ 'ਸੋਹਣੀ ਫ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ' ਨੂੰ ਕੋਈ ਨਾ ਪੁੱਜ ਸਕਿਆ। ਹਾਸ਼ਮ ਤੇ ਕਾਦਰਯਾਰ ਦੇ ਵੱਡੇ ਉਸਤਾਦਾਂ ਨੇ, ਜੋ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਏ, ਆਪਣੇ ਕਿੱਸੇ ਜਿਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਕੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਢੰਗ ਹੈ, ਬੜੀ ਸੰਕੋਚਵੀਂ ਤੇ ਸੰਖੇਪ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕੀਤੇ ਪਰ ਫ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਲੋੜੀਂਦਾ ਤੇ ਢੁਕਵਾਂ ਵਿਸਥਾਰ ਜੋ ਰਸ-ਭਰਪੂਰਤਾ ਅਤੇ ਰੋਚਕਤਾ ਦਾ ਉੱਚ ਨਮੂਨਾ ਹੈ, ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵਧ ਗਿਆ। ਡਾ: ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਸੋਹਣੀ ਦੇ ਹੋਰ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਜੀਵਾ ਸਿੰਘ, ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ, ਫ਼ਜ਼ਲ ਦੀਨ, ਜੋਧ ਸਿੰਘ, ਮਾਨ ਦਾਸ, ਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਬਜਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਬਾਘ ਸਿੰਘ, ਮੀਰਾਂ ਸ਼ਾਹ, ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, ਸਦਾ ਰਾਮ (ਪੰਡਿਤ), ਸਦਾ ਰਾਮ (ਸਾਧੂ), ਗੰਗਾ ਰਾਮ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ।

ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦੱਸੇ ਸਮਕਾਲੀ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਦੋ ਹੋਰ ਮਸ਼ਹੂਰ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਸੋਹਣੀ ਫ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸੋਹਣੀ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਲਿਖਿਆ।¹ ਪਹਿਲਾ, ਮੀਆਂ ਮੁਰਾਦ ਬਖ਼ਸ਼ ਜਿਸਦਾ 'ਸੈਫੁਲ ਮਲੂਕ' ਅਤੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੇ 'ਸੋਹਣੀ' ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 'ਸ਼ੀਰੀ-ਫ਼ਰਹਾਦ' ਤੇ 'ਮਿਰਜ਼ਾ-ਸਾਹਿਬਾਂ' ਵੀ ਲਿਖੇ। ਦੂਜਾ ਹੈ ਮੁਹੰਮਦ ਬੂਟਾ ਜਿਸ ਦੇ 'ਸੋਹਣੀ' ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 'ਪੰਜ ਗੰਜ', 'ਮਿਰਜ਼ਾ-ਸਾਹਿਬਾਂ' ਅਤੇ 'ਬਾਰਾਂ ਮਾਂਹ' ਮਸ਼ਹੂਰ ਹਨ। ਇਸ ਕਵੀ ਦਾ ਰੰਗ ਫ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਵਾਲਾ ਹੈ।

ਕੁਸ਼ਤਾ ਨੇ 'ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੀਰੇ' ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਸੋਹਣੀ' ਜਦ ਲੱਖਾਂ ਦੀ ਤਾਦਾਦ (ਗਿਣਤੀ) ਵਿਚ ਵਿਕੀ ਤਾਂ ਇਕ ਲਾਲਚੀ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਨੇ ਕਿਸੇ ਫ਼ਜ਼ਲ ਦੀਨ ਖੋਜੇ ਕੋਲੋਂ ਇਕ ਨਕਲੀ ਕਿੱਸਾ ਲਿਖਵਾ ਕੇ ਸੋਹਣੀ ਫ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਚਾਲੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਇਹ ਪਾਜ਼ੂ ਛੇਤੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਗਿਆ ਤੇ ਅਸਲੀ 'ਸੋਹਣੀ' ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਕਾਇਮ ਰਹੀ।

ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਸੋਹਣੀ-ਮਹੀਂਵਾਲ ਦੇ ਇਸ਼ਕੀਆ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਸੁਭਾਵਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਕਲਪਨਾ-ਸ਼ਕਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕਹਾਣੀ ਭੇਦ ਉਪਜਾ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਹ ਅੰਤਰ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਮੂਲ ਢਾਂਚਾ ਅਤੇ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਪਰਕਿਰਤੀ ਸਾਰੇ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਸਾਮਾਨ ਹੈ। ਫ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸੋਹਣੀ ਦਾ ਪਾਠ ਇਸ ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :—

ਸੋਹਣੀ ਸ਼ਹਿਰ ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਤੁੱਲਾ ਨਾਮ ਘੁਮਿਆਰ ਦੀ ਧੀ ਸੀ। ਸੁੰਦਰਤਾ ਵਿਚ ਨੇੜੇ-ਤੇੜੇ ਉਸ ਦੀ ਕੋਈ ਮਿਸਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲਦੀ।

ਬਲਖ਼ ਦੇ ਇਕ ਵੱਡੇ ਸੁਦਾਗਰ ਮਿਰਜ਼ਾ ਅਲੀ ਬੇਗ਼ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੰਨਤਾ ਮੰਨ ਕੇ ਇਕ ਫ਼ਕੀਰ ਦੀ ਦੁਆ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਇਕ ਲੜਕਾ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ ਇੱਜ਼ਤ ਬੇਗ਼ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਲੜਕਾ ਬੜਾ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਹੋਣਹਾਰ ਨੌਜਵਾਨ ਨਿਕਲਿਆ।

1. ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬ, ਮੁਹੰਮਦ ਸਰਵਰ, ਪੰਨਾ ੧੦੬, ੧੧੦ ।

ਦੁਨਿਆਵੀ ਤੇ ਧਾਰਮਕ ਵਿੱਦਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਤੀਰੰਦਾਜ਼ੀ, ਘੋੜ-ਸਵਾਰੀ ਆਦਿ ਮਰਦਉਂ ਹੁਨਰ ਵੀ ਸਿੱਖੇ।

ਵਣਜ ਵਪਾਰ ਦੇ ਆਸ਼ੇ ਨਾਲ ਮਿਰਜ਼ਾ ਇੱਜ਼ਤ ਬੇਗ ਤਜਾਰਤੀ ਮਾਲ ਲੈ ਕੇ ਕਾਫ਼ਲੇ ਸਮੇਤ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਆਇਆ ਤੇ ਸਿੱਧਾ ਦਿੱਲੀ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਵਿਚ ਵੀ ਤੋਹਫ਼ੇ ਭੇਟ ਕੀਤੇ। ਵਪਾਰ ਤੋਂ ਵਿਹਲਾ ਹੋ ਕੇ, ਵਾਪਸੀ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਠਹਿਰਿਆ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਰੋਣਕ ਵੇਖੀ। ਲਾਹੌਰੋਂ ਕਾਬਲ ਜਾਂਦਾ ਹੋਇਆ ਰਾਹ ਵਿਚ ਗੁਜਰਾਤ ਕਿਆਮ ਕੀਤਾ। ਦੋਸਤਾਂ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਏਥੇ ਮਿਰਜ਼ਾ ਨੇ ਰਾਗ ਰੰਗ ਦੀ ਮਹਿਫ਼ਲ ਲਗਾਈ ਤੇ ਇਕ ਦੋ ਦਿਨ ਆਰਾਮ ਕੀਤਾ।

ਸੋਹਣੀ ਦੇ ਹੁਸਨ ਦੀ ਉਪਮਾ ਸੁਣ ਕੇ ਮਿਰਜ਼ਾ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਦੇਖਣ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਜਾਗਿਆ। ਭਾਂਡੇ ਖਰੀਦਣ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਦੁਕਾਨ ਤੇ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸੋਹਣੀ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੋਹਿਤ ਹੋਇਆ। ਸੋਹਣੀ ਦਾ ਦੀਦਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹ ਵਿਉਂਤ ਕੱਢੀ ਕਿ ਗੁਜਰਾਤ ਵਿਚ ਭਾਂਡਿਆਂ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਖੋਲ੍ਹ ਲਈ। ਤੁੱਲੇ ਕੋਲੋਂ ਮਹਿੰਗੇ ਭਾਂਡੇ ਲਿਆ ਕੇ ਸਸਤੇ ਵੇਚਣ ਲੱਗਾ। ਇਹ ਘਾਟੇ ਦਾ ਵਪਾਰ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਚੱਲਦਾ। ਆਖਿਰ ਨੰਗ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਯਾਰ ਦੋਸਤ ਵੀ ਸਾਥ ਛੱਡ ਗਏ। ਤੁੱਲੇ ਦਾ ਕਰਜ਼ਾ ਲਾਹੁਣ ਲਈ, ਮਜਬੂਰਨ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਮੱਝਾਂ ਚਾਰਨ ਤੇ ਨੌਕਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੱਝਾਂ ਚਾਰਨ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਮਹੀਂਵਾਲ ਪੈ ਗਿਆ। ਨੇੜੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਅਵਸਰ ਮਿਲਿਆ ਤਾਂ ਪਿਆਰ ਵਧਣ ਲੱਗਾ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਗੱਲ ਨਿਕਲ ਗਈ। ਤੁੱਲੇ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਘਰੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ। ਸੋਹਣੀ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਕਰਕੇ ਝਨਾਂ ਦੇ ਦੂਜੇ ਕੰਢੇ ਜਾ ਕੇ ਧੂਣੀ ਰਮਾ ਬੈਠਾ। ਰੋਜ਼ ਰਾਤ ਨੂੰ ਦਰਿਆ ਤਰ ਕੇ ਸੋਹਣੀ ਕੋਲ ਮੱਛੀ ਭੁੰਨ ਕੇ ਲਿਆਉਂਦਾ। ਇਕ ਦਿਨ ਮੱਛੀ ਨਾ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਆਪਣਾ ਪੱਟ ਚੀਰ ਕੇ ਕਬਾਬ ਬਣਾ ਕੇ ਲੈ ਆਇਆ। ਸੋਹਣੀ ਦੇਖ ਕੇ ਬੜੀ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋਈ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, “ਤੂੰ ਪੁੱਗ ਗਿਆ, ਹੁਣ ਮੈਂ ਦਰਿਆ ਲੰਘ ਕੇ ਆਇਆ ਕਰਾਂਗੀ।” ਰੋਜ਼ ਰਾਤ ਨੂੰ ਘੜੇ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਪਾਰ ਜਾਣ ਲੱਗੀ। ਇਕ ਰਾਤ ਨਨਾਣ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਪੱਕੇ ਦੀ ਥਾਂ ਕੱਚਾ ਘੜਾ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਸੋਹਣੀ ਕੱਚਾ ਘੜਾ ਲੈ ਕੇ ਹੀ ਠਿੱਲ ਪਈ ਤੇ ਡੁੱਬ ਮੋਈ। ਮਹੀਂਵਾਲ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਭਦਾ ਲਹਿਰਾਂ ਦੀ ਭੇਟ ਹੋ ਗਿਆ।

ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਵਾਲ ਦੀ ਕਿੱਸਾ ਕਲਾ

ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਵਾਲ ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਉਹ ਨਮੂਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਦਮੋਦਰ ਨੇ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਦਮੋਦਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੀ, ਨਿਰੋਲ ਸਾਹਿਤ ਨਹੀਂ। ਨਿਰੋਲ ਸਾਹਿਤ ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਮੁੱਖ ਧਾਰਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਅਜੇ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ। ਇਸ ਲਈ ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਦਮੋਦਰ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਲਿਖਤੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਦਮੋਦਰ ਦੀ 'ਹੀਰ' ਦੀ ਦੋਹਰੀ ਮਹੱਤਤਾ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਇਹ ਕਿ ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਲਿਖਤ ਪ੍ਰਥਾ ਸਥਾਪਤ ਹੋਈ। ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਵਾਲ ਇਸੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਅਤੇ ਨਿਰੋਲ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਕ ਨਮੂਨਾ ਹੈ।

ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਹੀਰ ਤੇ ਫ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸੋਹਣੀ ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਨਿਰੋਲ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਉੱਘੇ ਨਮੂਨੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਲੱਛਣ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਤਦ ਬਹੁਤ ਹੋਂਦ ਤੱਕ ਸ਼ੁੱਧ ਸਾਹਿਤ ਸੀ। ਚੂੰਕਿ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਘੱਟ ਆਉਂਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਪੜ੍ਹਨ ਜਾਂ ਪਾਠਕਾਂ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਚਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਰਚਨਾਤਮਕ ਦੀ ਚੇਤਨਤਾ ਭੱਟ ਜਾਂ ਮਿਰਾਸੀ (ਰਾਸ ਪਾਣ ਵਾਲੇ, ਰਸ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ) ਵਾਲੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਸਰੋਤਾ ਆਮ ਲੋਕ, ਅਕਸਰ ਪੇਂਡੂ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਜੋ ਮੇਲੇ ਜਾਂ ਪੁਰਬ ਦੇ ਅਵਸਰ 'ਤੇ ਜਾਂ ਰਾਤ ਨੂੰ ਰੋਟੀ ਟਿੱਕੀ ਖਾ ਕੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਧੰਦਿਆਂ ਤੋਂ ਰਾਤ ਲਈ ਵਿਹਲੇ ਹੋ ਕੇ ਦਿਲ ਪ੍ਰਚਾਵੇ ਲਈ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਾਤ ਆਪਣੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਕਾਹਲ ਤੇ ਤਾਪ ਉਸ ਸਮੇਂ ਲਈ ਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਕਈ ਸਰੋਤੇ ਲੱਤਾਂ ਪਸਾਰ ਕੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਹੋ ਕੇ ਬੈਠਦੇ ਸਨ। ਕਈ ਤਾਂ ਉਥੇ ਹੀ ਸੌਂ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਸਮਾਪਤ ਹੋਣ ਤੱਕ ਸੁੱਤੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਲਮਕਾਅ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਲੈ ਦੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਹੀਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਛੰਦ ਬੈਂਤ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਵਾਨੀ ਊਠਾਂ ਦੇ ਕਾਫਲੇ ਦੀ ਜਾਂ ਟੱਪਰੀ ਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਟੋਲੇ ਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬਿਰਤਾਂਤ ਤੇ ਵਰਣਨ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿੱਸਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਰੂਪ (ਮਾਡਲ) ਰਾਮਾਇਣ ਦੀ ਕਥਾ ਜਾਂ ਹਸਨ ਹੁਸੈਨ ਦਾ ਮਰਸੀਆ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿੱਸਿਆਂ, ਹੀਰ ਤੇ ਸੋਹਣੀ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਲੋਕ ਸ਼ੈਲੀ ਹੈ। ਹਾਸਮ ਦੀ ਸੱਸੀ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਰਾਜ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਸੁਭਾਸ਼ਤਾ (ਐਲੋਕੁਐਂਸ) ਹੈ। ਲੈ ਰਤਾ ਤ੍ਰਿਖੀ ਹੈ, ਤੁਕ ਛੋਟੇ ਹਨ, ਸੰਖੇਪਤਾ ਹੈ, ਕਾਹਲ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ।

ਕਿੱਸਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਦੂਜਾ ਲੱਛਣ ਸੰਗੀਤ ਹੈ। ਲੋਕ ਸ਼ੈਲੀ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ : ਸੰਗੀਤਾਤਮਕ, ਸੂਤਰਾਤਮਕ ਤੇ ਯਥਾਰਥਕ। ਕਾਵਿ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਸੰਗੀਤ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਦਰਸ਼ਨ ਜਾਂ ਫਿਲਾਸਫੀ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਾਲੀ ਤੇ ਹਾਸ-ਰਸ ਦੀ ਯਥਾਰਥਕ ਜਾਂ ਸਾਧਾਰਨ ਬੋਲ ਚਾਲ ਦੀ। ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਕਾਵਿ ਤੋਂ, ਤੇ ਕਾਵਿ ਦੀ ਆਦਿ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਦੀ ਮੌਲਿਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਸੰਗੀਤ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਿਆਂ ਦੀ ਵੀ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸਰੋਤ-ਕਾਵਿ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਹਨ ਸਗੋਂ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸੰਗੀਤ ਕਾਵਿ ਦੇ ਵੀ ਉੱਘੇ

ਨਮੂਨੇ ਹਨ। ਇਹ ਸੰਗੀਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਲੰਮੇਰਾ, ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਸੰਗੀਤ ਹੈ ਜੋ ਪਿਛਲੇ ਸਮਿਆਂ 'ਚ ਸੁਭਾਵਕ ਸੀ। ਉੱਚੀ ਤੇ ਸੁਰੀਲੀ ਆਵਾਜ਼, ਉੱਚਾ ਸਾਹ, ਲੋਹਾਰ ਦੀ ਧੌਂਕਣੀ ਵਾਂਗ ਤਕੜੇ ਫੇਫੜੇ, ਉਲਾਰੇ ਮਾਰਦੀ ਸੱਜੀ ਬਾਂਹ, ਝੂਮਦਾ ਹੋਇਆ ਸਿਰ, ਕੰਨ ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਖੱਬਾ ਹੱਥ (ਜੋ ਨਾਲੇ ਪੱਗ ਨੂੰ ਡਿੱਗਣ ਤੋਂ ਬਚਾ ਲਵੇ), ਇਹ ਸਾਰੇ ਉਸ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਲੱਛਣ ਸਨ। ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਦਾ ਆਮ ਗਵੱਈਆ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿੱਸਿਆਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਗਾ ਸਕਦਾ। ਸੰਗੀਤ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਜਾਦੂ ਦਾ ਅਸਰ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਰੋਤਿਆਂ ਦੀ ਰੂਹ ਨੂੰ ਖਿੱਚ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਰਸ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਤੇ ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਵਿਚ ਹੋਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਦਾ ਤੀਜਾ ਲੱਛਣ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਚਾਅ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਨੁੱਖਪੁਣੇ ਤੋਂ ਉਪਜਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮਨੁੱਖਪੁਣੇ ਦਾ ਨਾਂ ਹਮਦਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸਾਡੇ ਵਿਚ ਨਾ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਸੰਬੰਧੀ ਤੇ ਵਤਨੀ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਸੁਭਾਵਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੂਜੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨਾਲ ਵੀ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹਰ ਦੁਖੀ ਜੀਵ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਕਰਨਾ ਆਦਮੀ ਦਾ ਧਰਮ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਇਸ ਹਮਦਰਦੀ ਦਾ ਕਲਾਤਮਕ ਰੂਪ ਹੈ। ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਰੁਮਾਂਸ ਲਈ ਰੋਚਕਤਾ ਵਧੇਰੇ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂ ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਰੁਮਾਂਸ ਅਤਿ ਰੋਚਕ ਹੈ। ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਇਸ ਕਾਰਨ ਰੁਮਾਂਸ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਅਧਿਕ ਹੈ ਤੇ ਕਿੱਸੇ ਰੁਮਾਂਸ ਦੇ ਸੰਪੂਰਨ ਨਮੂਨੇ ਹਨ। ਰੁਮਾਂਸ ਵਿਚ ਸਾਧਾਰਨ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਲੇਸ਼ਾਂ ਤੇ ਝਗੜਿਆਂ ਤੋਂ ਕੁਝ ਚਿਰ ਲਈ ਨਿਸਤਾਰਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਰੁਮਾਂਸ ਵਿਚ ਅਦਭੁਤ, ਵੀਰਤਾ ਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਸਵਾਦ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਰੁਮਾਂਸ ਵਿਚ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਉਡਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਅਸਾਨੂੰ ਸਾਧਾਰਨਤਾ ਤੇ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਅਰੋਚਕ ਇਕਸਾਰਤਾ ਤੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਨਵੇਂ ਭਾਵਕ ਤਜਰਬੇ ਕਰਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਰੁਮਾਂਸ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਜਾਂ ਕਿੱਸਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਰੁਮਾਂਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ ਜਾਂ ਬੀਰਤਾ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਰਾਹੀਂ ਆਏ ਹੋਏ ਲੈਲਾ-ਮਜਨੂੰ, ਸ਼ੀਰੀ-ਫ਼ਰਹਾਦ ਆਦਿ ਕਿੱਸਿਆਂ ਦੇ ਢੰਗ ਤੇ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ। ਫ਼ਾਰਸੀ ਤੇ ਅਰਬੀ ਦੇ ਕਿੱਸਿਆਂ ਤੇ ਯੂਨਾਨੀ ਕਿੱਸਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਯੂਨਾਨੀ ਕਿੱਸੇ ਪਹਿਲੀ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਵਿਚ ਰਚੇ ਗਏ ਹਨ। ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ ਕਿ ਅਰਬੀ ਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਆ ਗਏ। ਡਾਕਟਰ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗਰੀਅਰਸਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਜੋ ਕੁਝ ਆਪਣੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਹੈ ਉਸ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਵਜ਼ਨ ਹੈ। ਜੋ ਲੱਛਣ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਚਾਰ ਯੂਨਾਨੀ ਇਸ਼ਕੀਆ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਹਨ। ਇਹ ਕੇਵਲ ਇਤਫ਼ਾਕ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਲੜੀ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰਾਂ ਯੂਨਾਨੀ ਇਸ਼ਕੀਆ ਕਿੱਸਿਆਂ ਦੀ ਵਸਤੂ ਢਿੱਲੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਲਾ-ਦੁਆਲਾ ਪੁੰਦਲਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ। ਸਥਾਨਕ ਵਰਣਨ ਕੇਵਲ ਸਜਾਵਟ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਾਤਰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਹਨ ਭਾਵੇਂ ਵੱਡੇ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਹੋਣ ਜਾਂ ਛੋਟੇ ਤੋਂ ਛੋਟੇ। ਨਾਇਕ ਸੋਹਣੇ ਤੇ ਗਭਰੂ ਜਵਾਨ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਦਾਚਾਰਕ ਹੱਡੀ (ਕਾਠੀ) ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੈ। ਇਸਤਰੀ ਪਾਤਰ ਚੰਗੇਰੇ ਚਿਤਰੇ ਗਏ ਹਨ। ਨਾਇਕਾਵਾਂ, ਨਾਇਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਤਕੜੀਆਂ ਹਨ। ਇਸਤਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਮਰਦਾਂ ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ ਹੰਭਲਾ ਮਾਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਨਾਇਕ ਤੇ ਨਾਇਕਾ ਦੇ ਪਿਆਰ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕਈ ਇਮਤਿਹਾਨ ਤੇ ਦੁਰਘਟਨਾਵਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਵਾਲ-ਵਾਲ ਜਾਨ ਬਚਦੀ ਹੈ। ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਅਸੰਭਵਤਾ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਬੜੀ ਹੈ, ਪਰ ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਏਕਤਾ ਦਾ ਲੱਛਣ ਨਹੀਂ। ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਂਵਾਲ ਦੀ

ਬਣਤਰ ਦਾ ਢਾਂਚਾ ਇਸੇ ਹੀ ਢੰਗ ਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਿਆਂ ਤੇ ਯੂਨਾਨੀ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਦੋ ਵੱਡੇ ਭੇਦ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸੇ ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰੇ ਹੀ ਦੁਖਾਂਤਕ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਾਇਕ ਜਾਂ ਨਾਇਕਾ ਦਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਪਿਆਰ ਤਿਕੋਨ ਰਾਹੀਂ ਦੁਖਾਂਤਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਪਾਤਰਾਂ ਜਾਂ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਪੇਚੀਦਗੀ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਅੰਦਰਲਾ ਘੋਲ ਨਾਮ ਮਾਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਸਤੂ ਵੀ ਸਰਲ ਸਿੱਧੀ ਲਕੀਰ ਵਾਂਗ ਅੱਗੇ ਵਧਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਭੇਦ ਸੁਭਾਵਕ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਬਹੁਤੇ ਕਪਟ ਜਾਂ ਛੜਯੰਤਰ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਰਾਜਸੀ ਨੇਤਾ ਭਾਵੇਂ ਕਪਟ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨਾ ਸਿੱਖ ਗਏ ਹੋਣ, ਪਰ ਆਮ ਲੋਕ ਨਹੀਂ।

ਰੁਮਾਂਸ ਕਲਾ ਦੀ ਸਾਮੱਗਰੀ ਵੀ ਰੂੜੀਗਤ (ਕਨਵੈਨਸ਼ਨ) ਜਿਹੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਕਈ ਅਜਿਹੇ ਅੰਸ਼ ਹਨ ਜੋ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਸਾਂਝੇ ਹਨ। ਭਵਿੱਖੀ ਨਾਇਕ ਜਾਂ ਨਾਇਕਾ ਦੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦੇ ਘਰ ਸੰਤਾਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਬੜੀਆਂ ਮੰਨਤਾਂ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਗੁਰ-ਪੀਰਾਂ ਦੀਆਂ ਅਸੀਸਾਂ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਕੋਈ ਬਾਰਾਂ ਕੁ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਔਲਾਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬੜੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਮਨਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੋਤਸ਼ੀ ਸੱਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਭਵਿੱਖ ਸੁਖੀ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ। ਉਸਦਾ ਉਪਾਅ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੱਸੀ, ਪੂਰਨ ਭਗਤ, ਰਸਾਲੂ ਆਦਿ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਆਰੰਭ ਹੈ। ਨਾਇਕ ਅਤੇ ਨਾਇਕਾ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਵੀ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਹੈ। ਸੱਸੀ ਤੇ ਪੁੰਨੂੰ ਦਾ ਮੇਲ ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ ਦੇ ਮੇਲ ਵਾਂਗ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲੀ ਝਲਕ ਦਾ ਪਿਆਰ ਸੱਸੀ-ਪੁੰਨੂੰ, ਸੋਹਣੀ-ਮਹੀਂਵਾਲ, ਪੂਰਨ ਭਗਤ, ਰਾਜਾ ਰਸਾਲੂ, ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕਿੱਸੇ ਦੀ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਲੈ ਆਂਦਾ ਹੈ। ਮਾਂ ਦੀ ਧੀ ਨੂੰ ਤਾੜਨਾ ਤੇ ਧੀ ਦਾ ਗੁਸਤਾਖ਼ ਤੇ ਬਾਗੀ ਹੋਣਾ ਸੱਸੀ, ਹੀਰ ਤੇ ਸਾਹਿਬਾਂ ਵਿਚ ਸਾਂਝਾ ਹੈ। ਪੁੰਨੂੰ ਤੇ ਇੱਜ਼ਤ ਬੇਗ ਸੈਦਾਗਰ ਬਣ ਕੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਰਾਂਝਾ ਤੇ ਇੱਜ਼ਤ ਬੇਗ ਦੋਵੇਂ ਮਹੀਂਵਾਲ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਪੁੰਨੂੰ ਨੂੰ ਮੌਕਾ ਮਿਲਦਾ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਕਾਰ 'ਤੇ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ। ਸੱਸੀ ਦੇ ਧੋਬੀ ਮਾਲਕ ਇਤਨੇ ਪ੍ਰਬਲ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਵਿਆਹ ਦੀ ਪੇਚੀਦਗੀ ਤੋਂ ਬਚ ਗਈ, ਜੋ ਸੋਹਣੀ, ਹੀਰ ਤੇ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਇਕਾਂ ਨੂੰ ਭੇਸ ਵਟਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਭੇਸ ਰਾਹੀਂ ਹੋ ਗਏ ਵਿਆਹ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕਪਟ ਪ੍ਰਬੰਧ ਰਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਇਕ ਤੇ ਨਾਇਕਾ ਦਾ ਚੋਰੀ ਪ੍ਰੇਮ ਇਕ ਕਪਟ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਲਈ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਆਹ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਲਈ ਪ੍ਰਤੀ-ਕਪਟ ਪ੍ਰਬੰਧ ਜਾਂ ਨਵਾਂ ਛੜਯੰਤਰ ਰਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਸੱਸੀ' ਵਿਚ ਸਰਲਤਾ ਹੈ, ਪਰ 'ਹੀਰ', 'ਸੋਹਣੀ' ਤੇ 'ਮਿਰਜ਼ਾ-ਸਾਹਿਬਾਂ' ਵਿਚ ਇਹ ਪੇਚੀਦਗੀ ਜਾਂ ਜਟਿਲਤਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਨਾਇਕਾ ਦੇ ਗੁਣ, ਨਿਰਬਲਤਾ, ਸਾਧਨ ਪੂਰਨਤਾ, ਚਤੁਰਾਈ ਅਤੇ ਨਿਰਭੈਤਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਨਾਇਕ ਤਾਂ ਹਨ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਖਸਮ ਹਨ ਪਰ ਮਰਦੂਦ ਜਿਹੇ ਹਨ। ਵਿਚੋਲੇ ਤੇ ਜਾਸੂਸ ਜ਼ਰੂਰ ਹਨ ਜੋ ਘੋਲ ਨੂੰ ਦੁਖਾਂਤ ਵੱਲ ਮੋੜ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਨਾਇਕ ਵੀ ਆਪਣੀ ਖਾਸ ਬੀਰਤਾ ਦਿਖਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਹੀਂਵਾਲ ਮੱਛੀ ਤਲ ਕੇ ਦਰਿਆ ਦੇ ਪਾਰੋਂ ਲੈ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਫੇਰ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਂਝਾ ਜੋਗੀ ਬਣ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਸੋਹਣੀ ਦਰਿਆ ਤਰ ਕੇ ਮਿਲਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਹੀਰ ਕਾਲੇ ਨਾਗ ਦੇ ਲੜ ਜਾਣ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸੋਹਣੀ ਵਿਚ ਬੀਰਤਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ, ਹੀਰ ਵਿਚ ਕਪਟ, ਸੱਸੀ ਵਿਚ ਬੀਰਤਾ, ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਤੇ ਨਿਰਭੈਤਾ ਹਨ। ਹੀਰ ਵਿਚ ਤਿਆਗ, ਸੱਸੀ, ਸਾਹਿਬਾਂ ਅਤੇ ਸੋਹਣੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਸੱਸੀ ਤੇ ਸੋਹਣੀ ਦੇ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਭੇਦ ਹੈ ਜੋ ਬਲ ਤੇ ਦਰਿਆ ਦਾ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਸਾਂਝ ਹੈ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਸੱਸੀ ਤੇ ਸੋਹਣੀ ਦਾ ਮਰ ਜਾਣਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰੂਹਾਂ ਦਾ ਉਡ ਕੇ ਨਾਇਕਾਂ ਨੂੰ ਇਤਲਾਹ ਦੇਣਾ,

ਪੁੰਨੂ ਤੇ ਮਹੀਂਵਾਲ ਦਾ ਆ ਕੇ ਮੌਤ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗਣਾ, ਰੂਹਾਂ ਦਾ ਮੇਲ ਹੋਣਾ ਤੇ ਫੇਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੰਨਤ ਵਿਚ ਜਾਣਾ।

ਆਦਿਭੌਤਕ (ਸੁਪਰਨੈਚਰਲ) ਅੰਸ਼ ਵੀ ਹਰ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਹੀਰ' ਤੇ 'ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ' ਵਿਚ ਪੰਜ ਪੀਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਧਾਰਮਕ ਅੰਸ਼ ਵੀ ਤਾਂ ਆਦਿਭੌਤਿਕ ਹੀ ਹੈ, ਸੋਹਣੀ ਦੀ ਦੁਆ ਦਾ ਅਸਰ ਵੀ ਆਦਿਭੌਤਕ ਹੈ। ਰਾਂਝਾ ਵੀ ਦੁਆ ਮੰਗ ਕੇ ਪੰਜ ਪੀਰਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਔਕੜ 'ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਮੁਰਾਦ ਮੌਜੂਦ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੇਰ ਇਕ ਵਾਰ ਨਾਲ ਹੀ ਮਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਰਾਂਝਾ ਹੀਰ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਬਹਿਸਤ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਰੂੜੀਗਤ ਤੇ ਆਦਿਭੌਤਿਕ ਅੰਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਆਦਰਸ਼ਕ ਬੀਰਤਾ ਹੈ, ਬੀਰਤਾ ਮੌਲਿਕ ਗੁਣ ਹੈ। ਇਹ ਲੱਛਣ ਨਾਇਕ ਜਾਂ ਨਾਇਕਾ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਲਈ ਆਵੇਸ਼ਕ ਹੈ। ਸੋਹਣੀ ਤੇ ਸੱਸੀ ਬੀਰਤਾ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਹੀਰ ਤੇ ਸਾਹਿਬਾਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹਨ। ਸਹਿਤੀ ਬਿਨਾਂ ਹੀਰ ਨਿਰਬਲ ਹੈ : ਉਂਝ ਵੀ ਨਾਇਕਾਵਾਂ ਨਾਇਕਾਂ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੱਕੀਆਂ, ਤਕੜੀਆਂ ਤੇ ਦਲੇਰ ਹਨ। ਪੂਰਨ ਭਗਤ, ਰਾਜਾ ਰਸਾਲੂ, ਸੱਸੀ-ਪੁੰਨੂ, ਸੋਹਣੀ-ਮਹੀਂਵਾਲ, ਰਾਜਾ ਗੋਪੀ ਚੰਦ ਆਦਿ ਵਿਚ ਨਾਇਕਾਵਾਂ ਪੂਰਨਤਾ ਨਾਲ ਉਸਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੁੰਨੂ, ਮਹੀਂਵਾਲ, ਰਾਂਝਾ, ਮਿਰਜ਼ਾ, ਪੂਰਨ ਕਮਜ਼ੋਰ ਨਾਇਕ ਹਨ। ਮਹੀਂਵਾਲ ਦਾ ਪੱਟ ਚੀਰਨਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਪਰ ਦਰਿਆ ਤਰਨਾਂ ਬਹਾਦਰੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੋਹਣੀ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਤ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਰਾਂਝਾ, ਰਾਂਝਾ ਹੀ ਹੈ। ਪੁੰਨੂ ਸੁਦਾਗਰ ਹੀ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਿਰਜ਼ਾ ਰਾਂਝੇ ਤੋਂ ਤਕੜਾ ਹੈ ਜੋ ਨਖਰਿਆਂ ਨਾਲ ਪਲਿਆ ਹੈ। ਨਾਇਕਾਂ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਦਾ ਇਕ ਕਾਰਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉੱਚੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਜਾਂ ਰਜਵਾੜਾਪਨ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੀਰਤਾ ਨੂੰ ਵਡਿਆਉਣ ਲਈ ਆਦਿਭੌਤਕ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੀਰ ਤੇ ਸਾਹਿਬਾਂ ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਘੁਮਿਆਰ ਤੇ ਧੋਬੀ ਦੀਆਂ ਧੀਆਂ ਤਕੜੀਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜਿਤਨਾ ਤਿਆਗ ਭਾਵ ਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਹੈ, ਪਹਿਲੀਆਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ।

ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਿਆਂ ਦਾ ਚੌਥਾ ਲੱਛਣ ਅਦਭੁਤਾ ਹੈ। ਅਦਭੁਤਾ ਅਸਾਧਾਰਨਤਾ ਤੋਂ ਉਪਜਦੀ ਹੈ। ਅਸਾਧਾਰਨਤਾ ਸਥਾਨ ਦੀ, ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ, ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ, ਬਲਖ-ਬੁਖਾਰਾ ਸਾਡੇ ਲਈ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਸਥਾਨ ਹਨ। ਸਿੰਧ ਦਾ ਦੇਸ਼, ਝੰਗ ਦਾ ਇਲਾਕਾ, ਥਲ ਦਾ ਮੈਦਾਨ, ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਨਜ਼ਾਰੇ, ਬਾਗ ਜਾਂ ਗੁਲਿਸਤਾਨ ਦੀ ਸੈਰ ਅਦਭੁਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਹਨ। ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦਾ ਸੈਦਾਗਰ ਬਣ ਕੇ ਆਉਣਾ, ਸੈਦਾਗਰ ਦਾ ਮਹੀਂਵਾਲ ਬਣਨਾ, ਮਲਿਕਾਂ ਦਾ ਜੋਗੀ ਦਾ ਭੇਸ ਵਟਾਉਣਾ, ਪੰਜ ਪੀਰਾਂ ਦੇ ਬੁਲਾਵੇ ਤੇ ਝੱਟ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਜਾਣਾ, ਪੱਟ ਚੀਰ ਕੇ, ਭੁੰਨ ਕੇ ਖਵਾਉਣਾ, ਲੋਥਾਂ ਦਾ ਬੋਲਣਾ, ਰੂਹਾਂ ਦਾ ਉੱਡ ਕੇ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਸੁਨੇਹੇ ਦੇਣਾ, ਇਹ ਅਦਭੁਤ ਘਟਨਾਵਾਂ ਹਨ ਜੋ ਸਾਧਾਰਨ ਜੀਵਨ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹਨ। ਅਨ-ਪੜ੍ਹੇ ਸਾਧਾਰਨ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਕਮਾਲ ਦੀ ਰੌਚਿਕਤਾ ਰਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਅਦਭੁਤਾ ਇਕ ਆਵੇਸ਼ਕ ਅੰਗ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਇਸ਼ਕੀਆ ਕਿੱਸਿਆਂ ਦਾ ਪੰਜਵਾਂ ਲੱਛਣ ਆਦਰਸ਼ਕ ਸੁੰਦਰਤਾ ਹੈ। ਸੁੰਦਰਤਾ ਵੀ ਅਦਭੁਤਾ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਹੈ। ਪੁਰਸ਼ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਅਸਾਧਾਰਨਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਜਾਂ ਬੀਰਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਨਾਇਕ ਤੇ ਨਾਇਕਾ ਨਾ ਕੇਵਲ ਬੀਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਅਤਿ ਸੁੰਦਰ ਵੀ, ਸੱਸੀ ਤੇ ਸੋਹਣੀ ਤਾਂ ਨਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਸੁੰਦਰ ਹਨ। ਹੀਰ ਮਨੋਹਰ ਹੈ, ਲੂਣਾ ਤੇ ਕੋਕਿਲਾ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੀ ਕੀ? ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਤੇ ਸੋਹਣੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰਦਾ ਕਰਦਾ

ਸਾਨੂੰ ਬਕਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਆਪ ਨਹੀਂ ਰੱਜਦਾ। ਨਾਇਕ ਵੀ ਘੱਟ ਸੁੰਦਰ ਨਹੀਂ। ਬੀਰਤਾ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਨਾਇਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਘੱਟ, ਪਰ ਸੁੰਦਰਤਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਸਾਰੇ ਹੀ ਰਾਂਝੇ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ ਝਲਕ ਦਾ ਪਿਆਰ ਨਾ ਕੇਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਰਦੇਸੀ ਅਦਭੁਤਾ ਤੋਂ ਉਪਜਦਾ ਹੈ ਸਗੋਂ ਸਰੀਰਕ ਡੀਲ-ਡੌਲ, ਚਿਹਰੇ ਮੋਹਰੇ ਤੇ ਰੰਗ ਰੂਪ ਤੋਂ ਵੀ। ਅਤਿਕਥਨੀ ਦੀ ਤਾਂ ਹੱਦ ਮੁੱਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਅਮੀਰੀ ਦੀ ਹੋਵੇ ਭਾਵੇਂ ਹੁਸਨ ਦੀ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਰੂੜੀਗਤ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਲੰਕਾਰ ਰੂੜੀਗਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਵੀ ਰੂੜੀਗਤ ਹਨ, ਪਰ ਜਦ ਤੱਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ, ਇਹ ਤਾਜ਼ੇ ਤੇ ਸੁਆਦਲੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਕਾਵਿ ਦੇ ਕਾਰਨ ਰੌਚਿਕ ਵੀ ਬਹੁਤ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਜੀਅ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੁਣ ਕੇ ਪਿਛਲੇ ਸਮਿਆਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਿਤਨਾ ਹੀ ਅਨੰਦ ਆਉਂਦਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਜਦ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਅਭਾਵ ਸੀ।

ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਸ਼ੈਲੀ, ਰੂੜੀਗਤ ਬਣਤਰ ਤੇ ਸਾਮੱਗਰੀ, ਆਦਿਭੌਤਕਵਾਦ, ਅਦਭੁਤਾ, ਬੀਰਤਾ ਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸੇ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਲੱਛਣ ਵੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਦੁਖਾਂਤ ਹਨ। ਕਰੁਣਾ ਰਸ ਨਾਲ ਡੁਲ੍ਹ-ਡੁਲ੍ਹ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਸੋਜ਼ ਤੇ ਦਰਦ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਜੁਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਰੁਆ ਦਿੰਦਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਚਰਚਾ ਮੈਂ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ 'ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ' ਦੇ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਅੰਕ ਤੇ 'ਪ੍ਰੀਤਮ' ਦੇ ਸੱਸੀ ਅੰਕ ਵਿਚ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ। ਸੰਖੇਪ ਤੌਰ ਤੇ ਕੁਝ ਇਥੇ ਵੀ ਕਹਿ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰੇ ਹੀ ਦੁਖਾਂਤ ਹਨ : ਲੈਲਾ ਮਜਨੂੰ, ਸ਼ੀਰੀ-ਫਰਹਾਦ, ਸੋਹਣੀ-ਮਹੀਂਵਾਲ, ਸੱਸੀ-ਪੁੰਨੂੰ, ਹੀਰ-ਰਾਂਝਾ (ਸਿੰਵਾਇ ਦਮੋਦਰ ਦੀ ਲਿਖਤ ਦੇ) ਰਾਜਾ ਰਸਾਲੂ, ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ। ਚੋਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਹੈ ਹੀ ਦੁਖਾਂਤ ਦਾ ਕਾਰਨ। ਸੋਹਣੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ :

ਹਿੱਕੇ ਇਸ਼ਕ ਰਹਿਸੀ ਹਿੱਕੇ ਜਾਨ ਰਹਿਸੀ,

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਥੀਂ ਇਕ ਮਨਾ ਧੀਆ।

ਉਸਨੂੰ ਚੇਤਾਵਨੀ ਦੇਂਦੀ ਹੋਈ ਮਾਂ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ :

ਆਪ ਜਾਣਸੇਂਗੀ ਜਦੋਂ ਤੁਧ ਤਾਈਂ,

ਪੈਸਣ ਆਣ ਖੁਆਰੀਆਂ ਭਾਰੀਆਂ ਨੀ।

ਫੇਰ—

ਫਜ਼ਲ ਯਾਦ ਕਰਸੇਂ ਓਸ ਵੇਲੜੇ ਨੂੰ,

ਜਦੋਂ ਜਾਸੀਆ ਵਕਤ ਵਿਹਾ ਧੀਆ।

ਭੁੱਬਦੇ ਹੋਏ ਰੱਬ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਸੋਹਣੀ ਇਕਬਾਲ ਕਰਦੀ ਹੈ :

ਐਡਾ ਕਹਿਰ ਤੇ ਕਹਿਰ ਨਜ਼ੁਲ ਕੀਤੋ,

ਭਾਵੇਂ ਹੋਈ ਦਰਗਾਹ ਦੀ ਚੋਰ ਅੱਲਾ।

ਤੇ ਮਾਂ ਤੋਂ ਮਾਫ਼ੀ ਮੰਗਦੀ ਹੈ :

ਭੁੱਲ ਚੁੱਕ ਮੁਆਫ਼ ਕਰ ਭੁੱਲਿਆਂ ਨੂੰ,

ਜੋ ਕੁਝ ਭੁੱਲ ਹੋਈ ਤਕਸੀਰ ਮਾਏ।

ਲੈਲਾ-ਮਜਨੂੰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੱਜ ਤੀਕ (ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰ ਦੇ ਰੋਮਿਓ-ਜੂਲਿਅਟ ਨੂੰ ਵੀ ਮਿਲਾ ਕੇ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ 'ਸੰਜੋਗਤਾ' ਨੂੰ ਵੀ) ਮਾਪੇ ਤੇ ਸਮਾਜ ਚੋਰੀ ਦੇ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਅਸੂਲਨ

ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ। ਧੀਆਂ ਲਈ ਚੋਰੀ ਪਿਆਰ ਕਰਨਾ ਬੁਰਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :

ਹੈਸਿਆਰੀਏ ਕੁਆਰੀਏ ਡਾਰੀਏ ਨੀ,

ਧੀਆਂ ਬੇਟੀਆਂ ਦੇ ਕਰੀਂ ਰਾਹ ਧੀਆ।

ਨੀ ਤੂੰ ਖਾਵੰਦ ਚਾਹਿਆ ਲੋੜਨੀਂ ਏਂ,

ਅਜ ਕੱਲ੍ਹ ਕਰਸਾਂ ਤੇਰਾ ਵਿਆਹ ਧੀਆ।

ਸਮਾਜ ਅਜਿਹੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਅਜਿਹੇ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਧਿਰਕਾਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮਾਪੇ ਇਸ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ। ਇਸ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਅਪਮਾਨ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਅਪਮਾਨ ਤੋਂ ਮੌਤ ਬਿਹਤਰ ਸਮਝਦੇ ਹਨ :

੧. ਮੂੰਹੋਂ ਆਖਦੀ ਤੱਤੀਏ ਸੋਹਣੀਏ ਨੀ,

ਅਸਾਂ ਤੱਤਿਆਂ ਨੂੰ ਦਿਤੋ ਤਾ ਧੀਆ।

੨. ਏਸੇ ਵਾਸਤੇ ਪਾਲੀਓ ਪੋਸੀਓ ਤੂੰ,

ਮੰਗਣ ਖਸਮ ਨਾ ਧੀਆਂ ਕਵਾਰੀਆਂ ਨੀ।

੩. ਤੂੰ ਤਾਂ ਲੱਜ ਅਸਾਡੜੀ ਲਾਹ ਸੁੱਟੀ,

ਅੱਛਾ ਕੀਤੋ ਈ ਹੱਕ ਅਦਾ ਧੀਆ।

੪. ਹੁਣ ਵਕਤ ਨਾ ਆਵਦਾ ਹੱਥ ਮੇਰੇ,

ਦੇਂਦੀ ਜੰਮਦਿਆਂ ਜ਼ਹਿਰ ਪਿਲਾ ਧੀਆ।

ਫੇਰ—

ਭੱਠ ਪਿਆ ਤੇਰਾ ਨਿਜ ਜੰਮਣਾ ਨੀ,

ਪੱਤ ਸੁਟੀਓ ਸਾਡੜੀ ਲਾਹ ਧੀਆ।

ਮਾਪੇ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੋਵੇਂ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਤੰਗ ਦਿਲ ਤੇ ਜ਼ਾਲਮ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਉਹ ਚੋਰੀ ਕੀਤੀ ਹੋਏ ਪਿਆਰ ਤੇ ਵਿਆਹ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣ ਰਹੇ ਹਨ। ਜਵਾਨੀ ਵਿਚ ਕਾਮ ਭਾਵੇਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਘੱਟ, ਚੋਰੀ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਕਾਮ ਭਾਵੇਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਬਰਾਬਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਚੋਰੀ ਦੇ ਪਿਆਰ ਜਾਂ ਨਾਤੇ ਵੀ ਅਸਫ਼ਲ ਹੋ ਕੇ ਦੁਖਾਂਤ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਦੂਜਾ ਕਾਰਨ 'ਜਾਤ ਕੁਜਾਤ' ਵੀ ਹੈ। ਸੱਸੀ ਨੂੰ ਧੋਬਣ ਮਾਂ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ :

ਧੋਬਣ ਜਾਤ ਕਮੀਨੀ ਕਰਕੇ, ਛੋੜ ਗਏ ਤੁਧ ਤਾਈਂ।

ਭਜ ਭਜ ਫੇਰ ਉਸੀ ਵਲ ਦੌੜੋਂ ਲਾਜ ਅਜੇ ਤੁਧ ਨਾਹੀਂ।

ਸੋਹਣੀ ਨੂੰ ਮਾਂ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਗੱਲ ਆਖਦੀ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਸਮਝਦੀ ਹੈ। 'ਸੱਸੀ' ਵੱਲ ਵੀ ਬਲੋਚਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਅਗਿਆਨਤਾ ਹੈ। ਸੱਸੀ ਧੋਬੀ ਦੀ ਧੀ ਬਣ ਗਈ ਹੈ ਤੇ ਇੱਜ਼ਤ ਬੇਗ਼ ਕਾਮਾ। ਮਾਂ ਸੋਹਣੀ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਾੜਦੀ ਹੈ :

੧. ਯਾਰੀ ਲਾਇਓ ਈ ਨਾਲ ਕਾਮਿਆਂ ਦੇ,

ਵੇਖਾਂ ਕੀ ਹੋਸੀ ਤੇਰੇ ਭਾ ਧੀਆ।

੨. ਅੰਗ ਸਾਕ ਕਬੀਲੜਾ ਕੀ ਸਾਡਾ,

ਕਿਹੜੇ ਦੇਸ ਦੀ ਉਹ ਬਲਾ ਧੀਆ।

ਹੀਰ ਨੂੰ ਮਲਕੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ :

ਹੀਰੇ ਮੋਹਣਾ ਲੋਕ ਸ਼ਰੀਕ ਦੇਂਦੇ,
ਦੇਖ ਕੇ ਮੰਦੜਾ ਰਾਹ ਧੀਆ।
ਕੋਲੇ ਮੁੱਢ ਕਰੀਰ ਦਾ ਵਾਸ ਜੇਹਾ,
ਮੈਨੂੰ ਸਾੜਿਆ ਏਸ ਦੇ ਚਾਹ ਧੀਆ।
ਇਕ ਚਾਕ ਦਾ ਰਾਤ ਦਿਨ ਜ਼ਿਕਰ ਰਖੇਂ,
ਮੰਗੇਂ ਰੱਬ ਤੋਂ ਸੰਝ ਸੁਬਾਹ ਧੀਆ।

ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਤੇ 'ਦੂਤੀ ਜਗ' ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਦੁਖਾਂਤ ਦਾ ਕਾਰਨ ਨਾਇਕ ਤੇ ਨਾਇਕਾ ਦਾ ਪ੍ਰਬਲ ਪਿਆਰ ਹੈ। ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਝਲਕ ਦਾ ਪਿਆਰ, ਹਠੀਲਾ¹, ਅਟੱਲ ਤੇ ਅਡੋਲ ਹੈ। ਜੋ ਮੌਤ ਤੋਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਡਰਦਾ। ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਵੇਗ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਸ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ। ਸੋਹਣੀ ਆਖਰ ਮਾਂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਮੰਨ ਜਾਂਦੀ ਹੈ :

ਮਹੀਂਵਾਲ ਤੋਂ ਮੁੜਨ ਮੁਹਾਲ ਹੋਇਆ,
ਗੱਲਾਂ ਦਸ ਮੇਰਾ, ਜੀਉ ਖੱਸ ਨਾਹੀਂ।
ਉਸੇ ਯਾਰ ਦੀ ਕਸਮ ਨਾ ਝੂਠ ਮੂਲੇ,
ਸੁੰਵਾ ਜੀਉ ਮੇਰਾ ਮੇਰੇ ਵੱਸ ਨਾਹੀਂ।

ਸੱਸੀ ਇਸ਼ਕ ਲਈ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣ ਨੂੰ ਸਿਰ ਤੇ ਕਢਨੀ ਬੰਨ੍ਹ ਲੈਂਦੀ ਹੈ :

ਮਰਸਾਂ ਮੂਲ ਨਾ ਮੁੜਸਾਂ ਰਾਹੋਂ, ਜਾਨ ਤਲੀ ਪਰ ਧਰਸਾਂ।
ਜਬ ਤੱਕ ਜਾਨ ਰਹੇ ਵਿਚ ਤਨ ਦੇ, ਮਰਨੋਂ ਮੂਲ ਨਾ ਡਰਸਾਂ।
ਜੇ ਰੱਬ ਕੂਕ ਸੱਸੀ ਦੀ ਸੁਣਸੀ, ਜਾ ਪੱਲਾ ਉਸ ਫੜਸਾਂ।
ਹਾਸਮ ਨਹੀਂ, ਸ਼ਹੀਦ ਭੀ ਹੋ ਕੇ, ਬਲ ਮਾਰੂ ਵਿਚ ਮਰਸਾਂ।

ਹੀਰ ਵੀ ਸੱਸੀ ਦੀ ਮੁਰੀਦਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਹਾਸਮ ਵਾਰਿਸ ਦਾ ਮੁਰੀਦ ਹੈ, ਤੇ ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਦੋਹਾਂ ਦਾ :

ਸੁਣ ਮਲਕੀਏ ਅੰਬੜੀਏ ਮੇਰੀਏ ਨੀ,
ਜਿਚਰ ਜਾਨ ਰੰਝੇਟੇ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਟਲਸਾਂ।
ਭਾਵੇਂ ਵੱਢ ਕੇ ਡਕਰੇ ਕਰਨ ਮੇਰੇ,
ਜਿਬਹਾ ਕਰਬਲਾ ਹੋ ਸ਼ਹੀਦ ਮਰਸਾਂ।
ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਏ ਜੀਉਂਦੀ ਮਰਾਗੀ ਮੈਂ,
ਲੈਲਾ ਮਜਨੂੰ ਦੇ ਨਾਲ ਮੈਂ ਜਾ ਰਲਸਾਂ।

ਇਸ ਪਿਆਰ ਦੀ ਖਾਤਰ ਇਹ ਨਾਇਕਾਂ ਮਾਪਿਆਂ ਨਾਲ ਗੁਸਤਾਖੀ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਸੰਸੇ ਨੂੰ ਦਵਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਨਿਰਾਸਤਾ ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

1. ਰੰਨ ਜੇਡ ਨਾ ਹੱਠ ਹੈ ਕਿਸੇ ਕਰਨਾ, ਰੰਨ ਮਾਲ ਤੇ ਮੁਲਕ ਨਾ ਬਾਲਦੀ ਏ।
ਮਜਨੂੰ ਆਸ਼ਕ ਦੇ ਤਨ ਵਿਚ ਦੁੱਭ ਉੱਗੀ, ਸੋਹਣੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗਾਲਦੀ ਏ।
ਜੁਲੇਖਾਂ ਫੱਡ ਸਰਦਾਰੀਆਂ ਹੋਈ ਆਜਜ਼, ਝੁੱਗੀ ਪਾਇਕੇ ਹੱਠ ਸੰਭਾਲਦੀ ਏ।
ਸੱਸੀ ਹੋ ਸ਼ਹੀਦ ਵਿਚ ਬਲਾ ਮੋਈ, ਸ਼ੀਰੀ ਸਮਝ ਲੈ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਦੀ ਏ।

ਦਰਿਆ, ਤੂਫ਼ਾਨ, ਬਲ ਦੀ ਧੁੱਪ ਆਦਿ ਕਸ਼ਟਾਂ ਦਾ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਦੂਤੀ ਜਗ, ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਤੇ ਹੋਰਾਂ ਦਾ :

ਤੁਧ ਜੇਹੀਆਂ ਨਾ ਡਰਨ ਬਲਾਈਆਂ ਤੋਂ,

ਰਾਤੀਂ ਚੀਰ ਵੰਜਣ ਦਰਿਆ ਧੀਆ।

ਆਦਮੀ ਤੋਂ ਸੱਸੀ ਜਿਹੀਆਂ ਨਾਇਕਾਂ ਨਹੀਂ ਹਾਰਦੀਆਂ, ਪਰ ਕੁਦਰਤ ਮਾਰਦੀ ਹੈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ :

੧. ਪਾਣੀ ਚੜ੍ਹ ਆਇਆ ਉਪਰ ਕੰਢਿਆ ਦੇ,

ਉਸ ਰਾਤ ਸੀ ਐਡ ਤੂਫ਼ਾਨ ਮੀਆਂ।

ਸੋਹਣੀ ਵਿਚ ਦਰਿਆ ਦੇ ਜਾਇ ਵੜੀ,

ਕੰਬ ਗਏ ਨੀ ਜ਼ਿਮੀਂ ਅਸਮਾਨ ਮੀਆਂ।

ਅੰਬਰ ਕੜਕ ਡਰਾਉਂਦੇ ਰਾਖਵੇਂ ਵਾਂਗੂੰ,

ਵੇਖ ਸਹਿਮ ਗਈ ਉਸਦੀ ਜਾਨ ਮੀਆਂ।

ਮੁਖ ਮੁੜਦੇ ਤਸੱਲੀਆਂ ਜੀ ਤਾਈਂ,

ਮੰਦਾ ਯਾਰ ਤੋਂ ਮੁਖ ਭਵਾਨ ਮੀਆਂ।

ਮੁਖ ਮੋੜਿਆਂ ਇਸ਼ਕ ਨੂੰ ਲਾਜ ਲੱਗਦੀ,

ਮਹੀਂਵਾਲ ਤੋਂ ਜਾਨ ਕੁਰਬਾਨ ਮੀਆਂ।

੨. ਘੁੰਮਣ ਘੇਰ ਚੁਫੇਰ ਅੰਧੇਰ ਕੀਤਾ,

ਨਾਲ ਲਹਿਰ ਕਜ਼ਾ ਪਾਮਾਲ ਹੋਈ।

ਲੱਖ ਮੌਜ ਸੰਦੀ ਪਈ ਫੌਜ ਮੈਨੂੰ,

ਮੈਥੋਂ ਜ਼ਰਾ ਨਾ ਸੁਰਤ ਸੰਭਾਲ ਹੋਈ।

ਰੱਬ ਕਰੇ ਨਸੀਬ ਨਾ ਦੂਤੀਆਂ ਦੇ,

ਜੋ ਕੁਝ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਮਹੀਂਵਾਲ ਹੋਈ।

ਸਿਰ ਸਿਰ ਲਾ ਬਾਜ਼ੀ ਤੱਤੀ ਖੇਡ ਬੈਠੀ,

ਓੜਕ ਤਿੰਨ ਕਾਣੇ ਮੇਰੀ ਚਾਲ ਹੋਈ।

ਚੋਰੀ ਮਿਲਣ ਆਹਾ ਅਗੇ ਦੂਤੀਆਂ ਥੀਂ,

ਹੁਣ ਬੇਲੀਆਂ ਗੱਲ ਮੁਹਾਲ ਹੋਈ।

ਸੱਸੀ ਨਾਲ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਬੀਤਦੀ ਹੈ :

੧. ਬਾਲੂ ਰੇਤ ਤਪੇ ਵਿਚ ਬਲ ਦੇ, ਜਿਉਂ ਜੋ ਭੁੰਨਣ ਭਠਿਆਰੇ।

੨. ਕੂਕ ਪੁਕਾਰ ਨਿਰਾਸ ਸੱਸੀ ਹੈ, ਖੋਜ ਬੰਨੇ ਮੁੜ ਦੌੜੀ।

ਦਿਲ ਨੂੰ ਸਾੜ ਬਲਾਂ ਦੀ ਗਰਮੀ, ਰੂਹ ਰੰਝੌੜੀ ਦੌੜੀ।

੩. ਸਿਰ ਵਿਚ ਖੋਜ ਬਹੁਤ ਗਸ਼ ਆਇਆ, ਮੌਤ ਸੱਸੀ ਦੀ ਆਈ।

ਖੁਸ਼ ਰਹੁ ਯਾਰ ਅਸਾਂ ਤੁਧ ਕਾਰਨ,

ਬਲਾਂ ਵਿਚ ਜਾਨ ਗਵਾਈ।

ਡਿੱਗਦਿਆਂ ਸਾਰਾ ਗਿਆ ਦਮ ਨਿਕਲ,

ਤਨ ਥੀਂ ਜਾਨ ਸਿਧਾਈ।

ਜਦ ਕੁਦਰਤ ਜਾਂ ਹੋਰ ਹਾਲਾਤ ਵੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਨਾਇਕਾ ਦੀ ਹਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਦ ਤਕਦੀਰ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲਤਾ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮ-ਸਫਲਤਾ ਮਨਜ਼ੂਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਿਸਮਤ ਹੀ ਭੈੜੀ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਹੋਰਾਂ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਨਹੀਂ। ਆਪਣੇ ਹੀ ਲੇਖ ਮੰਦੇ ਸਨ। ਸੋਹਣੀ ਦਾ ਮਹੀਂਵਾਲ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਪਾਣਾ ਕਿਸਮਤ ਦੀ ਕਰਨੀ ਹੈ :

ਜੇਇ ਲਿਖਿਆ ਲੇਖ ਨਸੀਬ ਮੇਰਾ,

ਅੱਜ ਲਿਆ ਤੈਥੀਂ ਝੋਲੀ ਪਾ ਧੀਆ।

ਕੱਚੇ ਘੜੇ ਤੇ ਠਿਲ੍ਹਣਾ ਕਿਸਮਤ ਨਾਲ ਬਾਜ਼ੀ ਲਾਣਾ ਹੈ :

ਜੇ ਕੁਝ ਲੋਹ ਮਹਿਫੂਜ਼ ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ,

ਸੋਈ ਵਹਿ ਮਿਲਸੀ ਅੱਜ ਆਨ ਮੀਆਂ।

ਭੁੱਬਦੀ ਹੋਈ ਸੋਹਣੀ ਤਕਦੀਰ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦੀ ਹੈ :

ਦੱਸ ਕੌਣ ਸਾਨੀ ਜਿਹੜਾ ਮੋੜ ਦੇਵੇ,

ਰੱਬ ਡਾਹਡੜੇ ਦੀ ਤਕਦੀਰ ਮਾਏ।

ਸੱਸੀ ਵਿਚ ਕਿਸਮਤ ਦਾ ਭਾਵ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਅੰਤ ਤੱਕ ਮਿਲਦਾ ਹੈ :

੧. ਧੰਨ ਉਹ ਸਾਹਿਬ ਸਿਰਜਨਹਾਰ, ਐਬ ਛੁਪਾਵਨ ਹਾਰਾ।

ਹਾਸ਼ਮ ਜੇ ਉਹ ਕਰੇ ਅਦਾਲਤ, ਕੌਣ ਕਰੇ ਨਿਸਤਾਰਾ।

੨. ਵਾਹ ਕਮਾਲ ਨਸੀਬ ਸੱਸੀ ਦੇ, ਨਾਮ ਲਿਆ ਜੀ ਡਰਦਾ।

ਤਖ਼ਤੋਂ ਚਾ ਸੁੱਟੇ ਸੁਲਤਾਨਾਂ, ਖੈਰ ਪਵੇ ਦਰ ਦਰ ਦਾ।

ਜਦ ਸੱਸੀ ਠਿਲ੍ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ,

ਟੁਰਿਆ ਤੋੜ ਜੰਜੀਰ ਸਿਦਕ ਦਾ, ਚਾਈਆਂ ਰਿਜ਼ਕ ਮੁਹਾਰਾਂ।

ਸੱਸੀ ਭੁੱਬ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨੇ ਬਲ ਵਿਚ ਰੁਲ ਮਰਨਾ ਹੈ :

ਹਾਸ਼ਮ ਮਰਗ ਸੱਸੀ ਵਿਚ ਬਲ ਦੇ, ਮਰਸੀ ਕੌਣ ਇਥਾਈਂ।

ਜਦ ਹੀਰ ਨੂੰ ਮਾਂ ਰਾਝੇ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਦੀ ਹੈ, ਹੀਰ ਇਸ ਸੰਜੋਗ ਨੂੰ ਕਿਸਮਤ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਦੱਸਦੀ ਹੈ :

ਮਾਏ ਰੱਬ ਨੇ ਚਾਕ ਘਰ ਘਲਿਆ ਸੀ,

ਤੇਰੇ ਹੋਣ ਨਸੀਬ ਜੇ ਧੁਰੋਂ ਚੰਗੇ।

ਜਿਹੜੇ ਰੱਬ ਕੰਮ ਕੀਤੇ ਕੰਮ ਹੋ ਰਹੇ,

ਸਾਨੂੰ ਮਾਉਂ ਕਿਉਂ ਗੈਬ ਦੇ ਦਏ ਪੰਗੇ।

ਨਾ ਛੇੜੀਏ ਰੱਬ ਦਿਆਂ ਪੂਰਿਆਂ ਨੂੰ,

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੱਪੜੇ ਖਾਕ ਦੇ ਵਿਚ ਰੰਗੇ।

ਜਦ ਜ਼ਹਿਰ ਨਾਲ ਮਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਕਿਸਮਤ ਦਾ ਹੱਥ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ :

ਅਸਾਂ ਹੋਰ ਉਮੈਦ ਸੀ ਹੋਰ ਹੋਈ,

‘ਖਾਲੀ ਜਾ ਉਮੈਦ’ ਫਰਮਾਇਆ ਈ।

ਰਜ਼ਾ ਕਤਈ ਨ ਟਲੇ ਕਦੀ ਹਰਗਿਜ਼,

ਲਿਖ ਆਦਮੀ ਤੁਰੰਤ ਭਿਜਵਾਇਆ ਈ।

ਪੱਛਮੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਕਿਸਮਤ ਇਕ ਬਾਹਰਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਆਦਿਭੌਤਿਕ ਹੈ, ਨਿਰਦਈ ਮਹਾਂਕਾਲ ਹੈ। ਪਰ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਕਿਸਮਤ ਰੱਬ ਦਾ ਨਿਰਣੈ ਹੈ।

ਦੁਖਾਂਤਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਡੂੰਘਿਆਈ ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸੰਗੀਤ ਰਾਹੀਂ ਦੁਖਾਂਤ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੋਜ਼ ਵਾਲਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਡੁੱਬਣ ਵਿਚ ਦੌਰ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੀ। ਡੁੱਬਦੇ ਜੀਵ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ। ਇਸ ਲਈ ਸੋਹਣੀ ਦਾ ਵੈਣ ਕੁਝ ਅਸੁਭਾਵਕ ਜ਼ਰੂਰ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਕਾਵਿ ਨੇ ਸੋਹਣੀ ਦੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਦਰਦਨਾਕ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਵਿ ਵਰਣਨ ਨਾਲ ਜੀਵ ਦੀ ਅੰਤਮ ਹਸਰਤ ਵਾਲੀ ਅਵਸਥਾ ਔਖਾਂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਰਸ ਨਾਲ ਗਉਣ ਵਾਲੇ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸੋਜ਼ ਅਨੁਭਵ ਨਾਲ ਸਰੋਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਰੁਆਉ ਤੇ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੋਸੀ ਵਿਚ ਹਾਸਮ ਨੇ ਇਹ ਸੋਜ਼ ਪੂਰਨਤਾ ਨਾਲ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਹੀਰ ਵਿਚ ਇਹ ਆਤਮਕ ਘੋਲ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਹੈ, ਇਸ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ ਰਸ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਕਸਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸੋਹਣੀ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਦੇ ਬਾਅਦ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਜੰਨਤ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਜਿੱਥੇ ਕੁਲ ਮਜਾਜ਼ੀ ਆਸ਼ਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੁਆਗਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਫੇਰ ਰਸੂਲ ਨਬੀ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪੀਰ ਵੀ। ਇਥੇ ਦੁਖਾਂਤ ਦਾ ਭਾਵ ਫਿੱਕਾ ਪੈ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਿਖਰ ਪਤਨ (ਐਂਟੀਕਲਾਈਮੈਕਸ) ਜਿਹਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੋਸੀ ਵਿਚ ਅਯਾਲੀ ਨੂੰ ਵਾਧੂ ਪਾ ਕੇ ਭਾਵੇਂ ਵੈਰਾਗ ਭਾਵ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਭਾਵ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਅਵੱਸ਼ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਨਿਰੋਲ ਤੇ ਸੰਪੂਰਨ ਗੰਭੀਰਤਾ ਵਿਰਲੇ ਦੁਖਾਂਤ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਪਿਛਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਿਸਚਿੰਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹਨ। ਜੇ ਪੁਰਾਣਾ ਧਾਰਮਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸੋਸੀ, ਸੋਹਣੀ ਤੇ ਹੀਰ ਦਰਜੇਵਾਰ ਵਧੀਆ ਦੁਖਾਂਤ ਹਨ।

ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਕਾਵਿ ਕਲਾ

ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸਥਾਨ

ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਕਾਵਿ ਕਲਾ ਇਕ ਨਿਰੋਲ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਦੀ ਕਲਾ ਹੈ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਉਹ ਇਕ ਮਹਾਨ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੇਵਲ ਚਾਰ ਨਾਂ ਉਸ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ : ਪੀਲੂ, ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ, ਹਾਸ਼ਮ, ਕਾਦਰ ਯਾਰ ਅਤੇ ਫਜ਼ਲਸ਼ਾਹ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਂ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਅਤੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਪੀਲੂ ਦਾ ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ, ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਹੀਰ, ਹਾਸ਼ਮ ਦੀ ਸੱਸੀ, ਕਾਦਰ ਯਾਰ ਦਾ ਪੂਰਨ ਅਤੇ ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸੋਹਣੀ। ਉਂਜ ਤਾਂ ਦਮੋਦਰ, ਮੁਕਬਲ, ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ, ਇਮਾਮ ਬਖਸ਼ ਅਤੇ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਕਿੱਸਾਕਾਰੀ ਕਮਾਲ ਵਿਚ ਚੰਗਾ ਨਾਮਣਾ ਖੌਟਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਂ ਦੀ ਪਦਵੀ, ਪਹਿਲੇ ਲਿਖੇ ਪੰਜ ਕਵੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਕਮਾਲ, ਸੱਚ-ਮੁੱਚ ਰੱਬ ਦੀ ਦਾਤ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਆਧਾਰ, ਸਹਿਜ-ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਆਵੇਸ਼ ਉਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੈਲੇ ਇਸ ਨੂੰ ਚੇਤਨਾ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੀ ਕਦਰ ਤੇ ਕੀਮਤ ਵਧਦੀ ਘਟਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਪਦਵੀ ਪਿਛਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਉੱਘੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕਾਫੀ ਵਧ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅੱਗੋਂ ਸ਼ਾਇਦ ਹੋਰ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਚਮਕਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਗੱਲ ਕਾਦਰ ਯਾਰ ਬਾਰੇ ਠੀਕ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਪੂਰਨ ਭਗਤ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਦੀਆਂ ਛੁੰਘਾਣਾਂ ਵਿਚ ਵੱਸ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਪਦਵੀ ਨੂੰ ਵੀ ਕੋਈ ਖ਼ਤਰਾ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ। ਹਾਸ਼ਮ ਆਪਣੀ ਮਸ਼ਹੂਰੀ ਦੀ ਸਿਖਰ ਛੋਹ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਵੀਂ ਆਲੋਚਨਾ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਅਸਲ ਕੀਮਤ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧਤਾ ਦੀ ਉੱਚੀ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਪੀਲੂ ਨੂੰ ਅਜੇ ਨਵੇਂ ਜੁਗ ਨੇ ਲੱਭਣਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਠੀਕ ਪਦਵੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਅਤਾ ਨੂੰ ਵਾਰਿਸ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮਹਾਨ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਮਾਤ ਕਰੀ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਮਸ਼ਹੂਰੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਜਦ ਕਿੱਸਾਕਾਰੀ ਵਿਗੜ ਕੇ ਬੈਤਬਾਜ਼ੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਜਾਂ ਕੇਵਲ ਤੁਕ-ਬੰਦੀ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੇ ਸਥਾਪਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਵਿੱਦਿਆ-ਵੰਗ ਬਦਲ ਗਿਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਕਿੱਸਿਆਂ ਤੇ ਨੱਕ ਚਾੜ੍ਹਨ ਲੱਗੇ। ਕਿੱਸਾ ਪੜ੍ਹਨਾ ਸੁਣਨਾ ਇਕ ਅਸੱਭਿਆ ਰੁਚੀ ਸਮਝੀ ਜਾਣ ਲੱਗੀ। ਕੁਝ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤੱਕ, ਇਸ ਪਰੀਵਰਤਨ ਕਾਲ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਬੇਕਦਰੀ ਤੇ ਅਧੋਗਤੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਖੁੰਬਾਂ ਵਾਂਗ ਨਿਕਲਣ ਵਾਲੇ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਵੀ ਸਨ। ਹਰ ਤੁਕ-ਬੰਦੀ ਤੇ ਬੈਤ-ਬਾਜ਼, ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਬਣ ਬੈਠਾ।

1. ਬਾਵਾ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੇਮ ਕਹਾਣੀ) ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ, “ਬੜੀ ਭੀੜ-ਭਾੜ ਏ। ਹਰ ਇਕ ਬੈਤ ਬੋਲਦਾ ਏ। ਹੇ ਰੱਬਾ! ਕੀ ਸਾਰਾ ਦੇਸ਼ ਹੀ ਕਵੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ? ਕੀ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਮੀਂਹ ਵਸਿਆ ਏ? ਚੰਗੇ ਮੰਦੇ ਦੀ ਪਛਾਣ ਘੱਟ, ਪਰ ਅਜਿਹੇ ਬੜੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭੁਝ ਕਦਰ ਏ।”

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿੱਸਿਆਂ ਤੇ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸਾਖ ਉੱਕੀ ਨਾ ਰਹੀ। ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਵਿਚਾਰਾ ਵੀ ਭੈੜੇ ਤੇ ਅਣਜੋੜ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੇ ਦੋਸ਼ਾਂ ਤੇ ਕਲੰਕਾਂ ਤੋਂ ਨਾ ਬਚ ਸਕਿਆ।

ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਦੋਸ਼ਾਂ ਦਾ ਅਸਰ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਪਰਤੱਖ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਹੇਰਾ-ਫੇਰੀ ਅਰਥਾਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੇਵਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਰੂਪਕ ਕੀਮਤ ਤੇ ਸੁਆਦ ਲਈ ਕਰਨਾ, ਵਾਧੂ ਵਿਸਥਾਰ, ਸ਼ਬਦੀ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਾਧੂ ਵਰਤੋਂ, ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਅਤਿਕਥਨੀ ਆਦਿ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਕਲੰਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੱਡਾ ਇਹ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਲੋਕ ਇਕ ਗਵਾਰ ਤੇ ਘਟੀਆ ਕਵੀ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਮਝਦੇ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਇਕ ਵਿਦਵਾਨ ਸੀ ਤੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਪੇਂਡੂਆਂ ਵਿਚ ਤੇ ਮੁਸਾਇਰਿਆਂ (ਕਵੀ ਦਰਬਾਰਾਂ) ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸ਼ੈਤਾਨ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਗਿਣਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਇਹ ਭੁਲੇਖਾ ਆਮ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਅਜੇ ਵੀ ਵਿਦਵਾਨ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ, ਲੋਕ-ਪ੍ਰੀਅ ਤੇ ਕਵੀ-ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀ ਨੂੰ ਘਟੀਆ ਤੇ ਤੁਕ-ਬੰਦ ਕਵੀ ਹੀ ਸਮਝਦੀ ਹੈ। ਮਾਨੋ ਕਵਿਤਾ ਕੋਈ ਕਿਤਾਬੀ ਜਾਂ ਪੰਡਤਾਊ ਹੁਨਰ ਹੈ ਜੋ ਕੇਵਲ ਵਿਦਵਾਨ ਹੀ ਸਿੱਖ ਕੇ ਵਰਤ ਸਕਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਠੀਕ ਪਰਖ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਕਿ ਜਨਤਾ ਅਤੇ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਅਲੰਘ ਵਿੱਥ ਪੈ ਗਈ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਾਡੀ ਕਵਿਤਾ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਕੁਝ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ 'ਪੜ੍ਹਨ-ਕੋਠਿਆਂ' ਵਿਚ ਕੈਦ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ ਹੈ।

ਇਹ ਸਚਾਈ ਵਿਚਾਰਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਮੀ ਕਵੀਆਂ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ, ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ, ਦੌਲਤ ਰਾਮ, ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ 'ਆਰਿਫ਼' ਆਦਿ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਜਨਤਕ ਪੱਧਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਲਗਭਗ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸਿਰਤਾਜ ਕਵੀ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਬਾਵਾ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ, ਮੁਹੰਮਦ ਸਰਵਰ ਆਦਿ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਪੁਰਾਣੇ ਮਹਾਨ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਵਾਰਿਸ, ਹਾਸ਼ਮ ਆਦਿ ਦੀ ਪੱਧਰ ਦੀ ਜਨ-ਪ੍ਰੀਅਤਾ ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਹੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈ। ਮਾਨੋ ਉਹ ਸਾਡਾ ਆਖ਼ਰੀ ਜਨਤਕ ਕਵੀ ਹੈ ਤੇ ਰਹੇਗਾ।

ਨਵੇਂ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਹਨ। ਸਮਾਜਕ ਹਾਲਾਤ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਬਦਲ ਗਏ ਹਨ। ਫਿਰ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਤੱਕ ਪੁੱਜਣ ਵਾਲਾ ਕਵੀ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਇਕੋ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾੜ੍ਹਕ ਅਤੇ ਚਾੜ੍ਹਕ ਨਿਰੋਲ ਪਰੰਪਰਾਈ ਤੇ ਰਵਾਇਤੀ ਕਵੀ ਹੈ, ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ, ਹਾਸ਼ਮ ਤੇ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਦਾ ਅਨੁਸਾਰੀ ਜਿਸ ਨੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਨਵੀਆਂ ਬੋਤਲਾਂ ਵਿਚ ਪੁਰਾਣੀ ਸ਼ਰਾਬ ਭਰੀ ਜਾਂ ਕਦੀ ਕਦੀ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਹੰਢੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸੁਰਾਹੀਆਂ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਰੰਗਦਾਰ (ਰਾਜਸੀ?) ਸ਼ਰਬਤ।

ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸੇ ਦਾ ਪੂਰਨ ਉਸਤਾਦ ਹੈ। ਸੰਪੂਰਨ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਉਸ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਹੋ ਉਸ ਦੀ ਕਾਵਿ ਕਲਾ ਦਾ ਧੁਰਾ ਹੈ। ਏਥੇ ਸਾਡੀ ਚਰਚਾ ਦਾ ਮੰਤਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਕਾਵਿਕ ਗੁਣ ਦਰਸਾ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਅਸਲ ਸਾਹਿੱਤਕ ਕੀਮਤ ਤੇ ਮਹੱਤਤਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰੀਏ।

ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਕਿੱਸੇ 'ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਂਵਾਲ' ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਹਨ :—

੧. ਕਿੱਸਾ ਕਲਾ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ (ਇਸ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਪਿਛਲੇ ਕਾਛ ਵਿਚ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ)

੨. ਬੈਂਤ ਰਚਨਾ ਦਾ ਕਮਾਲ।
੩. ਵਰਣਨ ਸ਼ਕਤੀ।
੪. ਕਰੁਣਾ-ਰਸ, ਦਰਦ-ਸੋਜ਼-ਗੁਦਾਜ਼ (Pathos)।
੫. ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਨਿਪੁੰਨਤਾ।

੨.

ਬੈਂਤ ਰਚਨਾ ਦਾ ਕਮਾਲ

ਬੈਂਤ ਇਕ ਛੰਦ ਹੈ, ਕਿੱਸਾ ਇਕ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਕਿੱਸੇ ਕਿੱਸੇ ਦਾ ਨਾਂ ਬੈਂਤ ਜਾਂ ਬੈਂਤਾਂ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। (ਬੈਂਤ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ, ਬੈਂਤਾਂ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ) ਜਿਵੇਂ ਕਈ ਵਾਰਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਪਉੜੀ ਜਾਂ ਪਉੜੀਆਂ ਵੀ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ (ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਪਉੜੀ, ਚੰਡੀ ਦੀ ਵਾਰ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ “ਦੁਰਗਾ ਪਾਠ ਬਣਾਇਆ, ਸਭੇ ਪਉੜੀਆਂ”)¹। ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕਿੱਸਾ ਤੇ ਬੈਂਤ ਇਕੋ ਚੀਜ਼ ਦੇ ਦੋ ਨਾਂ ਹਨ ਜਾਂ ਵਾਰ ਤੇ ਪਉੜੀ ਇਕ-ਅਰਥੇ ਹਨ। ਕਿੱਸਾ ਇਕ ਵੱਡੀ ਕਾਵਿ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ, ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਜਿਸ ਨੂੰ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤੀ ਕਾਵਿ ਜਾਂ ਵਰਣਨੀ ਕਾਵਿ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਵਿ ਦੀਆਂ ਕਈ ਵੰਨਗੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਵਾਰ, ਜੰਗਨਾਮਾ, ਸੀ-ਹਰਫੀ ਆਦਿ। ਪਰ ਬੈਂਤ ਇਕ ਤੋਲ ਹੈ ਤਾਂ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਇਕ ਛੰਦ-ਪਰਬੰਧ, ਜਿਵੇਂ ਦੋਹਰਾ, ਸਲੋਕ, ਸੋਰਠਾ, ਸਵੱਈਆ, ਦਵੱਈਆ ਆਦਿ।

ਬੈਂਤ, ਅਰਬੀ ਸ਼ਬਦ ‘ਬੈਂਤ’ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੇ ਬਣਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦੀ ਅਰਥ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਜਾਂ ਘਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।² ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ‘ਬੈਂਤ’ ਇਕ ਦੋ ਤੁਕਾਂ ਵਾਲੇ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਿਅਰ (ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ‘ਕੱਪਲੈਟ’) ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਤੁਕਾਂਤ (ਕਾਫੀਆ) ਆਪਸ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੋਵੇ। ਇਹ ‘ਬੈਂਤ’ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਸੰਪੂਰਨ ਇਕਾਈ ਸੀ, ਮਾਨੋ ਦੋ ਤੁਕਾਂ ਦਾ ਇਕ ਬੰਦ ਸੀ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ‘ਪੋਪ’ ਕਾਲ ਵਿਚ ਇਸ ਇਕਾਈ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਨਮਾਨਿਆ ਗਿਆ। ਫ਼ਾਰਸੀ ਕਿੱਸੇ (ਜਿਸ ਨੂੰ ‘ਮਸਨਵੀ’ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ) ਦਾ ਮੁੱਢ ਵੀ ਇਹੋ ‘ਬੈਂਤ’ ਦੀ ਇਕਾਈ ਹੀ ਸੀ। ਇਉਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਫ਼ਾਰਸੀ ਕਿੱਸੇ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ‘ਬੈਂਤ’ ਸ਼ਬਦ ਕਿੱਸੇ ਦੇ ਛੰਦ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ। (ਪੰਜਾਬੀ ਉਚਾਰਨ ਅਨੁਸਾਰ, ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ, ਇਹ ‘ਬੈਂਤ’ ਅਨੁਨਾਸਕ ਸਵਰ ਵਧਾ ਕੇ ਬੈਂਤ ਹੋ ਗਿਆ, ਬਹੁ-ਵਚਨ, ਬੈਂਤਾਂ)।

ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਬੈਂਤ ਦਾ ਛੰਦ ਸਾਡਾ ਕੋਈ ਮੁੱਢਲਾ ਭਾਰਤੀ ਛੰਦ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੈ।³ ਦਮੋਦਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਿੱਸੇ ਲਈ ਦਵੱਈਆ ਵਰਤਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਰੀਸ ਵਿਚ ਪੀਲੂ ਅਤੇ ਹਾਫ਼ਜ਼ ਬਰਖੁਰਦਾਰ ਨੇ ਵੀ ਦਵੱਈਆ ਛੰਦ ਹੀ ਵਰਤਿਆ। (ਇਹ ਕਵੀ

1. ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਾਂ, ਪ੍ਰੋ: ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, ਪੰਨਾ ੨੦।

2. ਜਿਵੇਂ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਦੋ ਪਟ ਜਾਂ ਕਿਵਾਜ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਦੋਵੇਂ ਰਲ ਕੇ ਇਕੋ ਇਕਾਈ ਦਾ ਕੰਮ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ “ਬੈਂਤ” ਜਾਂ ਸ਼ਿਅਰ ਦੇ ਦੋ ਮਿਸਰੇ (ਤੁਕਾਂ) ਮਿਲ ਕੇ ਇਕ ਇਕਾਈ ਬਣਦੀ ਹੈ।

3. ਪ੍ਰੋ: ਸ਼ੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਦੇ ਲੇਖ ‘ਪੰਜਾਬੀ ਛੰਦ-ਪ੍ਰਬੰਧ’ ਮਾਸਕ ਪੱਤਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ, ਅਗਸਤ ੧੯੫੮, ਪੰਨਾ ੩੩ ਵਿਚ ਇਹੋ ਵਿਚਾਰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਅੰਕਤ ਹੋਇਆ ਹੈ—“ਅਸਾਡਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਛੰਦ ਬੈਂਤ ਪੁਰਾਣੀ ਭਾਰਤੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਅਰਬੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦਾ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਇਹ ਦੋਹਾਂ ਛੰਦਾਂ-ਤੋਲਾਂ, ਭਾਰਤੀ ਤੇ ਅਰਬੀ, ਉਤੇ ਤੁਲ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ :—

ਹੀਰ ਆਖਿਆ ਜੋਗੀਆ ਖੂਠ ਬੋਲੇ,.....

ਫ਼ਾਇਲਾਤ ਫੇਲਨ, ਫ਼ਾਇਲਾਤ ਫੇਲਨ.....

ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਹਨ) ਪਰ ਅਹਿਮਦ ਤੇ ਮੁਕਬਲ ਨੇ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਬੋਝਾ ਸਮਾਂ ਪਿਛੋਂ ਹੋਏ, ਬੈਂਤ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸੇ ਲਈ ਇਕ ਦੁਕਵਾਂ ਛੰਦ ਘੜ ਲਿਆ ਗਿਆ¹ ਜੋ ਪਿਛੋਂ ਕਿੱਸੇ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਯੋਗ ਤੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਛੰਦ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਗੱਲ ਅਜੇ ਵਧੇਰੇ ਬੇਜ਼ ਮੰਗਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਛੰਦ ਦਾ ਅਸਲ ਮੋਢੀ ਅਤੇ ਸੋਮਾ ਨਿਸਚਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਏ। ਪਰ ਇਹ ਸਚਾਈ ਭਾਵ-ਪੂਰਤ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਦਵੇਈਆਂ ਤੋਂ ਬੈਂਤ ਹੋ ਗਿਆ ਪਰ ਚਾਰ ਤੁਕਾਂ ਦਾ ਬੰਦ ਜੋ ਦਮੋਦਰ ਨੇ ਨਿਯਤ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਬੈਂਤ ਨੇ ਅਪਣਾ ਲਿਆ।

ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਇਸ ਛੰਦ ਨੂੰ ਆਕਾਸ਼ ਤੇ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ। ਕਾਦਰ ਯਾਰ ਤੇ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਚਾਰ ਚੰਨ ਲਾਏ (ਮੁਕਬਲ ਨੇ ਦੋ ਤੁਕਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਬੈਂਤ ਦੀ ਇਕਾਈ ਚਾਰ ਤੁਕਾਂ ਦੀ ਮੰਨੀ, ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਂ ਭਾਰੀ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਲਈ ਪਰ ਕਾਦਰ ਯਾਰ ਤੇ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਚਾਰ ਤੁਕਾਂ ਦਾ ਬੰਦ ਹੀ ਵਰਤਿਆ। ਇਸ ਲਈ ਚਾਰ ਚੰਨ ਦੀ ਉਪਮਾ ਵਰਤੀ ਹੈ।) ਫ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਮਹਾਨ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮੋਢਾ ਜੋੜਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਅਨੁਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਬੈਂਤ ਦੇ ਸਿਖਰੀ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਪ੍ਰਗਟਾਣ ਵਿਚ ਫ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਨਿੱਗਰ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਉਹ ਬੈਂਤ ਦਾ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦਾ ਉਸਤਾਦ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਕੋਈ ਤੁਕ ਬੇਰਸ ਜਾਂ ਅਸੁੱਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਬੈਂਤ ਦਾ ਛੰਦ ਕਿੱਸੇ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ, ਕਿੱਸੇ ਦੀ ਗੁਮਾਸ਼ਿਕ, ਇਸ਼ਕੀਆ ਤੇ ਰਸ-ਰੰਗ ਭਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ। ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹੋਰ ਛੰਦ, ਬੈਂਤ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਏਨੇ ਦੁਕਵੇਂ ਤੇ ਸੁਭਾਵਕ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੇ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਗਲਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਕਿੱਸੇ ਦੀ ਰੂਹ ਦੁਖਾਂਤਕ ਵਰਣਨ ਹੈ ਤੇ ਸਰੀਰ ਬੈਂਤ ਦਾ ਛੰਦ। ਫ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਕਾਵਿਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਤੇ ਕਿੱਸਾਕਾਰੀ ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਸਬੂਤ ਏਨਾ ਹੀ ਕਾਫੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਦਰਦ ਭਰਿਆ ਵਿਸ਼ਾ ਚੁਣਿਆ ਤੇ ਬੈਂਤ ਦਾ ਛੰਦ-ਪ੍ਰਬੰਧ।

ਕਿੱਸੇ ਛੰਦ ਦੀ ਸਫਲ ਵਰਤੋਂ ਨੂੰ ਪਰਖਣ ਲਈ ਜੋ ਕਸਵੱਟੀ ਸਾਹਿਤਾਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਨਿਯਤ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਫ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਉਤੇ ਪੂਰੀ ਉਤਰਦੀ ਹੈ। ਛੰਦ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਇਕ ਸਾਧਨ ਹੈ ਕਾਵਿਕ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਨਿਰੂਪਨ ਕਰਨ ਦਾ। ਅਰੂਪ ਨੂੰ ਰੂਪ ਦੇਣਾ ਛੰਦ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ। ਛੰਦ-ਪਰਬੰਧ ਕਲਾ ਤੇ ਰੂਪ ਦਾ ਤੱਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ, ਤੋਲ, ਤੁਕਾਂਤ, ਤੁਕਾਂ ਦੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਬੰਦਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਆਦਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੰਸ਼ ਮਿਲ ਕੇ ਇਕ ਖਾਸ ਤਕਨੀਕ ਬਣਾਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਾਵਿਕ ਜਜ਼ਬੇ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟਾਣ ਲਈ ਇਕ ਆਵੇਸ਼ਕ ਸਾਧਨ ਹੈ।

ਸੰਪੂਰਨ ਛੰਦ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਇੰਝ ਅਨੁਕੂਲ ਹੋਵੇ, ਜਿਵੇਂ ਰੂਹ ਤੇ ਸਰੀਰ। ਬਲੋਕ ਇਸ ਅਦੁੱਤੀ ਸੁਮੇਲ ਨੂੰ “ਸਰੀਰ ਤੇ ਰੂਹ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਓਂ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ” ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਫ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਪਰਕਿਰਤੀ ਜਾਂ ਆਤਮਾ ਇਕ ਕਰੁਣਾਮਈ ਪਿਆਰ-ਦੁਖਾਂਤ ਦਾ ਜਜ਼ਬਾ ਹੈ। ਬੈਂਤ ਦਾ ਛੰਦ ਇਕ ਡੂੰਘੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਵਰਣਨ ਦੇ ਢੰਗ ਨਾਲ, ਨਿਰੂਪਨ ਕਰਨ ਦਾ ਇਕ ਸਫਲ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਇਸ ਜ਼ਰੂਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ।

1. ਬਾਵਾ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ “ਅਹਿਮਦ ਕਵੀ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਹੀਰ ਬੈਂਤਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖੀ। ਬੈਂਤਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਕਿੱਸਾ ਹੈ।” ਮੁਕਬਲ ਦੇ ਬਿਆਨ ਵਿਚ ਇਹੋ ਲੇਖਕ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, “ਇਹ ਵੀ ਸਾਬਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਬੈਂਤ ਇਨ੍ਹਾਂ (ਮੁਕਬਲ) ਦੀ ਕਾਵਿ ਹੋਵੇ।...ਇਹ ਗੱਲ ਹੋਸੀ ਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਬੈਂਤ ਫੁਟਕਲ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹੋਣਗੇ। ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਵਰਤਣਾ ਦੋਸ਼ ਸਮਝਦੇ ਹੋਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਆ ਕੇ ਰਾਹ ਦੱਸਿਆ ਤੇ ਬੈਂਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕਰਾਇਆ।” ਇਕ ਹੋਰ ਥਾਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, “ਅਹਿਮਦ ਦੀ ਸੁਰ ਮੁਕਬਲੇ ਨਿਬਾਹੀ ਚੰਗੀ। ਵਾਹ ਬੈਂਤ!” ਦੇਖੋ ਪ੍ਰੇਮ ਕਹਾਣੀ।

ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰ ਵੀ, ਜਿਵੇਂ ਹਕਸਲੇ¹ ਨੇ ਇਕ ਥਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਜਦ ਨਿਰੂਪਨ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਤੋਟ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸੰਗੀਤ ਤੇ ਨਿਰੋਲ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਹੋਰ ਆਲੋਚਕ ਮੈਕ ਈਵਨ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ, “ਜਿਥੇ ਬੋਲੀ ਦਾ ਕਰਤੱਵ ਕਿਸੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਸੰਗੀਤ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ, ਨਿਰੋਲ ਭਾਵ ਹੈ।”²

ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਬੈਂਤ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਜਾਦੂ ਨਾਲ ਇਝ ਗੁੱਧਿ ਹੋਏ ਹਨ ਕਿ ਸਰੋਤੇ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਿਸੇ ਅਣਹੋਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਲੈਣ ਲਈ ਜਾਗ ਉਠਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਵੀ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਤੇ ਸਰੋਤੇ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਇਕੋ ਆਤਮ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦਾ ਉੱਚਾ ਰਸ ਮਾਣਦੇ ਹਨ। ਸੰਗੀਤ ਨੇ ਕਵੀ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਜਗਾਇਆ ਤਾਂ ਕਲਪਨਾ ਭਾਵ-ਚਿੱਤਰਾਂ, ਰੂਪਕ-ਉਪਮਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਹੜ੍ਹ ਲੈ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।³ ਹਰ ਤੁਕ ਮਾਨੋਂ ਇਕ ਮਾਨਸਿਕ ਚਿੱਤਰਸ਼ਾਲਾ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਰਸ ਅਤੇ ਭਾਵ-ਚਿੱਤਰਾਂ ਦੀ ਵੰਨਗੀ ਲਈ ਹੇਠਲੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਪੜ੍ਹੋ :—

੧. ਰੱਬ ਕਰੇ ਨਸੀਬ ਨਾ ਦੂਤੀਆਂ ਦੇ,

ਜੋ ਰੁਝ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਮਹੀਂਵਾਲ ਹੋਈ।

ਲੱਖ ਮੌਜ ਸੰਦੀ ਪਈ ਫ਼ੌਜ ਮੈਥੇ,

ਮੈਥੋਂ ਜ਼ਰਾ ਨਾ ਸੁਰਤ ਸੰਭਾਲ ਹੋਈ।

ਗਿਆ ਪਾਟ ਜਹਾਜ਼ ਉਮੇਦ ਵਾਲਾ,

ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਖ਼ਾਬ ਖ਼ਿਆਲ ਹੋਈ।

ਸਿਰ ਸਿਰ ਲਾ ਬਾਜ਼ੀ ਤੱਤੀ ਖੇਡ ਬੈਠੀ,

ਓੜਕ ਤਿੰਨ ਕਾਣੇ ਮੇਰੀ ਚਾਲ ਹੋਈ।

ਜਿਹੜੀ ਸੋਹਣੀ ਦੇ ਲਈ ਫਕੀਰ ਹੋਇਓ,

ਫੁਰੀ ਅਜਲ ਦੀ ਨਾਲ ਹਲਾਲ ਹੋਈ।

ਛੁੱਟਾ ਤੀਰ ਤਕਦੀਰ ਦਾ ਗੈਬ ਵੱਲੋਂ,

ਮੇਰੀ ਜਾਨ ਓ ਪਿਆਰਿਆ ਢਾਲ ਹੋਈ।

੨. ਮਹੀਂਵਾਲ ਤਾਈਂ ਵਾਲ ਵਾਲ ਮੇਰਾ,

ਕਰੇ ਯਾਦ ਅੱਲ੍ਹਾ, ਕਰੇ ਯਾਦ ਅੱਲ੍ਹਾ।

ਯਾਰ ਯਾਰ ਕਰਦੀ ਓੜਕ ਹੋ ਗਈ ਆਂ,

ਬਰਬਾਦ ਅੱਲ੍ਹਾ, ਬਰਬਾਦ ਅੱਲ੍ਹਾ।

ਕੀਤੀ ਪਕੜ ਤਕਦੀਰ ਮੁਰਾਦ ਬਾਝੋਂ,

ਬੇਆਬਾਦ ਅੱਲ੍ਹਾ, ਬੇਆਬਾਦ ਅੱਲ੍ਹਾ।

ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਮੀਆਂ ਸੋਹਣੀ ਡੁੱਬ ਮੋਈ,

ਫਰਿਆਦ ਅੱਲ੍ਹਾ, ਫਰਿਆਦ ਅੱਲ੍ਹਾ।

1. ਮਿਊਜ਼ਿਕ ਐਂਟ ਨਾਈਟ (ਲੇਖਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ)

2. ਪੇਟਰ ਵੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, “ਸਮੁੱਚੀ ਕਲਾ ਦੀ ਰੁਚੀ ਹਰ ਵੇਲੇ ਸੰਗੀਤ-ਅਵਸਥਾ ਵੱਲ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।” (ਲੇਖ ਸਟਾਈਲ, ਪੁਸਤਕ ਐਪਰੀਸ਼ੀਏਸ਼ਨਜ਼)

3. ਹਰਬਰਟ ਰੀਡ : “ਕਲਪਨਾ ਮਨ ਦੀ ਚਿੱਤਰ ਘੜਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ।” (ਇਗਲਿਸ਼ ਪਰੋਜ਼ ਸਟਾਈਲ)

ਵਰਣਨ-ਸ਼ਕਤੀ

ਹਾਊਸਮੈਨ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ,¹ “ਕਵਿਤਾ ਕਿਸੇ ਆਖੀ ਹੋਈ ਗੱਲ ਦਾ ਨਾਂ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਢੰਗ ਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਗੱਲ ਆਖੀ ਜਾਏ।” ਕਿੱਸੇ ਦਾ ਵੱਡਾ ਗੁਣ ਬਿਆਨ ਜਾਂ ਵਰਣਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ, ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਲੱਛਣ ਸ਼ੈਲੀ ਜਾਂ ਰੂਪ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਬਿਰਤਾਂਤ ਕਹੀਏ ਜਾਂ ਵਰਣਨ ਜਾਂ ਬਿਆਨ, ਅਸਲ ਵਿਚ ਕਿੱਸੇ ਦਾ ਮੂਲ ਇਹੋ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਨੇ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਕਿੰਨੇ ਦਰਦ ਨਾਲ ਜਾਂ ਕਿੰਨੇ ਜੋਸ਼ ਤੇ ਹੁਲਾਰੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਵਾਰਤਾ ਲਿਖੀ ਹੈ।

ਮਿਲਟਨ ਨੇ ਜੋ ਗੁਣ ਸਮੁੱਚੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਦੱਸੇ ਹਨ ਉਹ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਉਤੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੂਰੇ ਢੁੱਕਦੇ ਹਨ। ਕਵਿਤਾ ਦੀਆਂ ਦੋ ਹੀ ਵੱਡੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਹਨ, ਸਰੋਦੀ ਜਾਂ ਗੀਤਮਈ (ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ, ਲਿਰੀਕਲ) ਅਤੇ ਬਿਰਤਾਂਤੀ ਜਾਂ ਵਰਣਨੀ (ਫ਼ਾਰਸੀ, ਬਿਆਨੀਆ)। ਪਹਿਲੀ ਕਿਸਮ ਛੋਟੀ ਕਵਿਤਾ ਲਈ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਲੰਮੀ ਕਵਿਤਾ ਲਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਬਿਰਤਾਂਤੀ ਕਵਿਤਾ ਵੀ ਗੀਤ-ਮਈ ਕਵਿਤਾ ਵਾਂਗ ਜ਼ਰੂਰ ਗਾਈ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲੰਮੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿਚ ਗਾ ਕੇ ਸੁਣਾਨ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਹਰ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਢਾਡੀ ਤੇ ਮਿਰਾਸੀ ਵਾਰਾਂ ਗਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਈ ਪ੍ਰੇਮ-ਕੁਠੇ ਰਸੀਏ ਜਵਾਨ, ਪ੍ਰੇਮ-ਦੁਖਾਂਤ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਗਾ ਕੇ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਸੋ ਅਵੱਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹੀ ਜਨਤਕ ਖਿੱਚ ਵਾਲੀ ਕਵਿਤਾ ਅਤੀ ਸਰਲ ਅਤੇ ਸਾਦਾ ਹੋਵੇ, ਜੋਸ਼ ਅਤੇ ਮਸਤੀ ਦੇ ਹੁਲਾਰੇ ਨਾਲ ਨੱਚਦੀ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਇਕ ਡੂੰਘੇ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤਜਰਬੇ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨਾਲ ਪੱਕੀ ਤੇ ਰਸੀ ਹੋਈ ਹੋਵੇ।

ਫ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਬਿਆਨ ਹਰ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸੰਪੂਰਨ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਦੀ ਇਕ ਤਿੱਖੀ ਚਾਲ ਹੈ, ਇਕ ਖਾਸ ਵਹਾਅ, ਇਕ ਅਦੁੱਤੀ ਲੈਅ ਅਤੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਰਲਤਾ। ਹਰਿਦਰ ਸਿੰਘ ਰੂਪ ਨੇ ਜਿਵੇਂ ਵਾਰ ਦੀ ਸਾਰੀ ਰੂਪਕ ਕੀਮਤ ਦਾ ਨਿਚੋੜ ਇਕ ਸ਼ਬਦ, ਘੁਕਰ² ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਇਕ ਦਰਦ-ਭਰੀ ਹੁਕ, ਇਕ ਵਿਲਕਣੀ, ਇਕ “ਹੂੰਗਰ” ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੀਲੂ, ਵਾਰਿਸ, ਹਾਸ਼ਮ, ਕਾਦਰ ਯਾਰ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਦੇ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਾਂਗ ਇਹ ਹੂੰਗਰ ਫ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਸੋਹਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਗਟੀ ਹੈ ਜੋ ਕਵੀ ਦੇ ਤੜਪਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਹਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਮੁਆਤਾ ਲਾ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਬਾਵਾ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਥਨ ਸੱਸੀ ਹਾਸ਼ਮ ਬਾਰੇ ਕਿ ਹਾਸ਼ਮ ਨੇ ਸੱਸੀ ਕੀ ਲਿਖੀ, ਇਕ ਮੁਆਤਾ ਲਾ ਦਿੱਤਾ, ਸੋਹਣੀ ਫ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਤੇ ਵੀ ਪੂਰਨ ਭਾਂਤ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿੱਸੇ ਦੇ ਵਰਣਨ ਦੀ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਦੀ ਇਸ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਮਿਸਾਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਦਿਲਾਂ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਦਰਦ ਇਕ ਹੂੰਗਰ (ਜਾਂ ਹੁਕਰ) ਬਣ ਕੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਹੋ ਜਾਏ।

ਵਰਣਨ ਦਾ ਕਮਾਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋਣ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਕਵੀ ਦੀ ਇਹ ਆਖਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਕਵੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਅਭੇਦਤਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਅਨੁਕੂਲਤਾ, ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸਾਹਿਤ ਕਲਾ ਦੇ ਮਹਾਨ ਕਰਤੱਵ ਜਦ ਕਿਸੇ ਉੱਚੇ ਸੁਮੇਲ ਤੇ ਸੁਮਾਪ ਸਹਿਤ ਇਕ ਥਾਂ ਰੂਪਮਾਨ ਹੋ ਜਾਣ ਤਾਂ ਕਿੱਸੇ ਦਾ ਬਿਆਨ-ਰਸ ਆਪਣੀਆਂ ਸਿਖਰੀ ਹੱਦਾਂ ਛੋਹ ਸਕਦਾ ਹੈ।

1. ਨੇਮ ਐਂਡ ਨੇਚਰ ਆਫ਼ ਪੋਇਟਰੀ।

2. ਪੁਸਤਕ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਰਚਿਤ ਹਰਿਦਰ ਸਿੰਘ ਰੂਪ।

ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਸੋਹਣੀ ਦਾ ਅਖੀਰਲਾ ਭਾਗ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਿਆਰ-ਦੁਖਾਂਤ ਦਾ ਕਰੁਣਾਮਈ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਬੇਲੀ, ਸਾਈਂ, ਜਾਨੀ, ਵਾਸਤਾ ਈ, ਵੇਲੜਾ ਈ, ਅਹਿਲ, ਸਹੇਲੀਓ ਨੀ, ਫਰਿਆਦ ਅੱਲ੍ਹਾ, ਬਰਬਾਦ ਅੱਲ੍ਹਾ ਆਦਿ ਸੰਕੇਤਾਂ ਨਾਲ (ਜੋ ਅਸਲ ਵਿਚ ਤੁਕਾਂਤ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ “ਰਦੀਫ਼ਾਂ” ਹਨ ਆਪਣੇ ਵਾਰ ਵਾਰ ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਜਾਦੂ ਦੇ ਮੰਤਰਾਂ ਵਾਲਾ ਅਸਰ ਰੱਖਦੇ ਹਨ) ਇੱਥੇ ਮੱਚ ਉਠਿਆ ਹੈ ਕਿ ਦਿਲਾਂ ਨੂੰ ਕੀਲਣ ਵਾਲਾ ਇਹ ਸਾਰਾ ਬਿਆਨ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਮਿਸਾਲ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ। ਇਸ ਦਰਦੀਲੇ ਬਿਆਨ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਦੇਖੋ :—

ਇਕ ਰਾਤ ਅੰਧੇਰੜੀ, ਵਾਉਂਦੀ ਦੂਜੀ,
ਪੁੱਟ ਸੁੱਟਦੀ ਰੁੱਖ ਉਠਾ ਬੇਲੀ।
ਬਿਜਲੀ ਬੱਦਲਾਂ ਬੀਂ ਕੜਕ ਮਾਰ ਪੈਂਦੀ,
ਦੌਂਦੀ ਤਬਕ ਜ਼ਮੀਨ ਹਿਲਾ ਬੇਲੀ।
ਅਜਲ ਪਈ ਪੁਕਾਰਦੀ ਸੋਹਣੀ ਨੂੰ,
“ਮੈਥੇ ਆ ਬੇਲੀ, ਮੈਥੇ ਆ ਬੇਲੀ।”
ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਸੋਹਣੀ ਨੂੰ ਸੱਦ ਪੈਣ ਯਾਰੋ,
ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਜਾਂਵਦੀ ਪੈਰ ਉਠਾ ਬੇਲੀ।

ਜੋ ਅਥਾਹ ਤੜਪ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ “ਮੈਥੇ ਆ ਬੇਲੀ, ਮੈਥੇ ਆ ਬੇਲੀ” ਵਿਚ ਹੈ, ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਨਾਟਕੀ ਬਿਆਨ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਅਲੱਭ ਹੈ। ਇਕੋ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੀ ਤੁਕ ਇਸ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਦੀ ਹੈ :

“ਗੋਰ ਨਿਮਾਣੀ ਸੱਭ ਕਰੇ, ਨਿਘਰਿਆ ਘਰ ਆਉ।”

8

ਕਰੁਣਾ ਰਸ

ਕਰੁਣਾ ਰਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਬਿਆਨ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਦੇ ਉਲੇਖ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਹੋਂਦ ਤੱਕ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਬਿਆਨ ਨੂੰ ਚਮਕਾਉਣ ਵਾਲੀ ਇਹੋ ਬਿਜਲੀ ਰੂਪੀ ਚਿਣਗ ਹੈ। ਕਵੀ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਗਮ ਨੇ ਡੂੰਘੇ ਜ਼ਖ਼ਮ ਤੇ ਦਾਗ ਲਾਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹੋ ਮਗਦੇ ਦਾਗਾਂ ਦੇ ਚਿਰਾਗ਼¹ ਕਵੀ ਦੇ ਮਾਤਮੀ, ਹਨੇਰੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਇਕ ਅਦਿੱਖ ਜਿਹੀ ਜੋਤੀ ਬਖ਼ਸ਼ਦੇ ਹਨ। ਜ਼ਖ਼ਮਾਂ ਦੀ ਸੜ੍ਹਾਂਦ² (ਜਿਸ ਦੀ ਸੁਰੀਧੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਸਤੂਰੀਆਂ ਤੇ ਨਾਫੇ ਮਾਤ ਹਨ) ਕਵੀ ਦੇ ਨਾਜ਼ਕ ਪਰ ਵਿਆਕੁਲ ਦਿਮਾਗ ਨੂੰ ਹਲਾਸਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਅਣਹੋਣੀ ਸਾਮਗਰੀ ਹੈ ਜੋ ਕਵੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨੂੰ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਜ਼ਖ਼ਮ, ਦਾਗ ਤੇ ਅੱਗ ਤੇ ਸੜ੍ਹਾਂਦ। ਉਰਦੂ ਦਾ ਸ਼ਿਅਰ ਕਿੰਨਾ ਸੁੰਦਰ ਹੈ :

1. ਗ਼ਾਲਬ ਦਾ ਕਥਨ :

ਬਰਕ ਸੇ ਕਰਤੇ ਹੈਂ ਰੋਸ਼ਨ ਸ਼ਮੇ ਮਾਤਮ ਖ਼ਾਨਾ ਹਮ।

2. ਗ਼ਾਲਬ ਦਾ ਸ਼ਿਅਰ ਹੈ :

ਦਾਗੇ ਦਿਲ ਗਰ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਤਾ,

ਬੂ ਭੀ ਐ ਚਾਰਾ-ਗਰ ਨਹੀਂ ਆਤੀ?

ਦਿਲ ਕੇ ਫਫੇਲੇ ਜਲ ਉਠੇ ਸੀਨੇ ਕੇ ਦਾਗ ਸੇ।

ਇਸ ਘਰ ਕੇ ਆਗ ਲਗ ਗਈ ਘਰ ਕੇ ਚਿਰਾਗ ਸੇ।

ਸੋਹਣੀ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਗਿਰੀਆਜ਼ਾਰੀ, ਸੋਗ, ਵੈਣ, ਵਿਰਲਾਪ, ਰੁਦਨ, ਫਰਿਆਦਾਂ ਤੇ ਹਾੜਿਆਂ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ।¹ ਕਵੀ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਲਿਖਣ ਦਾ ਆਸ਼ਾ ਵੀ ਦਰਦ ਦਾ ਬਿਆਨ ਕਰਨਾ ਹੀ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੋਰ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਵਾਂਗ ਵਿਆਹ ਸ਼ਾਦੀ ਤੇ ਖੁਸ਼ੀ, ਖੇਡ ਆਦਿ ਦੇ ਬਿਆਨ ਕਿੱਸੇ ਲਈ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹਨ (ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਉਤੇ ਇਹ ਗੁੱਝੀ ਚੋਟ ਮਾਰੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ)। ਕੇਵਲ ਦਰਦ ਫਿਰਾਕ ਦਾ ਹਾਲ ਲਿਖਣਾ, ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਅਨੁਸਾਰ, ਕਿੱਸੇ ਦਾ ਅਸਲ ਮੰਤਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :

ਓੜਕ ਸੋਹਣੀ ਰੋਦੜੀ ਧੋਦੜੀ ਨੂੰ,

ਡੋਲੀ ਪਾ ਵਿਆਹ ਲੈ ਜਾਂਵਦੇ ਸੀ।

ਕਿੱਸਾ ਵਿਆਹ ਦਾ ਤੂਲ ਨਾ ਮੂਲ ਕੀਤਾ,

ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੜੇ ਚਿੱਤ ਨਾ ਲਾਂਵਦੇ ਜੀ।

ਗੱਲ ਦਰਦ ਦੇ ਨਾਲ ਹੈ ਗਰਜ ਮੈਨੂੰ,

ਕੀਤਾ ਤੂਲ ਨਾ ਜਿਵੇਂ ਵਧਾਂਵਦੇ ਜੀ।

ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਤਿਨ੍ਹਾਂਦੜਾ ਸ਼ਿਅਰ ਕੇਹਾ,

ਜਿਹੜੇ ਸ਼ਿਅਰ ਬੇਦਰਦ ਅਲਾਂਵਦੇ ਜੀ।

ਦਰਦ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੀ ਸ਼ਿਅਰ ਤੇ ਕੀ ਕਿੱਸਾ ਨਿਭ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਆਪ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਪੇਂਟਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਂਵਾਲ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਦਰਦ ਅਲਾਪਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ ਵਿਚ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ। ਕਿੱਸੇ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਕਵੀ ਨੇ ਮੰਨਿਆ ਹੈ :—

ਮੈਂ ਭੀ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਵਿਚ ਗੁਦਾਜ਼ ਹੋਇਆ,

ਐਪਰ ਦੱਸਣੇ ਦੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਮੀਆਂ।

ਇਤਨਾ ਦਰਦ ਮੈਨੂੰ ਜੇਕਰ ਆਹ ਮਾਰਾ,

ਦਿਆਂ ਰੁੱਖ ਦਰੱਖਤ ਜਲਾ ਮੀਆਂ।

ਦਰਦ ਕੁੱਠੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚੋਂ ਵੈਣ ਕਿਵੇਂ ਨਾ ਨਿਕਲਣ? ਏਥੇ ਤਾਂ ਖੂਨ ਦੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਵਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਲੋਕ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੋਹਣੀ ਝਨਾ ਵਿਚ ਭੁੱਬ ਕੇ ਮਰ ਗਈ, ਕੱਚੇ ਘੜੇ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਡੋਬ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਕਿ ਸੋਹਣੀ ਪਹਿਲਾਂ ਦਿਲ ਦੇ ਖੂਨ ਦੀ ਨਦੀ ਵਿਚ ਤਰਨਾ ਤੇ ਭੁੱਬਣਾ ਸਿੱਖੀ ਫਿਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਖਾਣ ਲਈ ਝਨਾਂ ਵਿਚ ਭੁੱਬ ਮਰੀ। ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਪ੍ਰਤੱਖ ਚਮਤਕਾਰ ਲੋੜੀਂਦਾ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਤੇ ਸੋਹਣੀ ਤਾਂ ਸ਼ਹੁ ਸਾਗਰ ਦੀ ਤਾਰੂ ਸੀ। ਗਾਲਬ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ :

ਜੂਏ ਖੂੰ ਆਖੋਂ ਸੇ ਬਹਿਨੇ ਦੇ ਕਿ ਹੈ ਸ਼ਾਮੇ ਫਿਰਾਕ,

ਮੈਂ ਯਿਹ ਸਮਝੁੰਗਾ ਕਿ ਦੇ ਸ਼ਮਏ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਾ ਹੋ ਗਈ।

ਅਰਥਾਤ—“ਫਿਰਾਕ ਦੀ ਰਾਤ ਹੈ, ਐਥਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲਹੂ ਦੀ ਨਦੀ ਵਗਣ ਦਿਓ। ਮੈਂ ਇਹ

1. ਬਾਵਾ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ :—“ਪਿਛਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਕਰੁਣਾ-ਰਸ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਮੁੱਢ ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਬੰਨ੍ਹਿਆ, ਜਿਸ ਨੇ ਸੋਹਣੀ ਕੋਲੋਂ ਮਹੀਂਵਾਲ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਵਿਚ ‘ਫੁਗਾਨ’ (ਰੁਦਾਨ) ਅਖਵਾਏ। ਇਹਦੀ ਵੇਖਾ ਵੇਖੀ ਹੋਰਨਾਂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਇਹੋ ਦਸਤੂਰ ਫੜਿਆ ਏ।” —ਪ੍ਰੋਮ ਕਹਾਣੀ।

ਸਮਝਾਂਗਾ ਕਿ ਦੋਹਾਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲੀਆਂ ਲਹੂ ਦੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਮਸ਼ਾਲਾਂ ਹਨ ਜੋ ਇਸ ਮਾਤਮੀ ਰਾਤ ਵਿਚ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।”

ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਦਰਦ ਦੇ ਬਿਆਨ ਉੱਤੇ ਪੂਰਾ ਤਾਣ ਲਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਮਾਲ ਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਦਾਅਵਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸਿਵਾਏ ਹਾਸ਼ਮ ਦੇ ਸੰਖੇਪ ਬਿਆਨ ਦੇ ਜੋ ਉਸਨੇ ਸੱਸੀ ਦੇ ਬਲਾਂ ਵਿਚ ਤੜਫਨ ਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਹੋਰ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਸੋਹਣੀ ਵਿਚ ਦਰਦ ਦਾ ਬਿਆਨ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਤੇ ਅਰੋਕ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣ ਕੀ। ਹਰ ਪੰਜਾਬੀ, ਕਿੱਸੇ ਦਾ ਆਖਰੀ ਹਿੱਸਾ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਇਸ ਦਰਦ ਨੂੰ ਪਰਖ ਕੇ ਵੇਖ ਲਵੇ। ਏਥੇ ਥਾਂ ਦੀ ਬੁਝ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵੰਨਗੀ ਮਾਤਰ ਲਿਖਦੇ ਹਾਂ :—

(ੳ) ਮਨੁੱਖੀ ਦਰਦ ਦੇ ਨਾਲ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣਾ (ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ, “ਪੈਥੇਟਿਕ ਫੈਲੋਸੀ” ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ) ਕਵੀ ਨੇ ਸੋਹਣਾ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ। ਹਾਸ਼ਮ ਨੇ ਵੀ ਇਹ ਸਾਧਨ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਤੁਕਾਂ ਹਨ :

ਨਾਜ਼ਕ ਪੈਰ ਮਲੂਕ ਸੱਸੀ ਦੇ, ਮਹਿੰਦੀ ਨਾਲ ਸ਼ਿੰਗਾਰੇ।

... ..

ਸੂਰਜ ਭੱਜ ਵੜਿਆ ਵਿਚ ਬਦਲੀ, ਡਰਦਾ ਲਿਸ਼ਕ ਨਾ ਮਾਰੇ।

ਪਰ ਨਿਆਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਫਜ਼ਲ ਨੇ ਓੜਕ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਲਾਇਆ ਹੈ ਤੇ ਇਕ ਪੂਰਾ ਬੰਦ ਇਸ ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

ਮਾਤਮ ਲਈ ਫਿਰਦੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋਏ,

ਆਸਮਾਨ ਸਿਆਹ ਕਥਾ ਮੀਆਂ।

ਕੁਰਸੀ ਅਰਸ਼ ਦੋਵੇਂ ਪਏ ਕੰਬਦੇ ਸਨ,

ਰੱਖ ਜੀਉ ਤੇ ਖੋਫ ਖੁਦਾ ਮੀਆਂ।

... ..

ਇਸ ਸਾਰੇ ਬੰਦ ਵਿਚ ਦੋਹਾਂ ਸ਼ਹੀਦ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਦਾ ਮਾਤਮ ਜ਼ਿਮੀਂ ਅਸਮਾਨ, ਸੂਰਜ, ਚੰਦ, ਤਾਰੇ, ਪੰਖੀ, ਪੰਖੇਰੂ, ਜੰਗਲੀ ਜਨੌਰ, ਨਬੀ ਔਲੀਏ, ਫਰਿਸ਼ਤੇ, ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਬਾਸ਼ਕ ਨਾਗ ਤੇ ਧੌਲ ਸਭ ਕਰਦੇ ਦਿਖਾਏ ਹਨ।

(ਅ) ਸਰੀਰ ਤੇ ਰੂਹ ਦੇ ਵਿਛੜਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰੂਹ ਨੂੰ ਬੁੱਤ ਦਾ ਪੁਕਾਰਨਾ ਬੜਾ ਦੁਖਦਾਈ ਹੈ। ਕਰੁਣਾ-ਰਸ ਦੇ ਨਾਲ ਰਹੱਸਵਾਦ ਦਾ ਮੇਲ ਦੇਖੋ ਇਸ ਰੂਹ ਤੇ ਬੁੱਤ ਦੇ ਸੰਵਾਦ ਵਿਚ :

ਭੌਰ ਰੂਹ ਦਾ ਹੋ ਉਦਾਸ ਟੁਰਿਆ,

ਲੰਮੇ ਵਹਿਣ ਪਾ ਕੇ ਅੱਲ੍ਹਾ ਆਣਿਆਂ ਨੂੰ।

ਜਾਂਦੇ ਰੂਹ ਨੂੰ ਬੁੱਤ ਪੁਕਾਰ ਕੀਤੀ,

ਕਿਥੇ ਚਲਿਆ ਏ ਛੱਡ ਨਿਮਾਣਿਆਂ ਨੂੰ।

ਜਾਂਦੀ ਵਾਰ ਨਾ ਕੀਤੀਓ ਗੱਲ ਕੋਈ,

ਪਿੱਛਾ ਦਿਤੋ ਈ ਉਮਰ ਵਿਹਾਣਿਆਂ ਨੂੰ।

ਬੁਤ ਦੀ ਲਾਚਾਰੀ ਦਾ ਓੜਕ ਨਹੀਂ। ਰੂਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬੁੱਤ ਦਰਿਆਈ ਜਨੌਰਾਂ ਨੂੰ ਪੁਕਾਰਦਾ ਹੈ :

ਮਹੀਂਵਾਲ ਦੀ ਮੈਂ ਅਮਾਨ ਸੋਹਣੀ,

ਮੇਰੇ ਮਾਸ ਨੂੰ ਹੱਥ ਨ ਲਾਵਣਾ ਓ।

ਕੀਤਾ ਰੱਬ ਹਰਾਮ ਤੁਸਾਡੜੇ ਤੇ,

ਅਸਾਂ ਆਸ਼ਕਾਂ ਦਾ ਮਾਸ ਖਾਵਣਾ ਓ।

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦਾ ਉਹ ਸਲੋਕ ਯਾਦ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਕਹਿ ਦਰਦ ਹੈ :

ਕਾਰਾ ਕਰੰਗ ਢਢੋਲਿਆ ਸਗਲਾ ਖਾਇਆ ਮਾਸ।

ਏ ਦੋਇ ਨੈਨਾ ਮਤ ਛੂਹਓ ਪਿਰ ਦੇਖਣ ਕੀ ਆਸ।

(ੳ) ਸਭ ਤੋਂ ਤੀਬਰ ਕਰੁਣਾ ਰਸ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਅ¹ ਸੋਹਣੀ ਦੇ ਮਰਨ ਵੇਲੇ ਦੇ ਵੈਣਾਂ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਅਤਿ ਦਿਲਚੀਰਵੀਂ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਏਥੇ ਕਵੀ ਦਾ ਬਿਆਨ, ਦਰਦ-ਵਿਲਕਣੀ ਦੀਆਂ ਸਿਖਰੀ ਹੱਦਾਂ ਛੋਹ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਸੋਹਣੀ ਦੇ ਨੈਣ ਭਾਵੇਂ ਕਈ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਸੁਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥਕ ਨਾ ਜਾਪਣ, ਪਰ ਕਾਵਿਕ ਆਸ਼ੇ ਤੋਂ ਇਹ ਨਿਰੋਲ ਸੁਭਾਵਕ ਹਨ। ਕਾਵਿਕ-ਸਚਾਈ ਜਾਂ ਯਥਾਰਥ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਤੇ ਉਚੇਰੀ ਵਸਤੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੋਹਣੀ ਨੇ ਡੁੱਬਣ ਵੇਲੇ ਕੁਝ ਪਲਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਕੁਝ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਜੋ ਕਈ ਲੋਕ ਸ਼ਾਇਦ ਸਦੀਆਂ ਵਿਚ ਨਾ ਕਰ ਸਕਣ। ਦੁੱਖ ਤੇ ਪੀੜ ਦੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਪਲ, ਜਿਵੇਂ ਆਸਕਰ ਵਾਈਲਡ ਸੁਝਾਂਦਾ ਹੈ,² ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸਾਧਾਰਨ ਲੰਮੀਆਂ ਘੜੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਲੰਮੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਫ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸੋਹਣੀ ਦਾ ਇਹ ਸੂਖਮ ਅਨੁਭਵ ਕਈ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਅਤੇ ਕਈ ਬੰਦਾਂ ਵਿਚ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ। ਕਰੁਣਾ-ਰਸ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਏਥੇ ਖ਼ਤਮ ਹੈ। ਸੋਹਣੀ ਵਾਰੀ ਵਾਰੀ ਕਦੀ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਦੇ ਮਹਿਰਮ, ਮਹੀਂਵਾਲ ਨੂੰ ਕਦੀ ਵੈਣ ਪਾ ਕੇ ਦਿਲ-ਵਿੰਨੂਵੇਂ ਆਤਮਕ ਸੁਨੇਹੇ ਭੇਜਦੀ ਹੈ, ਕਦੀ ਰੱਬ ਅੱਗੇ ਦੁਆ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਕਦੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕਦੀ ਸਹੇਲੀਆਂ ਨੂੰ। ਇਹ ਵਿਛੋੜੇ ਦਾ ਵੈਰਾਗ ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਦੇ ਬਣ ਨੂੰ ਛੱਡਣ ਦੇ ਵਿਰਲਾਪ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਦਰਦੀਲਾ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਲਈ ਕੁਝ ਤੁਕਾਂ ਕਾਫ਼ੀ ਹਨ :—

੧. ਲੈ ਓ ਯਾਰ ਲਬਾਂ ਉਤੇ ਜਾਨ ਆਈ,

ਹੁਣ ਦੀਦ ਤਾਂ ਦੇਹ ਇਕ ਵਾਰ ਮੈਨੂੰ।

ਬਾਜ਼ ਅਜਲ ਦਾ ਤੇਜ਼ ਤਰਾਰ ਖ਼ੁਨੀ,

ਕੀਤਾ ਵਿਚ ਪਲਕਾਰ ਸ਼ਿਕਾਰ ਮੈਨੂੰ।

ਇਹੋ ਲੇਖ ਮੇਰੇ ਮੱਥੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ,

ਜਿਹੜਾ ਅੱਜ ਹੋਇਆ ਇਜ਼ਹਾਰ ਮੈਨੂੰ।

ਮੇਰੀ ਜਾਨ ਤਰਸੰਦੜੀ ਲਏ ਤਰਲੇ,

ਮਿਲ ਜਾਹ ਓ ਪਿਆਰਿਆ ਯਾਰ ਮੈਨੂੰ।

੨. ਮਰ ਚੁੱਕੀ ਆਂ ਜਾਨ ਹੈ ਨੱਕ ਉਤੇ,

ਮੈਥੇ ਆ ਓ ਬੇਲੀਆ ਵਾਸਤਾ ਈ।

1. ਡਾ. ਗ. ਸ. ਦਰਦੀ ਨੇ ਕੇਵਲ ਫ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਕਰੁਣਾ-ਰਸ ਹੀ ਸਲਾਹਿਆ ਹੈ। ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ। “ਫ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸੋਹਣੀ ਵਿਚ ਕਰੁਣਾ-ਰਸ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਨਿਭਾਇਆ ਹੈ।” ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਦੂਜੀ ਐਡੀਸ਼ਨ।

2. ਉਸ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ : “ਦੁੱਖ-ਦਰਦ ਇਕ ਅਤੀ ਲੰਮਾ ਪਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।” (ਡੀ. ਪਰੋਫ਼ੈਡਿਸ)

- ਮੇਰਾ ਆਖਰੀ ਵਕਤ ਵਸਾਲ ਹੋਇਆ,
ਗਲ ਲਾ ਓ ਬੇਲੀਆ ਵਾਸਤਾ ਈ।
ਮੱਛੀ ਯੂਨਸ ਵਾਲੜੀ ਆਨ ਪਹੁਤੀ,
ਖਾਨ ਮਾਸ ਓ ਪਿਆਰਿਆ ਵੇਲੜਾ ਈ।
ਤੈਨੂੰ ਖਲਾ ਉਡੀਕਦਾ ਰਾਹ ਉਤੇ,
ਕੋਈ ਸਾਸ ਓ ਪਿਆਰਿਆ ਵੇਲੜਾ ਈ।
੩. ਮੇਰਾ ਅੱਜ ਤਹਿਕੀਕ ਮੋਕੁਫ਼ ਹੋਇਆ,
ਛੋਪ ਪਾਵਣਾ ਅਹਿਲ ਸਹੇਲੀਓ ਨੀ।
ਘਰੋ ਘਰੀ ਜਾ ਕੇ ਇਕ ਦੂਸਰੀ ਨੂੰ,
ਸੱਦ ਲਿਆਵਣਾ ਅਹਿਲ ਸਹੇਲੀਓ ਨੀ।
ਉਸੇ ਤੌਰ ਭੰਡਾਰ ਦੇ ਵਿਚ ਬਹਿ ਕੇ,
ਰਲ ਗਾਵਣਾ ਅਹਿਲ ਸਹੇਲੀਓ ਨੀ।
ਮੇਰੀ ਚੋਗ ਹੈ ਅੱਜ ਨਿਬੁੱਟ ਗਈ,
ਖਾਧਾ ਖਾਵਣਾ ਅਹਿਲ ਸਹੇਲੀਓ ਨੀ।
੪. ਸ਼ਾਲਾ ਨਿਜ ਜਣੀਦੀਓ ਸੋਹਣੀ ਨੂੰ,
ਅਣਭੋਲ ਮਾਏ, ਅਣਭੋਲ ਮਾਏ।
ਗਲ ਘੁਟ ਇਕੇ ਮੈਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਸੀ,
ਇਕੇ ਦੇਵਣੀ ਸੀ ਜ਼ਹਿਰ ਘੋਲ ਮਾਏ।
ਜੋ ਕੁਝ ਮੈਂ ਗਰੀਬ ਦੇ ਨਾਲ ਵਰਤੀ,
ਹੁਣ ਪੁਛ ਨਾਹੀਂ ਮੈਥੋਂ ਫੋਲ ਮਾਏ।
ਕਾਲੀ ਦਾੜੀ ਅੰਧੇਰੜੀ ਮੌਤ ਵਾਲੀ,
ਮੈਨੂੰ ਦਿੱਸਣੋਂ ਰਿਹਾ ਨਿਰੋਲ ਮਾਏ।
ਭੁੱਲ ਚੁੱਕ ਮੁਆਫ਼ ਕਰ ਭੁੱਲਿਆਂ ਨੂੰ,
ਜੋ ਕੁਝ ਭੁੱਲ ਹੋਈ ਤਕਸੀਰ ਮਾਏ।
ਏਹੋ ਵੇਲੜਾ ਈ ਤੇਰੇ ਬਖਸ਼ਣੇ ਦਾ,
ਮੈਨੂੰ ਬਖਸ਼ ਬੱਤੀ ਧਾਰਾਂ ਸ਼ੀਰ ਮਾਏ।

ਮਹੀਂਵਾਲ ਦਾ ਸੋਹਣੀ ਦੇ ਮਰਨ ਸਮੇਂ ਵਿਰਲਾਪ ਤੇ ਸੋਗ ਵੀ ਡੂੰਘੇ ਦਰਦ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ; ਪਰ ਸੋਹਣੀ ਦੇ ਵੈਣਾਂ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਬਣੀ। ਸੋਹਣੀ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ ਕਿੱਸੇ ਦਾ ਮੂਲ ਦੁਖਾਂਤ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿਆਣੇ ਕਵੀ ਨੇ ਇਸੇ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਉਤੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

੫. ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਨਿਪੁੰਨਤਾ

ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਇਕ ਸੁਚੇਤ ਕਲਾਕਾਰ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਹੈ। ਵਾਰਿਸ ਵਾਂਗ ਉਹ ਇਕ ਮਹਾਨ ਕਲਾਕਾਰ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਅੱਗੇ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਕਿੱਸੇ ਦਾ ਵੱਡਾ ਗੁਣ, ਸ਼ੈਲੀ ਰੂਪ ਜਾਂ

ਵਰਣਨ ਦਾ ਕਮਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਵੱਲ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਇਹ ਹਨ—(ੳ) ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸਫਲ ਵਰਤੋਂ। (ਅ) ਨਾਟਕੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ। (ੲ) ਨਾਟਕੀ ਮੌਕੇ। (ਸ) ਮਨੋ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਸੂਝ। (ਹ) ਬੋਲੀ। (ਕ) ਤੋਲ ਤੁਕਾਂਤ। (ਖ) ਭਾਵ ਅਤੇ ਭਾਵ-ਉਸਾਰੀ। (ਗ) ਪਰੰਪਰਾ।

ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਵਾਰੀ ਵਾਰੀ ਵਿਚਾਰਦੇ ਹਾਂ :—

(ੳ) ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸਫਲ ਵਰਤੋਂ

ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਅਲੰਕਾਰ ਦੋਵੇਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਰਤੇ ਹਨ, ਸ਼ਬਦ ਅਲੰਕਾਰ ਅਤੇ ਅਰਥ ਅਲੰਕਾਰ, ਪਰ ਬਹੁਤਾ ਜ਼ੋਰ ਸ਼ਬਦ ਅਲੰਕਾਰ ਬੰਨ੍ਹਣ ਤੇ ਲਾਇਆ ਹੈ। ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦੀ-ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਉਸਤਾਦ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨ ਲੇਖਕ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :—

“ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਵਕੂਕਤੀਕਾਰ (ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਪੰਨਸਟਰ) ਹੈ। ਕੋਸ਼ਕਾਰ ਦਾ ਦਿਲ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਉਛਲ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜਦ ਉਹ ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਇਕੋ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਇਕ ਦੋ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਹੀ, ਇਸ ਦੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਭਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਦਾ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਖਾਸ ਗੁਣ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਆਮ ਪਾਠਕ ਲਈ ਕਠਿਨ ਬਣਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ।”¹

ਉਪਮਾ, ਰੂਪਕ, ਅੰਤਕਥਨੀ ਅਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਫਾਰਸੀ ਅਲੰਕਾਰ (ਈਹਾਮ, ਤਲਮੀਹ, ਰਿਆਇਤਿ ਲਫਜ਼ੀ, ਤਜਨੀਸ, ਤੱਜ਼ਾਦ ਆਦਿ) ਰੱਜ ਕੇ ਵਰਤੇ ਹਨ। ਸੰਗੀਤ ਰਸ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਕੁਝ ਤੁਕਾਂ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਵਾਰ ਵਾਰ ਦੁਹਰਾਇਆ ਹੈ। ਲੰਮੀਆਂ ਰਦੀਫਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਇਹੋ ਕੰਮ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੁਹਰਾਅ ਦੀਆਂ ਕਈ ਮਿਸਾਲਾਂ ਹਨ :—

“ਫਰਿਆਦ ਔਲਾ, ਫਰਿਆਦ ਔਲਾ”, “ਅਣਭੋਲ ਮਾਏ, ਅਣਭੋਲ ਮਾਏ”, “ਮੈਥੇ ਆ ਬੋਲੀ, ਮੈਥੇ ਆ ਬੋਲੀ” ਆਦਿ। ਮਿਥਿਹਾਸ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਵਰਤੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਨੌਸ਼ੀਰਵਾਨ, ਜਮਸ਼ੈਦ, ਖਿਜਰ, ਅਲਿਆਸ, ਮੁਸਾ, ਹੋਰ ਪੈਗੰਬਰ, ਲੁਕਮਾਨ, ਬਾਸ਼ਕ ਨਾਗ, ਪੈਲ, ਲੋਹ ਮਹਿਫੂਜ਼, ਕੁਰਆਨ ਦੀਆਂ ਕਈ ਆਇਤਾਂ ਦੇ ਸੰਕੇਤ, ਪੁਰਾਣੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਆਦਿ। ਗੱਲ ਕੀ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੋਚਕ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਇਆ ਹੈ।

ਉਪਮਾ ਅਲੰਕਾਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਦੁੱਤੀ ਹੈ। ਘਰੋਗੀ ਨਵੀਨ ਤੇ ਪਰੰਪਰਾਈ ਸਭ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਉਪਮਾ ਵਰਤੀਆਂ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਕੁਝ ਤੁਕਾਂ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਲਿਖੇ ਹਨ :—

੧. ਬਾਜ਼ ਅਜਲ ਤੇ ਤੇਜ਼ ਤਰਾਰ ਖੁਨੀ,...
੨. ਗਿਆ ਪਾਟ ਜਹਾਜ਼ ਉਮੈਦ ਵਾਲਾ,...
੩. ਸਿਰ ਸਿਰ ਲਾ ਬਾਜ਼ੀ ਤੱਤੀ ਖੇਡ ਬੈਠੀ,
ਓੜਕ ਤਿੰਨ ਕਾਣੇ ਮੇਰੀ ਚਾਲ ਹੋਈ।
੪. ਖੁਨ ਮੌਤ ਦਾ ਆਨ ਗਨੀਮ ਲੱਥਾ,...
੫. ਮਾਲੀ ਰੂਹ ਦਾ ਹੈ ਉਦਾਸ ਟੁਰਿਆ,
ਘੁਲੀ ਆਏ ਕੇ ਵਾਉ ਖਿਜ਼ਾ ਵਾਲੀ।

1. ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਪੰਜਾਬੀ, ਲਿਟਰੇਚਰ, ਦੂਜੀ ਐਡੀਸ਼ਨ, ਸਫ਼ਾ ੯੯।

੬. ਅੱਜ ਸਾਖ ਉਮੇਦ ਦੀ ਟੁੱਟ ਪੈਸੀ,
ਹੋਸੀ ਬਾਗ ਵਜੂਦ ਵੈਰਾਨ ਮੀਆਂ।
੭. ਅੰਬਰ ਕੜਕ ਡਰਾਵਣਾ ਰਾਅਦ ਵਾਂਗੂੰ,...
੮. ਰੋਕ ਜਾਨ ਮੈਂ ਵਾਂਗ ਪਤੰਗ ਦਿੱਤੀ,...
੯. ਤਾਹਨੇ ਲਿਖਿਓ ਨੀ ਆਤਸ਼ ਵਾਂਗ ਤੱਤੇ,...
੧੦. ਵਾਂਗ ਬਾਜ਼ ਦੇ ਤੇਜ਼ ਪਰਵਾਜ਼ ਕੀਤੇ,...
੧੧. ਲੱਖਾਂ ਆਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਏਸ ਇਸ਼ਕ ਖੂਨੀ,
ਕੀਤਾ ਬੱਕਰੇ ਵਾਂਗ ਹਲਾਲ ਮੀਆਂ।
੧੨. ...ਚਿਹਰਾ ਚਮਕਦਾ ਚੰਨ ਮਿਸਾਲ ਮੀਆਂ।
੧੩. ਸੋਹਣੇ ਪੈਰ ਕੂਲੇ ਨਾਜ਼ਕ ਵਾਂਗ ਰੇਸ਼ਮ,...
੧੪. ...ਆਸ਼ਕ ਮਰਨ ਮਿਸਾਲ ਪਤੰਗ ਮੀਆਂ।
੧੫. ਲਾਇਓ ਸਾਂਗ ਫ਼ਿਰਾਕ ਦੀ ਕਾਰ ਮੈਨੂੰ,
ਗਈ ਹਾਂ ਕਲੇਜ਼ਾ ਚੀਰ ਬੱਚਾ।

ਉਪਮਾ ਅਣ-ਗਿਣਤ ਵਰਤੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਥੇ ਸੋਹਣੀ ਦਾ ਹੁਸਨ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਉਪਮਾ ਅਲੰਕਾਰ ਦਾ ਰੰਗ ਦੇਖੋ। ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨਾ ਯੋਗ ਹੋਵੇਗਾ।

ਕੁਝ ਰੂਪਕ ਅਤੀ ਸੁੰਦਰ ਵਰਤੇ ਹਨ ਜਦ ਮਹੀਂਵਾਲ ਸੋਹਣੀ ਦੇ ਵਿਆਹੇ ਜਾਣ ਤੇ ਫ਼ਰਿਆਦਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ :—

੧. ਜਿਹੜੇ ਮਾਲ ਪਿਛੇ ਮਹੀਂਵਾਲ ਬਣਿਆ,
ਸੋਈ ਘਿੰਨ ਗਏ ਸੁੰਵੇ ਚੋਰ ਬੇਲੀ।
੨. ਸੁੰਵੇ ਕਾਗ ਨੇ ਆਣ ਮਕਾਮ ਕੀਤਾ,
ਜਿਹੜੇ ਬਾਗ ਸਨ ਹੀਸ ਤੇ ਮੋਰ ਬੇਲੀ।
੩. ਫੁੱਲ ਲਾ ਮੁਹੱਬਤਾਂ ਬੀਜਿਆ ਜੀ,
ਨਾਹ ਸੀ ਖ਼ਬਰ ਜੋ ਹੋਸੀਆ ਸ਼ੋਰ ਬੇਲੀ।
੪. ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਪਰਵਾਨਿਆਂ ਕੂਚ ਕੀਤੇ,
ਛੱਡ ਚਲਿਓ ਤੰਬੂਆਂ ਤਾਣਿਆਂ ਨੂੰ।

ਫ਼ਾਰਸੀ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਈਹਾਮ ਤੇ ਰਿਆਇਤਿ ਲਫ਼ਜ਼ੀ (ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਪੈਨ) ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਤਾਂ ਫ਼ਾਜ਼ਿਲ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਉਹ ਗੁਣ ਹੈ ਜੋ ਸਭ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਕਿੱਸਾ ਸੋਹਣੀ ਵਿਚ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਹਨ। ਇਕ ਦੋ ਮਿਸਾਲਾਂ ਲਿਖਦੇ ਹਾਂ :—

੧. ਪਟੋਂ ਪੱਟੀਆਂ ਬੋਲੂ ਕੇ ਯਾਰ ਅੱਗੇ,
ਮਹੀਂਵਾਲ ਰੁੰਨਾ ਜ਼ਾਰੋ ਜ਼ਾਰ ਬੇਲੀ।
- ਅਜੇ ਨਹੀਂ ਸੁਆਦ ਜੇ ਤੁਧ ਤਾਈਂ,
ਹਾਜ਼ਰ ਜਾਨ ਮੇਰੀ ਮੈਨੂੰ ਮਾਰ ਬੇਲੀ।

- ਸੋਹਣੀ ਵੇਖ ਰੁਨੀ ਫਟ ਪੱਟ ਸੰਦਾ,
ਪੁੱਟ ਸੁੱਟਦੀ ਵਾਲ ਹਜ਼ਾਰ ਬੇਲੀ।
ਪੱਟ ਚੀਰ ਸਾਈਆਂ ਮੈਨੂੰ ਪੱਟਿਓਂ ਈ,
ਪੱਟ ਪੱਟ ਤੇ ਸਟਿਓਂ ਯਾਰ ਬੇਲੀ।
੨. ਤੁਧ ਬਾਝ ਪਲੰਘ ਪਲੰਗ ਦਿੱਸੇ,
ਸੇਜ ਸੀਖ ਤੇ ਜਾਨ ਚੜ੍ਹਾ ਬੇਲੀ।
ਹੀਆਂ ਵਾਂਗ ਸ਼ੀਹਾਂ ਕੜਕ ਪੈਣ ਮੈਨੂੰ,
ਇਕ ਪਲਕ ਨਾ ਮਿਲੇ ਟਿਕਾ ਬੇਲੀ।
ਸੁੱਢਾ ਵਾਣ ਮਾਰੇ ਵਿਚ ਬਾਣ ਸੀਨੇ,
ਮੈਨੂੰ ਪਲੰਘ ਨਾ ਮਿਲੇ ਟਿਕਾ ਬੇਲੀ।
ਦਾਵਣ ਖਾਵਣ ਆਵਦੀ ਮੁਝ ਤਾਈਂ,
ਜਿਵੇਂ ਡੰਗ ਲਾਵਣ ਅਜ਼ਦਹਾ ਬੇਲੀ।
੩. ਜੇਕਰ ਸੰਗ ਰਖੀ ਕੀਕਰ ਸੰਗ ਮਿਲਸਾਂ,
ਸੰਗ ਵਾਲੜੇ ਸੰਗ ਗਵਾ ਬੇਲੀ।
੪. ਦਿੱਤੀ ਜਾਨ ਤੇ ਜਾਨ ਨੂੰ ਪਾ ਲਿਆ,
ਬਾਝੋਂ ਜਾਨ ਦੇ ਜਾਨ ਨਾ ਜਾਨ ਬੇਲੀ।
੫. ਹੱਥ ਜੋੜ ਫਕੀਰ ਤੇ ਅਰਜ਼ ਕੀਤੀ,
ਭੁੱਬੇ ਤਾਰ ਸਾਈਂ, ਭੁੱਬੇ ਤਾਰ ਸਾਈਂ।
ਬੇੜਾ ਵਿਚ ਫਿਕਾਰ ਦੇ ਪਿਆ ਮੇਰਾ,
ਲਾਈਂ ਪਾਰ ਸਾਈਂ, ਲਾਈਂ ਪਾਰ ਸਾਈਂ।
੬. ਕਿਤੇ ਅੱਖੀਆਂ ਪਰਤ ਨਾ ਵੇਖਿਆ ਮੈਂ,
ਸ਼ਰਮਸਾਰ ਰਹੀ, ਸ਼ਰਮਸਾਰ ਮਾਏ।
੭. ਮੁੱਖ ਜਰਦ ਹੋਇਆ, ਦਿਲ ਦਰਦ ਹੋਇਆ,
ਲੱਗੀ ਕਰਦ ਕਲੇਜੜੇ ਕਾਰ ਮੀਆਂ।
੮. ਲੈਲੀ ਲੈ ਲਈ ਦੁੱਖ ਦਰਦ ਗਮ ਨੇ,
ਪਾਇਆ ਫੌਜ ਫਿਰਾਕ ਵਹੀਰ ਬੇਲੀ।
ਫਰਿਆਦ ਫਰਿਆਦ ਫਰਹਾਦ ਕੀਤੀ,
ਲੱਗਾ ਕਾਰ ਕਲੇਜੜੇ ਤੀਰ ਬੇਲੀ।
੯. ਮੂੰਹੀਂ ਯਾਰ ਕੂਕੇ ਯਾਰ ਯਾਰ ਕਰਕੇ,
ਕੀਤਾ ਦਰਦ ਫਿਰਾਕ ਜ਼ਹੀਰ ਬੇਲੀ।
੧੦. ਸੋਹਣੀ ਨਾਮ ਆਹਾ, ਸੋਹਣੇ ਨੈਣ ਉਸਦੇ,
ਸੋਹਣੀ ਹੰਸ ਤੇ ਮੋਰ ਦੀ ਚਾਲ ਆਹੀ।

ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਵਿਚ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਚੋਸ਼ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਪਰ ਬਹੁਤ ਘੱਟ। ਵੰਨਗੀ ਲਈ ਉਸ ਦੀਆਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਤੁਕਾਂ ਸੁਣੋ। ਕੈਦੋਂ ਫ਼ਰਿਆਦ ਕਰਦਾ ਹੈ :—

ਮੂੰਹ ਘੁੱਟ ਰਹੇ ਵਾਲ ਪੁੱਟ ਰਹੇ,
ਲਿੰਗ ਕੁੱਟ ਰਹੇ ਮੈਨੂੰ ਤਾਇਆ ਈ।
ਜੰਗ ਚੁਟ ਰਹੇ, ਝਾਟਾ ਪੁੱਟ ਰਹੇ,
ਅੰਤ ਪੁੱਟ ਰਹੇ ਗੈਬ ਚਾਇਆ ਈ।
ਲੁੱਟ ਪੁੱਟ ਰਹੇ ਤੇ ਨਿਬੁੱਟ ਰਹੇ,
ਲੱਤੀ ਚੁਟ ਰਹੇ ਲਟਕਾਇਆ ਈ।¹

ਪਰ ਫ਼ਜ਼ਲ ਇਸ 'ਇਆਇਤਿ ਲਫ਼ਜ਼ੀ' ਦਾ ਸਰਦਾਰ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਜੇਕਰ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ 'ਸਵਿਨਬਰਨ'² ਕਿਹਾ ਜਾਏ ਤਾਂ ਠੀਕ ਹੋਵੇਗਾ। ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਸੁਚੱਜੀ ਤੇ ਸੰਗੀਤਮਈ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਆਪਣੀ ਮਿਸਾਲ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ।

(ਅ) ਨਾਟਕੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ

ਫ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਵੀ ਨਾਟਕੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਤੋਂ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਰੋਚਕਤਾ ਵਧਾਣ ਦਾ ਕੰਮ ਲਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਗੁਣ ਖਾਸ ਵਾਰਿਸ ਦਾ ਹੈ, ਫ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਵਿਚ ਘੱਟ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਸੋਹਣੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਦਾ ਸੰਵਾਦ ਨਾਟਕੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦਾ ਇਕ ਉੱਚਾ ਨਮੂਨਾ ਹੈ। ਫ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਮਨ-ਬਚਨੀ (ਸਾਇਲੈਂਕੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ) ਅਤੇ ਖ਼ਤ ਰਾਹੀਂ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟਾਣ ਤੇ ਲਾਇਆ ਹੈ। ਸੋਹਣੀ ਦੇ ਹਾੜੇ, ਜੋ ਮੁੱਕਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਖ਼ਤ ਇਸ ਦੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਹਨ। ਸ਼ਬਦ ਬੇਲੀ, ਮੀਆਂ ਮਾਏ, ਸਹੇਲੀਉ ਨੀ, ਫ਼ਰਿਆਦ ਔਲਾ, ਬੱਚਾ ਆਦਿ ਫ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਖਾਸ ਕਲਾਕਾਰੀ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਸੰਬੋਧਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਨਾਟਕੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦੀ ਹੀ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਕਿੱਸੇ ਤੇ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਇਕ-ਰਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

(ਬ) ਨਾਟਕੀ ਮੌਕੇ

'ਸੋਹਣੀ' ਵਿਚ ਨਾਟਕੀ ਮੌਕੇ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਹਨ। ਫ਼ਕੀਰ ਦੀ ਦੁਆ ਨਾਲ ਨਾਇਕ ਦਾ ਪੈਦਾ ਹੋਣਾ, ਤਜਾਰਤ ਦੇ ਲੰਮੇ ਸਫ਼ਰ ਤੇ ਨਿਕਲਣਾ, ਮਿਰਜ਼ਾ ਦਾ ਸੋਹਣੀ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਇਕ ਦਮ ਮੋਹਿਤ ਹੋਣਾ, ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਲਈ ਮੱਝਾਂ ਚਾਰਨਾ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ, ਪੱਟ ਚੀਰ ਕੇ ਕਬਾਬ ਬਨਾਣਾ ਤੇ ਦਰਿਆ ਤਰ ਕੇ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣਾ, ਇਹ ਸਭ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਾਟਕੀ ਅੰਸ਼ ਦੀਆਂ ਲਖਾਇਕ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਿੱਸੇ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਅਜਿਹੇ ਨਾਟਕੀ ਮੌਕਿਆਂ ਦੇ ਘੜਨ ਤੇ ਰੋਚਕਤਾ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਫ਼ਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਫ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਇਸ ਨਾਟਕੀ ਅੰਸ਼ ਦੇ ਉਪਜਾਣ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

(ਸ) ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸੂਝ

ਫ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਜੀਵਨ ਤਜਰਬੇ ਦਾ ਕਵੀ ਹੈ। ਉਹੀ ਕੁਝ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਜੋ ਜੀਵਨ ਵਿਚ

1. ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਮੁ: ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਐਂਡ ਸਨਜ਼, ਦਿੱਲੀ ਪੰਨਾ ੪੯।

2. ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਵੀ ਜੋ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ ਫ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਸੀ।

ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਤਾਂ ਮਾਨੋ ਉਸ ਦੀ ਹੱਡ-ਬੀਤੀ ਹੈ। ਵਾਰਸ ਵਾਂਗ ਉਹ ਵੀ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀਆਂ ਡੂੰਘਾਈਆਂ ਵਿਚ ਉੱਤਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਸੋਹਣੀ' ਵਿਚ ਇਸ ਦੀਆਂ ਕਈ ਮਿਸਾਲਾਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਨਾਇਕ ਦਾ ਸੋਹਣੀ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਗਸ਼ ਖਾਣਾ ਤੇ ਤੁੱਲੇ ਤੋਂ ਛੁਪਾਣ ਲਈ, ਪੈਰ ਦੇ ਖਿਸਕਣ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਬਣਾਣਾ, ਇਸ ਘਟਨਾ ਦਾ ਬਿਆਨ ਜਿਥੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸੂਝ ਦਰਸਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਚਮਕਾਂਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੱਲ ਨਿਕਲ ਜਾਣ ਤੇ ਮਾਂ ਦਾ ਗੁੱਸੇ ਹੋਣਾ ਤੇ ਸੋਹਣੀ ਦਾ ਮੁੱਕਰ ਜਾਣਾ, ਸਗੋਂ ਮਾਂ ਨੂੰ ਉਲਟਾ ਝਾੜ ਪਾਣਾ, ਇਸਤਰੀ ਮਨ ਦੀ ਸੁਭਾਵਿਕਤਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਸੋਹਣੀ ਆਪ ਹੀ ਆਪਣਾ ਇਸ਼ਕ ਮੰਨ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਜਦ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਦਾ ਡਰਾਵਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਇਸ ਮਾਨਸਿਕ ਉਤਰਾਅ-ਚੜ੍ਹਾਅ ਦੇ ਬਿਆਨ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸੁਆਦੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਤੀਜੀ ਮਿਸਾਲ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਸੋਹਣੀ ਦੇ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਠਿਲ੍ਹਣ ਦੀ ਹੈ। ਏਥੇ ਕਵੀ ਨੇ ਕਮਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸੋਹਣੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਦੁਚਿੱਤੀ ਹੈ। ਕੱਚਾ ਘੜਾ ਦੇਖ ਕੇ ਮੌਤ ਯਕੀਨੀ ਹੈ। ਪਰ ਪਿੱਛੇ ਕਿਵੇਂ ਮੁੜੇ? ਇਹ ਸਾਰਾ ਬਿਆਨ ਅਦੁਤੀ ਹੈ, ਦੇਖੋ ਤੁਕਾਂ ੧੦੦੯-੨੬ ।

(ਹ) ਬੋਲੀ

ਫ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਬੋਲੀ ਟਕਸਾਲੀ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਹਰ ਪੰਜਾਬੀ ਇਸ ਦਾ ਰਸ ਮਾਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਸਲ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ, ਠੇਠ, ਕੇਂਦਰੀ, ਮਾਝੇ ਦੀ ਬੋਲੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਫ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ, ਵਾਰਿਸ, ਹਾਸ਼ਮ, ਕਾਦਰ ਯਾਰ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਦਾ ਸਾਥੀ ਹੈ। ਬੋਲੀ ਦਾ ਪਿੰਡਾ ਨਿਰੋਲ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ। ਪਰ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹਨ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਅਤੇ ਲਹਿੰਦੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਲਿਖੇ ਸਭ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਸਾਂਝੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸੇ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਬੋਲੀ ਇਹੋ ਹੈ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਵਰਤੀ ਹੈ। ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਇਸਲਾਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧ ਗਈ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਿਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੰਗ ਇਸਲਾਮੀ ਹੈ। ਲਹਿੰਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਬਣਤਰ ਦਾ ਇਕ ਅਨਿੱਖੜ ਅੰਗ ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਵਸਤੂ ਵਿਚ ਹੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਕਵੀ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਤੋਂ ਬਚ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਅਰਥਾਵਲੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਢੰਗਾਂ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨਾਲ ਭਰੀ ਪਈ ਹੈ, ਉਥੋਂ ਉਦਾਹਰਣ ਦੇਖੋ। ਫ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਉਸ ਦੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਠੇਠਤਾ, ਮਿਠਾਸ, ਸਰਲਤਾ ਆਦਿ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਅਤੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ।

(ਕ) ਤੋਲ ਤੁਕਾਂਤ

ਫ਼ਾਰਸੀ ਉਰਦੂ ਕਵੀਆਂ ਵਾਂਗ ਹਰ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਪਹਿਲਾਂ ਉਪਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਹੋਰ ਕੁਝ ਪਿੱਛੋਂ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਦਾ ਬਹੁਤ ਭਾਗ ਛੰਦ ਤੇ ਤੋਲ ਤੁਕਾਂਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੈ। ਛੰਦ ਦੀ ਸਫ਼ਲ ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਉਪਰ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਤੋਲ ਤੁਕਾਂਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਵੀ ਫ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਪੂਰਾ ਉਸਤਾਦ ਹੈ। ਤੋਲ ਦੀਆਂ ਉਕਾਈਆਂ ਕਈ ਥਾਂ ਛਾਪਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਅਣਗਹਿਲੀ ਤੇ ਬੇਇਲਮੀ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ। (ਲਗਪਗ ਸਭ ਛਪੇ ਹੋਏ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ) ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਤੋਲ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸੰਗੀਤ-ਰਸ ਉਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਰਸ ਸਭ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚ ਬੀਜ ਰੂਪ

ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ (ਭਾਵੇਂ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵਿਗਸਤ ਰੂਪ ਵਿਚ), ਇਸ ਲਈ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਬੇਰਸੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਮਨਾਹੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਪਾਸੇ ਆਪਣੀ ਵਾਹ ਲਾਈ ਹੈ। ਤੁਕਾਤ ਵੀ ਇਕ ਐਥੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਮਹਾਨ ਕਵੀ ਹੀ ਸੁਭਾਵਕ ਕਾਫੀਏ ਵਰਤ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਵੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਫੁਰਦੇ ਜਾਣ। ਇਸ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਜਜ਼ਬੇ ਦੇ ਹੁਲਾਰੇ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਤੇਲ ਤੁਕਾਤ ਦੋਹਾਂ ਲਈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰਿਸ, ਕਾਦਰ ਯਾਰ, ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਅਤੇ ਫ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਇਸ ਹੁਨਰ ਦੇ ਖਾਸ ਮਾਹਰ ਹਨ। ਫ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਕਈ ਥਾਂ ਬੜੇ ਔਖੇ ਕਾਫੀਏ ਨਿਬਾਏ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਬੱਲ, ਵੱਲ, ਸੱਲ, ਹੱਲ, ਬੱਲ ਆਦਿ, ਜਾਂ ਦੱਸ, ਬੱਸ, ਵੱਸ, ਅੱਸ, ਹੱਸ, ਭੱਸ, ਕੱਸ ਆਦਿ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਕਾਫੀਏ ਸੌਖੇ ਵਰਤੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਵਹਾਅ ਵਿਚ ਫ਼ਰਕ ਨਾ ਆਏ। ਕਈ ਥਾਂ ਅੱਧੀ ਤੁਕ ਨੂੰ ਰਦੀਫ਼ ਬਣਾ ਲਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਣਾ ਉਸਥਾਦਾਂ ਦਾ ਹੀ ਕੰਮ ਹੈ।

(ਖ) ਭਾਵ ਅਤੇ ਭਾਵ-ਉਸਾਰੀ

ਸਾਰੇ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਜਜ਼ਬੇ ਦੇ ਕਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਿੱਸਾ ਅਸਲ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਹੈ। ਫ਼ਜ਼ਲ ਨੇ ਭਾਵਾਂ ਉਤੇ ਹੀ ਕਿੱਸੇ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਹੈ। ਦੁੱਖ, ਦਰਦ ਦਾ ਨਿਰੋਲ ਬਿਆਨ ਉਸਦਾ ਆਸ਼ਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਰੁਣਾ ਰਸ ਦੀ ਚਰਚਾ ਵਿਚ ਦੱਸ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ। ਫ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਭਾਵ ਜਿਥੇ ਨਿਰੋਲ ਹਨ ਉਥੇ ਵਿਗਸਤ ਤੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ (ਸਸਟੇਂਡ, ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ) ਵੀ ਹਨ। ਫ਼ਾਰਸੀ ਅਰਬੀ ਦਾ ਚੰਗਾ ਵਿਦਵਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਜਜ਼ਬੇ ਦੀ ਨਿਰੋਲਤਾ ਨਹੀਂ ਗਵਾਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਜਜ਼ਬੇ ਦਾ ਲੰਮਾ ਪ੍ਰਭਾਵ। ਵਿਦਿਆ ਦੀ ਸਾਮਗਰੀ ਨੂੰ ਸਗੋਂ ਉਹ ਜਜ਼ਬੇ ਦੀ ਅੱਗ ਦਾ ਈਧਨ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਥਾਂ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਕਾਫੀ ਵਿਸਥਾਰ ਹੈ ਪਰ ਵਾਰਿਸ ਵਾਂਗ ਕਿਤੇ ਵੀ ਬੇਬਵਾ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਫ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਸੰਜਮ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਰੁਣਾ ਰਸ ਦੇ ਜਜ਼ਬੇ ਦੀ ਵਲਗਣ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ। ਇਹ ਉਹਦੀ ਸਿਆਣਪ ਹੈ। ਵਾਰਿਸ ਨਾਲੋਂ ਉਹ ਵਧੇਰੇ ਦੁਖਾਤਕ ਹੈ। ਜੇ ਵਾਰਿਸ ਹੋਮਰ ਹੈ ਤਾਂ ਫ਼ਜ਼ਲ ਐਸਕਾਈਲਸ ਜਾਂ ਡਾਟੇ। ਫ਼ਜ਼ਲ ਨੇ ਵਿਆਹ ਦਾ ਬਿਆਨ ਉੱਕਾ ਹੀ ਸੰਖੇਪ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਵਾਰਿਸ ਦੀ ਹੀਰ ਵਿਚ ਦੇਖੋ। ਰਾਗਾਂ, ਇਲਮਾਂ ਅਤੇ ਜ਼ੇਵਰਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਫ਼ਜ਼ਲ ਵਿਚ ਵੀ ਹੈ ਪਰ ਵਾਰਿਸ ਵਾਂਗ ਬੇਬਵਾ ਨਹੀਂ। ਫ਼ਜ਼ਲ ਵਿਚ ਜਜ਼ਬੇ ਦੀ ਏਕਤਾ (ਯੂਨਿਟੀ) ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਇਹ ਉਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕਾਵਿਕ ਕਮਾਲ ਹੈ।

(ਗ) ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਦ

ਕਿੱਸਾਕਾਰੀ ਮੂਲੋਂ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਮੂਲੋਂ ਇਹ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਕੌਮ ਦੀ ਇਕ ਲੋਕ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਜਾਂ ਲੋਕ ਸੁਭਾਅ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਦੀ ਵੀ ਇਕ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਿੱਸਾਕਾਰੀ ਜਿਥੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਰੁਮਾਂਚਿਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਨਿਰੋਲ ਸਨਾਤਨੀ। ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਹਰ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਦੀ ਵਾਂਗ ਚਲਦੀ ਹੈ, ਇਕ ਕਲਾਤਮਕ ਪ੍ਰਵਾਹ। ਫ਼ਜ਼ਲ ਉਤੇ ਵੀ ਸਭ ਪੁਰਾਣੇ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਹੈ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ।

1. ਦੇਖੋ ਟੀ. ਐਸ. ਇਲੀਅਟ, 'ਵੱਟ ਇਜ਼ ਏ ਕਲਾਸਿਕ ?' 'ਟਰੇਡੀਸ਼ਨ' ਆਦਿ ਲੇਖ।

ਪੀਲੂ, ਹਾਫ਼ਜ਼ ਬਰਖੁਰਦਾਰ, ਵਾਰਿਸ, ਹਾਸ਼ਮ, ਕਾਦਰ ਯਾਰ ਸਭ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚੋਂ ਬੋਲਦੇ ਹਨ। ਵਾਰਸ ਦੇ ਤਾਂ ਕਈ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਵਰਤ ਲਏ ਹਨ, ਅਰਥਾਤ ਲਿਖਣ ਵੰਗ। ਪਰੰਤੂ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਦਾ ਮਹਾਨ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਪਿਛੋਕੜ ਰੂਪ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਰੂਪ ਕਵੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਨਿਰੋਲ ਮੌਲਿਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਆਪਣੀ ਮਿਸਾਲ ਆਪ ਹੀ ਹੈ।

ਪਾਠ

ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਂਵਾਲ

ਜਿਹ ਇਸ਼ਕ ਨਹੀਂ ਆਸਾਂ,
ਬਸ ਇਤਨਾ ਸਮਝ ਲੀਜੇ;
ਇਕ ਆਗ ਕਾ ਦਰਯਾ ਹੈ,
ਔਰ ਡੂਬ ਕੇ ਜਾਨਾ ਹੈ।
(ਜਿਗਰ ਮੁਰਾਦਾਬਾਦੀ)

ਸਿਹਲੀ ਮਹੀਵਾਲ

ਮੰਗਲਾਚਰਨ

ਰੱਬ ਦੀ ਸਿਫਤ (ਦਰ ਬਿਆਨ ਹਮਦ)

ਅੱਵਲ ਹਮਦ ਸਨਾਇ ਖੁਦਾਇ ਤਾਈ,
ਜਿਸ ਇਸ਼ਕ ਥੀ ਕੁਲ ਜਹਾਨ ਕੀਤਾ।
ਨਬੀ ਪਾਕ ਰਸੂਲ ਮਾਸੂਕ ਕਰਕੇ,
ਮਖਲੂਕ ਕੋਲੋਂ ਆਲੀਸ਼ਾਨ ਕੀਤਾ।
ਲੋਹ ਕਲਮ ਚੌਦਾਂ ਤਬਕ ਅਰਸ਼ ਕੁਰਸੀ,
ਸਭ ਇਸ਼ਕ ਸੇਤੀ ਨਿਗੁਬਾਨ ਕੀਤਾ।
ਹੋਇਆ ਫਜ਼ਲ ਖੁਦਾਇ ਦਾ ਆਸ਼ਕਾਂ ਤੇ,
ਜਦੋਂ ਇਸ਼ਕ ਨੇ ਆਨ ਮਕਾਨ ਕੀਤਾ।

ਰਸੂਲ ਦੀ ਸਿਫਤ (ਨਅਤ)

ਦੂਜੀ ਨਅਤ ਆਖਾਂ ਨਬੀ ਪਾਕ ਤਾਈ,
ਜੈਦੇ ਸ਼ਾਨ ਕੁਰਾਨ ਨਜ਼ੁਲ ਹੋਇਆ।
ਅਹਦ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਇਕ ਜ਼ਾਤ ਅਹਿਮਦ,
ਜਿਸ ਰਾਤ ਵਸਾਲ ਵਸੂਲ ਹੋਇਆ।
ਨਬੀ ਐ ਅਦਨੇ ਕੋਲੋਂ ਹੈ ਅਕਬਰ,
ਵਿਚ ਖਾਸ ਜਨਾਬ ਕਬੂਲ ਹੋਇਆ।
ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਪਰਵਾਹ ਕੀ ਉੱਮਤਾਂ ਨੂੰ,
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪੁਸ਼ਤ ਪਨਾਹ ਰਸੂਲ ਹੋਇਆ।

ਰਸੂਲ ਦੇ ਚਾਰ ਯਾਰਾਂ ਦੀ ਸਿਫਤ

ਪਹਿਲਾ ਯਾਰ ਸਦੀਕ ਰਸੂਲ ਸੰਦਾ,
ਜਿਸ ਸਿਦਕ ਯਕੀਨ ਕਮਾਲ ਕੀਤਾ।
ਦੂਜਾ ਉਮਰ ਪਛਾਣ ਈਮਾਨ ਸੇਤੀ,
ਸੱਚਾ ਕੋਲ ਜਿਸ ਨੇ ਅਦਲ ਨਾਲ ਕੀਤਾ।

ਤੀਜਾ ਇਬਨਿ ਅੱਫਾਨ ਅਸਮਾਨ ਮੰਨੀ,
 ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਨ ਗ਼ੈਰ ਖ਼ਿਆਲ ਕੀਤਾ।
 ਫਜ਼ਲ ਯਾਰ ਚੌਥਾ ਅਲੀ ਸ਼ਾਹ ਮਰਦਾ,
 ਯਜ਼ਦਾ ਆਪ ਆਹਾ ਲਾਲੋ ਲਾਲ ਕੀਤਾ।

ਸੱਯਦ ਅਬਦੁਲ ਕਾਦਰ ਜੀਲਾਨੀ ਦੀ ਸਿਫਤ

ਅਲੀ ਪਾਕ ਜਨਾਬ ਹੈ ਗ਼ੌਸ ਆਜ਼ਮ,
 ਮਹੀਯੁੱਦੀਨ ਜਹਾਨ ਦਾ ਪੀਰ ਮੀਆਂ।
 ਨਾਲ ਇਕ ਨਿਗਾਹ ਦੇ ਸ਼ਾਹ ਕੀਤੇ,
 ਕਈ ਲੱਖ ਕੰਗਾਲ ਫ਼ਕੀਰ ਮੀਆਂ।
 ਬਾਹਰ ਕੱਢਿਆ ਡੁੱਬਦਿਆਂ ਬੇੜਿਆਂ ਨੂੰ,
 ਕਰਾਮਾਤ ਦੇ ਪਾਇ ਜ਼ੰਜੀਰ ਮੀਆਂ।
 ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਕੁਝ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਾਹੀ,
 ਜੈਦਾਂ ਪੀਰ ਪੀਰਾਂ ਦਸਤਗੀਰ ਮੀਆਂ।

ਕਿੱਸੇ ਦੀ ਉਥਾਨਕਾ

ਇਕ ਰੋਜ਼ ਆਹਾ ਚੰਗਾ ਈਦ ਕੋਲੋਂ,
 ਰਲ ਸੈਰ ਗਏ ਸਾਰੇ ਯਾਰ ਮੀਆਂ।
 ਬਾਗ਼ ਬਾਗ਼ ਹੋਏ ਯਾਰ ਬਾਗ਼ ਜਾ ਕੇ,
 ਰੰਗਾ ਰੰਗ ਦੀ ਦੇਖ ਬਹਾਰ ਮੀਆਂ।
 ਕਈ ਮਸਤ ਹੋਏ ਸਰੂ ਦੇਖ ਸਿੱਧਾ,
 ਕਈ ਦੇਖ ਮਜ਼ਨੂੰ, ਮਜ਼ਨੂੰ ਵਾਰ ਮੀਆਂ।
 ਅੱਖੀਂ ਯਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਸਾਲ ਦੇਂਦੇ,
 ਕਈ ਨਰਗਸ ਨੂੰ ਦੇਖ ਬੀਮਾਰ ਮੀਆਂ। ੨੦।
 ਕਈ ਰਖ ਖ਼ਿਆਲ ਮਹਿਬੂਬ ਵਾਲਾ,
 ਮਹਿੰਦੀ ਦੇਖਦੇ ਦਸਤ ਚਨਾਰ ਮੀਆਂ।
 ਕਈ ਦੇਖ ਸ਼ਮਸ਼ਾਦ ਦਿਲ ਸ਼ਾਦ ਹੋਏ,
 ਕਈ ਮੋਤੀਏ ਦੇ ਦੇਖ ਹਾਰ ਮੀਆਂ।
 ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਸਾਰੇ ਯਾਰ ਸੈਰ ਕਰਕੇ,
 ਓੜਕ ਬੈਠਦੇ ਨਾਲ ਕਰਾਰ ਮੀਆਂ।

ਯਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕਿੱਸਾ ਲਿਖਣ ਦੀ ਫ਼ਰਮਾਇਸ਼

ਵਾਰੋ ਵਾਰ ਲਗੇ ਗੁਫ਼ਤਗੂ ਕਰਨੇ,
 ਆਹੇ ਯਾਰ ਜੋ ਸੁਘੜ ਸੁਜਾਨ ਮੀਆਂ।

ਕੋਈ ਇਲਮ ਤੋਹੀਦ ਦਾ ਕਹੇ ਨੁਕਤਾ,
 ਕੋਈ ਸ਼ਰਾ ਦਾ ਖੋਲ੍ਹ ਬਿਆਨ ਮੀਆਂ।
 ਕੋਈ ਕਹੇ ਸਰੋਦ ਪ੍ਰੇਮ ਵਾਲਾ,
 ਕੋਈ ਦੇਇ ਬੈਠਾ ਤਾਰ ਤਾਨ ਮੀਆਂ।
 ਕੋਈ ਕਹੇ ਖੁਦਾਇ ਦੀ ਕਸਮ ਮੈਨੂੰ,
 ਮੇਰਾ ਯਾਰ ਹੈ ਦੀਨ ਇਮਾਨ ਮੀਆਂ।
 ਕੋਈ ਗੱਲ ਸੁਣਾਂਵਦਾ ਆਸ਼ਕਾਂ ਦੀ,
 ਕੋਈ ਘੱਤ ਦਿੰਦਾ ਘੱਮਸਾਨ ਮੀਆਂ।
 ਓੜਕ ਕਰਨ ਸਵਾਲ ਕਮਾਲ ਮੈਨੂੰ,
 ਗੱਲਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪੁਣ ਛਾਨ ਮੀਆਂ।
 ਆਖਣ ਸੋਹਣੀ ਤੇ ਮਹੀਂਵਾਲ ਵਾਲਾ,
 ਕਰੋ ਕੁੱਲ ਬਿਆਨ ਅਯਾਨ ਮੀਆਂ।
 ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਕਿੱਸਾ ਅਲਫ਼ ਯੇ ਤੀਕਰ,
 ਕਰੋ ਸ਼ਿਅਰ ਪੰਜਾਬ ਜੁਬਾਨ ਮੀਆਂ।

ਕਵੀ ਵਾਕ (ਮਕੂਲਾ ਸ਼ਾਇਰ)

ਯਾਰਾਂ ਅਕਲ ਸ਼ੁਰੂਰ ਥੀਂ ਦੂਰ ਕਹਿਆ,
 ਏਸ ਬਾਤ ਕੋਲੋਂ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋਇਆ।
 ਮੈਨੂੰ ਪਿਆ ਧੋਖਾ ਸ਼ਿਅਰ ਬਹੁਤ ਔਖਾ,
 ਕੋਤਾਹ ਅਕਲ ਦਾ ਬਹੁਤ ਹੈਰਾਨ ਹੋਇਆ।
 ਓੜਕ ਹੋ ਲਾਚਾਰ ਕਬੂਲਾ ਕੀਤਾ,
 ਕਿੱਸਾ ਜੋੜਨੇ ਤਰਫ਼ ਧਿਆਨ ਹੋਇਆ।
 ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਅਲਾਹ ਤੇ ਰੱਖ ਤਕਵਾ,
 ਕਿਹੜਾ ਕੰਮ ਜੇ ਨਹੀਂ ਆਸਾਨ ਹੋਇਆ।

ਤਥਾ (ਪੁਰਾਣੇ ਆਸ਼ਕਾਂ ਦਾ ਬਿਆਨ)

ਬੈਠ ਜੀਉ ਦੇ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਕੀਤੀ,
 ਪਾਇਆ ਦੋਸਤਾਂ ਜਦੋਂ ਸਵਾਲ ਮੀਆਂ।
 ਕਿੱਸੇ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਨੂੰ ਨਾਲ ਹੋਸ਼ ਕਹਿਣਾ,
 ਫਰਾ ਰੱਖਣਾ ਪੈਰ ਸੰਭਾਲ ਮੀਆਂ।
 ਇਸ਼ਕ ਵਿਚ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ,
 ਬੰਦਾ ਕੌਣ ਝੱਲੇ ਓਹਦੀ ਝਾਲ ਮੀਆਂ।
 ਲੱਖਾਂ ਪੀਰ ਵਲੀ ਇਸ਼ਕ ਡੋਬ ਦਿੱਤੇ,
 ਗਲ ਪਾ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਜਾਲ ਮੀਆਂ।

ਇਸ਼ਕ ਅਕਲ ਭੁਲਾ, ਖੁਵਾ ਦਾਣਾ,
 ਆਦਮ ਜੰਨਤੋਂ ਦੇ ਨਿਕਾਲ ਮੀਆਂ। ੪੦।
 ਇਬਰਾਹੀਮ ਤਾਈਂ ਏਸ ਇਸ਼ਕ ਜ਼ਾਲਮ,
 ਦਿੱਤਾ ਚਿਖਾ ਨਮਰੂਦ ਦੀ ਡਾਲ ਮੀਆਂ।
 ਯੂਸਫ਼ ਇਬਨ ਯਾਕੂਬ ਨੂੰ ਖੂਹ ਪਾਇਆ,
 ਏਸ ਇਸ਼ਕ ਨੇ ਖਾਬ ਦਿਖਾਲ ਮੀਆਂ।
 ਮੁੱਠੀ ਖਾਬ ਦੇ ਵਿਚ ਤੈਮੂਸ ਬੇਟੀ,
 ਸੂਰਤ ਯੂਸਫ਼ ਦੀ ਦੇਖ ਕਮਾਲ ਮੀਆਂ।
 ਜ਼ਾਲਮ ਇਸ਼ਕ ਨੇ ਮਾਰ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤੇ,
 ਬੀਬੀ ਫ਼ਾਤਮਾ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਲਾਲ ਮੀਆਂ।
 ਢੋਲ ਰੂਮ ਤੇ ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਸ਼ਾਹ ਤਾਈਂ,
 ਇਸ਼ਕ ਮਾਰ ਲੀਤੇ ਢੋਲ ਵਾਲ ਮੀਆਂ।
 ਸ਼ਾਹ ਕੈਸ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਜ਼ਨੂੰ ਲੋਕ ਸੱਦਣ,
 ਹੋਇਆ ਸੁੱਕ ਮਿਸਾਲ ਹਲਾਲ ਮੀਆਂ।
 ਲੈਲਾ ਵਿਚ ਮਹਿਲਾ ਨਿਤ ਰਹੇ ਰੋਦੀ,
 ਵੇਖ ਯਾਰ ਦਾ ਮੰਦੜਾ ਹਾਲ ਮੀਆਂ।
 ਰਾਝਾ ਤਖ਼ਤ ਹਜ਼ਾਰੇ ਦਾ ਚੌਧਰੀ ਸੀ,
 ਏਸ ਇਸ਼ਕ ਕੀਤਾ ਚਰਵਾਲ ਮੀਆਂ।
 ਬੇਲੇ ਵਿਚ ਬੇਲੀ ਪਿਛੇ ਫਿਰੇ ਕਮਲੀ,
 ਕੁੱਠੀ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਹੀਰ ਸਿਆਲ ਮੀਆਂ।
 ਆਦਮ ਜਾਮ ਬੇਟੀ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ ਸੱਸੀ,
 ਗਈ ਯਾਰ ਪਿਛੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਵਾਲ ਮੀਆਂ।
 ਪੁੰਨੂੰ ਕੇਚ ਮਕਰਾਨ ਤੋਂ ਇਸ਼ਕ ਆਂਦਾ,
 ਬਲਾ ਵਿਚ ਮੋਇਆ ਸੱਸੀ ਨਾਲ ਮੀਆਂ।
 ਫ਼ਰਹਾਦ ਪਹਾੜ ਨੂੰ ਚੀਰ ਮੋਇਆ,
 ਸ਼ੀਰੀਂ ਵਾਸਤੇ ਕਠਨ ਮੁਹਾਲ ਮੀਆਂ।
 ਸ਼ੀਰੀਂ ਦਰਦ ਫ਼ਿਰਾਕ ਦੇ ਨਾਲ ਰੁੰਨੀ,
 ਸਾਰਾ ਜੀਉ ਦਾ ਖੂਨ ਉਛਾਲ ਮੀਆਂ।
 ਮਾਹੀ ਯਾਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਨ ਯਾਰ ਤਾਈਂ,
 ਚੰਦਨ ਬਦਨ ਮੋਈ ਕੋਲ ਪਾਲ ਮੀਆਂ।
 ਮਿਰਜ਼ੇ ਤੀਰ ਖਾਧੇ ਖ਼ਾਤਰ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇ,
 ਗਏ ਮੁੱਢ ਕਲੇਜੇ ਨੂੰ ਭਾਲ ਮੀਆਂ।
 ਮੋਈ ਸਾਹਿਬਾਂ ਵੀ ਏਸੇ ਇਸ਼ਕ ਅੰਦਰ,
 ਕੀਤਾ ਯਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਵਸਾਲ ਮੀਆਂ।

ਮਨਸੂਰ ਸੂਲੀ ਉੱਤੇ ਚਾੜ੍ਹ ਦਿੱਤਾ,
 ਏਸ ਇਸ਼ਕ ਮੱਲੀ ਏਹੋ ਚਾਲ ਮੀਆਂ।
 ਸ਼ਮਸ ਜਿਹਾਂ ਦੀ ਖੱਲ ਉਧੇੜ ਸੁੱਟੀ,
 ਕੀਮੇ ਮਲਕ ਨੂੰ ਪਏ ਜੰਜਾਲ ਮੀਆਂ।
 ਮਸਤ ਹੋ ਚਕੋਰ ਨੇ ਦੀਦ ਲਾਈ,
 ਵੇਖ ਚੰਦ ਦਾ ਹੁਸਨ ਜਮਾਲ ਮੀਆਂ।
 ਚਕਵੀ ਚਕਵੇ ਨੂੰ ਇਸ਼ਕ ਕਮਾਲ ਹੋਇਆ,
 ਰਾਤੀਂ ਕੰਢਿਆਂ ਤੇ ਕਰਨ ਜਾਲ ਮੀਆਂ। ੬੦।
 ਭੋਰਿਆਂ ਬੁਲਬੁਲਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਸੇਤੀ,
 ਨਾਲ ਫੁੱਲਾਂ ਕੀਤੀ ਕੀਲ ਕਾਲ ਮੀਆਂ।
 ਲੱਖਾਂ ਮਰਨ ਪਤੰਗ ਬੇਰੰਗ ਹੋ ਕੇ,
 ਸੂਰਤ ਸੋਹਣੀ ਵੇਖ ਜਮਾਲ ਮੀਆਂ।
 ਪਹਿਲੋਂ ਸ਼ਹਿਦ ਪਿਆਲ ਵਸਾਲ ਸੰਦਾ,
 ਪਿਛੋਂ ਦੇਇ ਅਲੰਬੜਾ ਬਾਲ ਮੀਆਂ।
 ਬਿਨਾਂ ਮਾਰਿਆਂ ਮਰੇ ਨਾ ਮੂਲ ਜ਼ਾਲਮ,
 ਗੋਰ ਤੀਕ ਨਾ ਛੱਡਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਮੀਆਂ।
 ਲੱਖਾਂ ਆਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਏਸ ਇਸ਼ਕ ਜ਼ਾਲਮ,
 ਕੀਤਾ ਬੱਕਰੇ ਵਾਂਗ ਹਲਾਲ ਮੀਆਂ।
 ਰੋਡਾ ਮੋਇਆ ਜਲਾਲੀ ਦੇ ਇਸ਼ਕ ਪਿੱਛੇ,
 ਆਜਜ਼ ਹੋ ਫ਼ਕੀਰ ਕੰਗਾਲ ਮੀਆਂ।
 ਇਸ਼ਕ ਸੋਹਣੀ ਵਿਚ ਝਨਾਉਂ ਡੁੱਬੀ,
 ਫੇਰ ਪੇਸ਼ ਪਿਆ ਮਹੀਂਵਾਲ ਮੀਆਂ।
 ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਇਸ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਨਿਹੁੰ ਲਾਇਆ,
 ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਕੀਤੀ ਹਾਲ ਹਾਲ ਮੀਆਂ।
 ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਮਰੇਲੜੇ ਇਸ਼ਕ ਖੂਨੀ,
 ਕਈ ਖੂਹਣੀਆਂ ਸੁੱਟੀਆਂ ਗਾਲ ਮੀਆਂ।

ਤਬਾ

ਬੱਸ ਬੱਸ ਮੀਆਂ ਮੱਤੀਂ ਦੇ ਨਾਹੀ,
 ਇਸ਼ਕ ਜਾਣਦਾ ਨਹੀਂ ਬਖੇੜਿਆਂ ਨੂੰ।
 ਮੱਤਾਂ ਸਭ ਨਸੀਹਤਾਂ ਘੋਲ ਪੀਵੇ,
 ਕਾਹਨੂੰ ਛੇੜਿਆ ਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਝੇੜਿਆਂ ਨੂੰ।
 ਸੁਣ ਗੱਲ ਮਕਸੂਦ ਦੀ ਆਪ ਮੂੰਹੋਂ,
 ਛੱਡ ਸਾਰਿਆਂ ਝਗੜਿਆਂ ਝੇੜਿਆਂ ਨੂੰ।

ਫਜ਼ਲ ਮੰਗ ਦੁਆਇ ਖੁਦਾਇ ਅਗੇ,
ਜਿਹੜਾ ਪਾਰ ਲਾਏ ਲੱਖਾਂ ਬੇੜਿਆਂ ਨੂੰ।

ਦੁਆ, ਅੱਲਾਹ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਵਿਚ

ਕੌਲ ਪਾਲਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਇਆ,
ਕੀਤਾ ਦੋਸਤਾਂ ਨਾਲ ਇਕਰਾਰ ਅੱਲਾਹ।
ਮੈਨੂੰ ਅਕਲ ਸ਼ੁਰੂ ਦੀ ਦਾਤ ਬਖਸ਼ੀ,
ਫਰਿਆਦ ਕਰਾਂ ਔਗਣਹਾਰ ਅੱਲਾਹ।
ਤੇਰੀ ਮਿਹਰ ਬਾਝੋਂ ਕੀਕਰ ਸ਼ਿਅਰ ਹੋਵੇ,
ਮੈਥੇ ਹਰਫ਼ ਦਾ ਨਹੀਂ ਤਕਰਾਰ ਅੱਲਾਹ।
ਵਰੇ ਸ਼ਿਅਰ ਦਾ ਬਹਿਰ ਪੁਰ ਲਹਿਰ ਡੂੰਘਾ,
ਨਹੀਂ ਸ਼ਿਅਰ ਸੰਦੀ ਮੈਨੂੰ ਸਾਰ ਅੱਲਾਹ।
ਕਰੀਂ ਸ਼ਿਅਰ ਮੇਰਾ ਪੁਰ ਸਿਹਰ ਸਾਈਆਂ,
ਤੈਥੀਂ ਫਜ਼ਲ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸ਼ੁਮਾਰ ਅੱਲਾਹ।
ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਫਕੀਰ ਦਿਲਗੀਰ ਸੰਦਾ,
ਕਰੀਂ ਫਜ਼ਲ ਸੇਤੀ ਬੇੜਾ ਪਾਰ ਅੱਲਾਹ।

ਕਿੱਸੇ ਦਾ ਮੁੱਢ

ਇਕ ਸ਼ਹਿਰ ਗੁਜਰਾਤ ਝੁਨਾਉਂ ਕੰਢੇ,
ਉਹਦੇ ਵਿਚ ਤੁੱਲਾ ਘੁਮਿਆਰ ਆਹਾ। ੮੦।
ਉੱਤਮ ਜਾਤ ਨਜੀਬ ਨਸੀਬ ਵਾਲਾ,
ਮਸ਼ਹੂਰ ਦਰਬਾਰ ਸਰਕਾਰ ਆਹਾ।
ਅਫਲਾਤੂਨ ਲੁਕਮਾਨ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਉਹਦੇ,
ਅਕਲ ਹੋਸ਼ ਦਾ ਬਹੁਤ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਆਹਾ।
ਗੋਇਆ ਚੀਨ ਦਾ ਸੀ ਚੀਨੀ ਸਾਜ਼ ਤੁੱਲਾ,
ਨਾਲ ਕਸਬ ਕਮਾਲ ਵਿਹਾਰ ਆਹਾ।
ਕੂਜ਼ੇ ਬਾਦੀਏ ਕਰੇ ਤਿਆਰ ਐਸੇ,
ਜਿਸ ਦੇਖਿਆ ਸੋ ਤਲਬਗਾਰ ਆਹਾ।
ਜਾ ਕੇ ਨਜ਼ਰ ਗੁਜ਼ਾਰਦਾ ਪੇਸ਼ ਸ਼ਾਹਾਂ,
ਏਸ ਚਾਲ ਕੋਲੋਂ ਮਾਲਦਾਰ ਆਹਾ।
ਸਾਰਾ ਮੁਲਕ ਪੰਜਾਬ ਉਹਦੇ ਭਾਂਡਿਆਂ ਦਾ,
ਬੜੇ ਸ਼ੌਕ ਸੇਤੀ ਖਰੀਦਦਾਰ ਆਹਾ।
ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਹਰ ਸਿਫਤ ਮੋਸੂਫ਼ ਤੁੱਲਾ,
ਨੇਕ ਨਾਮ ਬੇਅੰਤ ਸ਼ੁਮਾਰ ਆਹਾ।

ਸੋਹਣੀ ਦੀ ਪੈਦਾਇਸ਼

ਇਕ ਰੋਜ਼ ਤੁੱਲਾ ਗਿਆ ਵਿਚ ਮਹਿਲੀਂ,
 ਰੱਖ ਜੀਉ ਤੇ ਸ਼ੌਕ ਕਮਾਲ ਮੀਆਂ।
 ਸੂਰਜ ਫੈਜ਼ ਦੇ ਆਣ ਕੇ ਚਮਕ ਮਾਰੀ,
 ਪੱਥਰ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਲਾਲ ਮੀਆਂ।
 ਸਿੱਪ ਅਬਰ ਨੈਸਾਨ ਦੇ ਕਰਮ ਕੋਲੋਂ,
 ਬਾਰਦਾਰ ਹੋਇਆ ਮੋਤੀ ਨਾਲ ਮੀਆਂ।
 ਕੀਤੇ ਕੰਮ ਖੁਦਾਇ ਦੇ ਰਾਸ ਹੋਏ,
 ਹਮਲ ਨਾਲ ਹੋਈ ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਾਲ ਮੀਆਂ।
 ਜਦੋਂ ਗੁਜ਼ਰ ਗਏ ਨੌਂ ਮਾਹ ਪੂਰੇ,
 ਕੀਤੀ ਦਰਦ ਨੇ ਬਹੁਤ ਬੇਹਾਲ ਮੀਆਂ।
 ਦਾਈ ਆਨ ਕੀਤਾ ਸਭ ਕਾਰਖਾਨਾ,
 ਜੋ ਕੁਝ ਜਗ ਜਹਾਨ ਦੀ ਚਾਲ ਮੀਆਂ।
 ਪਿਛਲੀ ਰਾਤ ਲੜਕੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਹੋਈ,
 ਚਿਹਰਾ ਚਮਕਦਾ ਚੰਨ ਮਿਸ਼ਾਲ ਮੀਆਂ।
 ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਸੋਹਣੀ ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਰੱਖਣ,
 ਸੋਹਣਾ ਵੇਖ ਕੇ ਹੁਸਨ ਜਮਾਲ ਮੀਆਂ।

ਸੋਹਣੀ ਦੀ ਪਰਵਰਸ਼

ਸੋਹਣੀ ਰਾਤ ਸ਼ਬ ਕਦਰ ਦੇ ਜਨਮ ਲਿਆ,
 ਵਿਚ ਪੋਤੜੇ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਪਾਇਓ ਨੇ।
 ਜੇਹੀ ਗੁਝਰੀ ਮਿਲੀ ਸਾਰੇ ਆਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ,
 ਸੋਈ ਸੋਹਣੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਲਾਇਓ ਨੇ।
 ਜੋ ਕੁਝ ਸ਼ਰਾ ਸ਼ਰੀਫ ਦੀ ਬਾਤ ਆਹੀ,
 ਮੁੱਲਾ ਸੱਦ ਕੇ ਬਾਂਗ ਦਿਵਾਇਓ ਨੇ।
 ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਸੋਹਣੀ ਜੰਮਦੀ ਰੋਣ ਲੱਗੀ,
 ਵੇਖ ਅਕਲ ਤੇ ਹੋਸ਼ ਭੁਲਾਇਓ ਨੇ।

ਵਰ੍ਹਾ ਪਹਿਲਾ

ਮਾਂ ਸੋਹਣੀ ਦੀ ਸਦਵਾ ਦਾਈ,
 ਦਿੰਦੀ ਸੋਪ ਤੇ ਪਾਲਨੇ ਪਾਵਦੀ ਸੀ। ੧੦੦।
 ਦਾਈ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਤੇ ਮਿਹਰ ਸੇਤੀ,
 ਨਿੱਤ ਆਪਣਾ ਸ਼ੀਰ ਪਿਲਾਵਦੀ ਸੀ।

ਹੋਰ ਕਈ ਸ਼ਰੀਣੀਆ ਦੁੱਧ ਪੇੜੇ,
ਮੱਖਣ ਖੰਡ ਦੇ ਨਾਲ ਚਟਾਵਦੀ ਸੀ।
ਫਜ਼ਲ ਵਰ੍ਹੇ ਦੀ ਸੋਹਣੀ ਬਹਿਣ ਲੱਗੀ,
ਜੀਉ ਮਾਉਂ ਤੇ ਬਾਪ ਦੇ ਭਾਵਦੀ ਸੀ।

ਵਰ੍ਹਾ ਦੂਜਾ

ਦੂਜੇ ਵਰ੍ਹੇ ਦੀ ਸੋਹਣੀ ਟੁਰਨ ਲੱਗੀ,
ਕਰੇ ਨਾਲ ਇਸ਼ਾਰਤਾਂ ਗੱਲ ਮੀਆਂ।
ਜੇਕਰ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਲੱਖ ਵਲ ਪੈਂਦੇ,
ਅਜੇ ਗੱਲ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵਲ ਮੀਆਂ।
ਮੁੱਖ ਚੌਧਵੀਂ ਰਾਤ ਦਾ ਚੰਦ ਆਹਾ,
ਸੋਹਨ ਤਖ਼ਤੀਆਂ ਹੱਸੀਆਂ ਗੱਲ ਮੀਆਂ।
ਫਜ਼ਲ ਲੱਖ ਸ਼ਰੀਣੀਆਂ ਮਾਉਂ ਉਸ ਦੀ,
ਕੋਲ ਬੈਠ ਖਵਾਵਦੀ ਝੱਲ ਮੀਆਂ।

ਵਰ੍ਹਾ ਤੀਜਾ

ਵਰ੍ਹੇ ਤੀਜੇ ਦੀ ਜਾ ਹੋਈ ਸੋਹਣੀ,
ਮੂੰਹੋਂ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਮੀਆਂ।
ਮਾਈ ਬਾਪ ਕਬੀਲੜਾ ਖੁਸ਼ ਸਾਰੇ,
ਕਰਦੇ ਜੀਉ ਤੇ ਜਾਨ ਨਿਸਾਰ ਮੀਆਂ।
ਕਦੇ ਨਾਲ ਕੁੜੀਆਂ ਬਹਿ ਕੇ ਖੇਡਦੀ ਸੀ,
ਕਦੇ ਰੋ ਪੈਂਦੀ ਜ਼ਾਰੋ ਜ਼ਾਰ ਮੀਆਂ।
ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਖਿਡਾਵੀਆਂ ਸੋਹਣੀ ਦੀਆਂ,
ਕਈ ਗੋਲੀਆਂ ਸੀ ਟਹਿਲਦਾਰ ਮੀਆਂ।

ਵਰ੍ਹਾ ਚੌਥਾ

ਚੌਥੇ ਵਰ੍ਹੇ ਸਦਾਇ ਸੁਨਿਆਰ ਤਾਈਂ,
ਮਾਂ ਨੱਕ ਤੇ ਕੰਨ ਵਿਨ੍ਹਾਵਦੀ ਸੀ।
ਕਰੇ ਤੁਰੰਤ ਤਿਆਰ ਨਾ ਦੇਰ ਲਾਏ,
ਜੋ ਕੁਝ ਸੋਹਣੀ ਚਾਹੁੰਦੀ ਖਾਵਦੀ ਸੀ।
ਖੇਹਨੂੰ ਸੱਤ ਵੰਨਾਂ ਖਾਤਰ ਸੋਹਣੀ ਦੇ,
ਮਾਂ ਬੈਠ ਕੇ ਪਾਸ ਕਢਾਵਦੀ ਸੀ।
ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਮੀਆਂ ਮਾਂ ਚਾਹ ਕਰਕੇ,
ਕੁੜੀਆਂ ਸੱਦ ਕੇ ਪਾਸ ਖਿਡਾਵਦੀ ਸੀ।

ਵਰ੍ਹਾ ਪੰਜਵਾਂ

ਵਰ੍ਹੇ ਪੰਜਵੇਂ ਚੁੰਡੀਆਂ ਸੋਹਣੀ ਦੀਆਂ,
 ਮਾਂ ਗੁੰਦ ਕੇ ਖੂਬ ਸਵਾਰੀਆਂ ਜੇ।
 ਗਲ ਪਾ ਕੁੜਤੀ ਉਤੇ ਦੇਇ ਚੁੰਨੀ,
 ਫੌਜਾਂ ਹੁਸਨ ਦੇ ਮੁਲਖ ਤੇ ਚਾੜੀਆਂ ਜੇ।
 ਪਾਈ ਮਸ਼ਰੂ ਦੀ ਤੇੜ ਸਲਵਾਰ ਉਸ ਦੇ,
 ਰਹੇ ਖੇਡਦੀ ਨਾਲ ਕਵਾਰੀਆਂ ਜੇ।
 ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਅੱਖੀਂ ਸੁਰਮੇ ਧਾਰੀਆਂ ਸਨ,
 ਜਿਵੇਂ ਤੇਜ਼ ਕਟਾਰੀਆਂ ਧਾਰੀਆਂ ਜੇ।

ਵਰ੍ਹਾ ਛੇਵਾਂ

ਵਰ੍ਹੇ ਛੇਵੇਂ ਦੀ ਗੁੱਡੀਆਂ ਖੇਡਦੀ ਸੀ,
 ਸੱਦ ਪਿਆਰੀਆਂ ਅਹਿਲ ਸਹੇਲੀਆਂ ਨੂੰ 1920।
 ਲੈ ਕੇ ਬੈਠਦੀ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਸੇਤੀ,
 ਸ਼ੀਸ਼ ਮਹਿਲ ਦੇ ਵਿਚ ਅਕੇਲੀਆਂ ਨੂੰ।
 ਸੋਹਣੀ ਬਹੇ ਸਰਦਾਰ ਹੋ ਸੋਹਣੀਆਂ ਦੀ,
 ਲਾਇਆ ਰੱਬ ਨੇ ਭਾਗ ਹਵੇਲੀਆਂ ਨੂੰ।
 ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਸਈਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲੇ ਏਵੇਂ,
 ਜਿਵੇਂ ਮਿਲਣ ਬੇਲੀ ਨਿੱਤ ਬੇਲੀਆਂ ਨੂੰ।

ਵਰ੍ਹਾ ਸੱਤਵਾਂ

ਵਰ੍ਹੇ ਸੱਤਵੇਂ ਪੜ੍ਹੇ ਕੁਰਾਨ ਸੋਹਣੀ,
 ਨਾਲ ਨੇਕ ਜ਼ਬਾਨ ਸਫਾ ਮੀਆਂ।
 ਐਨ ਹੇ ਹਮਜ਼ਾ ਹੋਰ ਹਰਫ਼ ਸਾਰੇ,
 ਕਰੇ ਨਾਲ ਤਰੀਕ ਅਦਾ ਮੀਆਂ।
 ਸਬਕ ਯਾਦ ਕਰ ਕੇ ਬੀਬੀ ਆਪਣੀ ਨੂੰ,
 ਦੇਵੇ ਨੇਕ ਜ਼ਬਾਨ ਸੁਣਾ ਮੀਆਂ।
 ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਸੋਹਣੀ ਇਕ ਸਾਲ ਅੰਦਰ,
 ਲਿਆ ਕੁੱਲ ਕੁਰਾਨ ਮੁਕਾ ਮੀਆਂ।

ਵਰ੍ਹਾ ਅੱਠਵਾਂ

ਵਰ੍ਹੇ ਅੱਠਵੇਂ ਸੱਦ ਸਹੇਲੀਆਂ ਨੂੰ,
 ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਦੇ ਛੋਪ ਰਲ ਪਾਵਦੀ ਸੀ।

ਮੱਥਾ ਚਮਕਦਾ ਬਦਰ ਮੁਨੀਰ ਵਾਕਰ,
 ਨੱਕ ਨੱਥ ਬੁਲਾਕ ਸੁਹਾਵਦੀ ਸੀ।
 ਨਾਜ਼ਕ ਬਾਂਹ ਉਲਾਰ ਕੇ ਤੰਦ ਪਾਵੇ,
 ਨਾਲ ਸ਼ੌਂਕ ਦੇ ਕੱਤਦੀ ਗਾਵਦੀ ਸੀ।
 ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਵਾਂਗੂੰ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਰਹਿੰਦੀ,
 ਗਮ ਜੀਉ ਤੇ ਮੂਲ ਨਹੀਂ ਲਿਆਵਦੀ ਸੀ।

ਵਰ੍ਹਾ ਨਾਵਾਂ

ਨਾਵੇਂ ਵਰ੍ਹੇ ਸੀ ਹੁਸਨ ਨੇ ਚਮਕ ਮਾਰੀ,
 ਹੂਰਾਂ ਜੰਨਤੀ ਦੇਖ ਸ਼ਰਮਾਨ ਮੀਆਂ।
 ਇਕੋ ਹਾਣ ਪਿਸਤਾਨ ਪਠਾਨ ਦੋਵੇਂ,
 ਬੈਠੇ ਪਕੜ ਕੇ ਤੀਰ ਕਮਾਨ ਮੀਆਂ।
 ਮਿਰਗ ਦੇਖ ਕੇ ਅੱਖੀਆਂ ਸੋਹਣੀਆਂ ਨੂੰ,
 ਫਿਰਨ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਹੈਰਾਨ ਮੀਆਂ।
 ਫਜ਼ਲ ਮੁੱਖ ਤੇ ਖਾਲ ਸਿਆਹ ਹਬਸ਼ੀ,
 ਗੋਇਆ ਚੀਨ ਦਾ ਸੀ ਨਿਗੁਬਾਨ ਮੀਆਂ।

ਵਰ੍ਹਾ ਦੱਸਵਾਂ

ਦਸਵੇਂ ਵਰ੍ਹੇ ਚੜ੍ਹਾਵਦੀ ਦਸਤ ਵੰਗਾਂ,
 ਚਾਂਦੀ ਸੋਨਿਓਂ ਰੰਗ ਸੁਵਾਰੀਆਂ ਨੂੰ।
 ਕਦੀ ਓਢਨੀ ਲੈ ਕੇ ਕਪੂਰ ਧੂੜੀ,
 ਕਦੀ ਜੋੜਦੀ ਨਾਲ ਫੁਲਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ।
 ਕਦੀ ਲਏ ਸਾਲੂ ਕਦੀ ਲਏ ਭੋਫਨ,
 ਕਦੀ ਛਾਇਲਾ ਛੋਪ ਸਾਲਾਰੀਆਂ ਨੂੰ।
 ਫਜ਼ਲ ਕੁੜਤੀਆਂ ਨਾਲ ਲਵਾਂਦੀ ਸੀ,
 ਸੋਹਣੀ ਸੁਰਖ ਸਫੈਦ ਕਨਾਰੀਆਂ ਨੂੰ।

ਵਰ੍ਹਾ ਯਾਰੂਵਾਂ

ਵਰ੍ਹੇ ਯਾਰੂਵੇਂ ਅਕਲ ਸਤੂਰ ਆਇਆ,
 ਕੀਤਾ ਨੂਰ ਜ਼ਹੂਰ ਖੁਦਾ ਮੀਆਂ। ੧੪੦।
 ਮਾਈ ਬਾਪ ਤਾਈਂ ਕਰਕੇ ਜੀ ਬੋਲੇ,
 ਲਿਆਵੇ ਅਦਬ ਅਦਾਬ ਵਜਾ ਮੀਆਂ।
 ਅੱਖੀਂ ਸ਼ਰਮ ਹਯਾ ਦੇ ਨਾਲ ਰੱਖੇ,
 ਕਿਸੇ ਤਰਫ ਨਾ ਦੇਖਣੀ ਚਾ ਮੀਆਂ।

ਫਜ਼ਲ ਭੁੱਲ ਜੇ ਕਰੇ ਨਿਗਾਹ ਸੋਹਣੀ,
ਕਈ ਸਾਹ ਹੋ ਜਾਨ ਗਦਾ ਮੀਆਂ।

ਵਰ੍ਹੇ ਬਾਰ੍ਹਵੇਂ ਸੋਹਣੀ ਦਾ ਹੁਸਨ

ਵਰ੍ਹੇ ਬਾਰ੍ਹਵੇਂ ਵਿਚ ਪਰਵਾਰ ਸੋਹਣੀ,
ਜਿਵੇਂ ਚੌਧਵੀਂ ਚੰਦ ਪਰਵਾਰ ਬੇਲੀ।
ਤਿੰਝਣ¹ ਵਿਚ ਬੈਠੀ ਸਈਆਂ ਨਾਲ ਸੋਹਣੀ,
ਪੈਣ ਚਰਖਿਆਂ ਦੇ ਘੁਮਕਾਰ ਬੇਲੀ।
ਕੋਈ ਦੇਇ ਜੋਟੇ ਕੋਈ ਦੇਇ ਪੂਣੀ,
ਕੋਈ ਕੱਤਦੀ ਬਾਂਹ ਉਲਾਰ ਬੇਲੀ।
ਕੋਈ ਮਲੇ ਦੰਦਾਸੜਾ ਕੋਈ ਸੁਰਖੀ,
ਕੋਈ ਲਾਵਦੀ ਹਾਰ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਬੇਲੀ।
ਕੋਈ ਪਾ ਸੁਰਮਾ ਕੋਈ ਪਾ ਕੱਜਲ,
ਨੌਕਦਾਰ ਰਖੇ ਕਾਲੀ ਧਾਰ ਬੇਲੀ।
ਕੋਈ ਹੁਸਨ ਤੇ ਹੋ ਮਗਰੂਰ ਬੈਠੀ,
ਕੋਈ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਬੇਲੀ।
ਕੋਈ ਤੇਜ਼ ਨਿਗਾਹ ਦੇ ਨਾਲ ਵੇਖੇ,
ਤਿੱਖੇ ਨੈਣ ਜਿਉਂ ਤੇਜ਼ ਕਟਾਰ ਬੇਲੀ।
ਕੋਈ ਫਾਹੁਣੇ ਵਾਸਤੇ ਆਸ਼ਕਾਂ ਦੇ,
ਪਾਏ ਜੁਲਫਾਂ ਦੇ ਪੇਚ ਸਵਾਰ ਬੇਲੀ।
ਸਈਆਂ ਇਕ ਤੋਂ ਇਕ ਚੜ੍ਹਦੀਆਂ ਸਨ,
ਐਪਰ ਸੋਹਣੀ ਸੀ ਸਰਦਾਰ ਬੇਲੀ।
ਫਜ਼ਲ ਸਾਹ ਤਾਰੀਫ਼ ਹੁਣ ਸੋਹਣੀ ਦੀ,
ਅਸੀਂ ਆਖਦੇ ਹਾਂ ਮਜ਼ੇਦਾਰ ਬੇਲੀ।

ਤਥਾ

ਚਰਖਾ ਸੋਹਣੀ ਦਾ ਚੰਦਨ ਚੀਰ ਘੜਿਆ,
ਉਹਦੀ ਜੜਤ ਚਾਂਦੀ ਸੋਨੇ ਨਾਲ ਆਹੀ।
ਮਾਹਲ ਪੱਟ ਦੀ ਫੁੱਮਣਾ ਦਾਰ ਸੋਹਣੀ,
ਹੋਰ ਲੱਠ ਕਰੀਰ ਦੀ ਸਾਲ ਆਹੀ।
ਜਿਵੇਂ ਸੂਰਜੇ ਤਰਫ਼ ਨਾ ਧਿਆਨ ਹੋਵੇ,
ਏਵੇਂ ਹੁਸਨ ਦੀ ਜ਼ੋਰ² ਮਸ਼ਾਲ ਆਹੀ।

1. ਇਕ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ, ਔਤਣ।

2. ਇਕ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ, ਤੇਜ਼।

ਸੀਨਾ ਸਾਫ਼ ਸੀ ਦੰਦ ਬਲੋਰ ਕੋਲੋਂ,
 ਹੋਰ ਸਿਫਤ ਨਾ ਵਿਚ ਖਿਆਲ ਆਹੀ।
 ਸੋਹਣੀ ਨਾਮ ਆਹਾ ਸੋਹਣੇ ਨੈਣ ਉਸਦੇ,
 ਸੋਹਣੀ ਹੰਸ ਤੇ ਮੋਰ ਦੀ ਚਾਲ ਆਹੀ।
 ਸੋਹਣੇ ਦੰਦ ਰੁਖਸਾਰ ਅਨਾਰ ਵਾਂਗੂੰ,
 ਸੋਹਣੇ ਮੁਖੜੇ ਤੇ ਸੋਹਣੀ ਖਾਲ ਆਹੀ।
 ਸੋਹਣੇ ਵਾਲ ਕਮਾਲ ਦਰਾਜ਼ ਉਸ ਦੇ,
 ਸੋਹਣੇ ਹੋਠ ਸੁਰਖੀ ਲਾਲੋਂ ਲਾਲ ਆਹੀ। ੧੬੦।
 ਫਜ਼ਲ ਸੱਚ ਦੀ ਸੋਹਣੀ ਸੋਹਣੀ ਸੀ,
 ਲੜੀ ਮੋਤੀਆਂ ਦੀ ਵਾਲ ਵਾਲ ਆਹੀ।

ਤਬਾ

ਉਹਦੇ ਨੈਣ ਕਸੰਭੇ ਦੇ ਰੰਗ ਆਹੇ,
 ਸੁਰਮਾ ਪਾਂਵਦੀ ਖੂਨ ਗੁਜ਼ਾਰਿਆਂ ਨੂੰ।
 ਨੱਕ ਵਾਂਗ ਤਲਵਾਰ ਦੀ ਧਾਰ ਆਹਾ,
 ਪਾਏ ਧਾੜ ਹਜ਼ਾਰ ਵੇਚਾਰਿਆਂ ਨੂੰ।
 ਮੱਥਾ ਚੌਧਵੀਂ ਰਾਤ ਦਾ ਚੰਦ ਆਹਾ,
 ਸੂਰਜ ਕਰੇ ਕੁਰਬਾਨ ਸਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ।
 ਫਜ਼ਲ ਖਾਸ ਤਸਵੀਰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਸੀ,
 ਰਹੇ ਹੋਸ਼ ਨਹੀਂ ਦੇਖਣੇ ਹਾਰਿਆਂ ਨੂੰ।

ਤਬਾ

ਹੋਠ ਲਾਲ ਸੂਹੇ ਵਾਂਗ ਲਾਲ ਰੱਤੇ,
 ਲਾਲ ਵੇਖ ਸੁਰਮਾਂਵਦੇ ਲਾਲੀਆਂ ਨੂੰ।
 ਵਲਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਵਾਲੀਆਂ ਨੇ,
 ਲਿਆ ਲੁੱਟ ਜਹਾਨ ਦੇ ਵਾਲੀਆਂ ਨੂੰ।
 ਵਲਵਲ ਪੇਚ ਸੁਆਰਦੀ ਮੁਖੜੇ ਤੇ,
 ਲੋਕ ਨਾਗ ਸਦਨ ਜੁਲਫਾਂ ਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ।
 ਫਜ਼ਲ ਬਾਣ ਚਲਾਣ ਸਿਖਾਂਵਦੀ ਸੀ,
 ਅੱਖੀਂ ਕਾਲੀਆਂ ਤੇ ਮਤਵਾਲੀਆਂ ਨੂੰ।

ਤਬਾ

ਸੋਹਣੇ ਦੰਦ ਆਹੇ ਦਾਣੇ ਮੋਤੀਆਂ ਦੇ,
 ਸੋਹਣੇ ਤੌਰ ਰਖੇ ਪਾਲੋਂ ਪਾਲ ਮੀਆਂ।

ਸੀਨੇ ਸਾਫ਼ ਤੇ ਸੇਉ ਵਲਾਇਤੀ ਸਨ,
ਜੁਲਫਾਂ ਨਾਗ ਆਹੇ ਰਖਵਾਲ ਮੀਆਂ।
ਨੀਮ ਖੂਬ ਆਹੇ ਦੋਵੇਂ ਨੈਣ ਉਸ ਦੇ,
ਸੋਹਣਾ ਮੁਖ ਮਹਿਤਾਬ ਮਿਸਾਲ ਮੀਆਂ।
ਨਾਲ ਨਾਜ਼ ਦੇ ਕਦਮ ਉਠਾਵਦੀ ਸੀ,
ਸੋਹਣੀ ਪੈਰ ਰੱਖੇ ਪਾਲੋਂ ਪਾਲ ਮੀਆਂ।
ਸੋਹਣੇ ਪੈਰ ਕੂਲੇ ਨਾਜ਼ਕ ਵਾਂਗ ਰੇਸ਼ਮ,
ਮਹਿੰਦੀ ਨਾਲ ਰੰਗੇ ਲਾਲੋਂ ਲਾਲ ਮੀਆਂ।
ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਨ ਬੇਜਾਨ ਹੋਇਆ,
ਵੇਖ ਗਰਮ ਬਾਜ਼ਾਰ ਜਮਾਲ ਮੀਆਂ।

ਸੋਹਣੀ ਦੇ ਜੇਵਰ

ਸੋਹਣੀ ਹੁਸਨ ਦੀ ਖਾਨ ਉਸਨਾਕ ਆਹੀ,
ਟਿੱਕਾ ਵਾਂਗ ਸੂਰਜ ਲਾਟਾਂ ਮਾਰਦਾ ਸੀ।
ਚੌਂਕਪਲੀ ਨੇ ਪੀਰ ਤੇ ਵਲੀ ਮੁਠੇ,
ਚੰਦਨਹਾਰ ਚਮਕਾਰ ਤਲਵਾਰ ਦਾ ਸੀ।
ਅਤਰ ਦਾਨ ਗੁਮਾਨ ਦੇ ਨਾਲ ਬੈਠਾ,
ਫੈਜ਼ਦਾਰ ਹਜ਼ਾਰ ਸਵਾਰ ਦਾ ਸੀ।
ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਨਿਗਾਹ ਜੇ ਕਰੇ ਸੋਹਣੀ,
ਜੱਗ ਜਾਨ ਜਹਾਨ ਨੂੰ ਵਾਰਦਾ ਸੀ।

ਤਥਾ

ਬਾਜ਼ੂ ਬੰਦ ਆਹੇ ਬੰਦ ਆਸ਼ਕਾਂ ਦੇ,
ਲੱਖਾਂ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਬੰਦੀਵਾਨ ਕੀਤਾ। ੧੮੦।
ਕਾਲੇ ਕੇਸ ਆਹੇ ਉਹਦੇ ਅਤਰ ਭਿੰਨੇ,
ਕਾਲੇ ਨੈਣਾਂ ਨੇ ਦੇਖ ਤੂਫਾਨ ਕੀਤਾ।
ਕਈ ਮੋਮਨਾਂ ਸਾਫ਼ ਈਮਾਨੀਆਂ¹ ਨੂੰ,
ਉਸ ਦੀ ਜੁਲਫ਼ ਕਾਲੀ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕੀਤਾ।
ਪਾਜ਼ੇਬ ਫ਼ਰੋਬ ਦੇ ਪੇਚ ਪਾਏ,
ਕੰਨ ਫੂਲ ਮਲੂਲ ਜਹਾਨ ਕੀਤਾ।
ਦਾਉਣੀ ਘੱਤ ਛਾਉਣੀ ਬੈਠੀ ਹੁਸਨ ਉਤੇ,
ਰਾਖੀ ਹੁਸਨ ਦਾ ਖੂਬ ਸਮਾਨ ਕੀਤਾ।

1. ਇਕ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ, ਆਈਨੀਆਂ।

ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਮੀਆਂ ਨਾਲੇ ਪੱਟ ਦੇ ਨੇ,
ਨਾਲੇ ਪੱਟ ਜਹਾਨ ਵੈਰਾਨ ਕੀਤਾ।

ਤਥਾ

ਮੋਹਨਮਾਲਾ ਨੇ ਮੋਹ ਜਹਾਨ ਲਿਆ,
ਕੰਠ ਮਾਲ ਕੀਤੀ ਕਠਨ ਜਾਨ ਜਾਨੀ।
ਗਲ ਦੇ ਨਾਮ ਬਦਨਾਮ ਤਮਾਮ ਕੀਤੇ,
ਹੈਕਲ ਕਰੇ ਬੇਕਲ ਕੁਲ ਜਹਾਨ ਜਾਨੀ।
ਕੰਨੀਂ ਸੋਹਣੀਆਂ ਝੁਮਕੀਆਂ ਝੁਮਕ ਲਾਈ,
ਚੰਦ ਚਮਕਦਾ ਜਿਵੇਂ ਅਸਮਾਨ ਜਾਨੀ।
ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਛੱਲੇ ਵਲਦਾਰ ਉਸ ਦੇ,
ਇਕ ਪਲਕ ਅੰਦਰ ਜਲ ਜਾਨ ਜਾਨੀ।

ਤਥਾ

ਬੰਦੀਆਂ ਬੰਦ ਕਰਨ ਰਾਹ ਆਸ਼ਕਾਂ ਦੇ,
ਜੰਜੀਰੀਆਂ ਚੁੱਕ ਜੰਜੀਰ ਕੀਤੇ।
ਕੜੇ ਸ਼ੇਰ ਮੂੰਹੋਂ ਦਿੱਸਣ ਸ਼ੇਰ ਵਾਂਗੂੰ,
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪੀਰ ਫਕੀਰ ਦਿਲਗੀਰ ਕੀਤੇ।
ਫੌਜਾਂ ਪਹੁੰਚੀਆਂ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਦਿਲਾਂ ਉਤੇ,
ਆਣ ਪਹੁੰਚੀਆਂ ਲੱਖ ਵਹੀਰ ਕੀਤੇ।
ਫਜ਼ਲ ਹੱਸ ਕੇ ਗੱਲ ਗਵਾਇ ਨਾਹੀਂ,
ਓਹਦੇ ਹੱਸ ਨੇ ਸ਼ਾਹ ਫਕੀਰ ਕੀਤੇ।

ਹੁਸਨ ਦਾ ਹੋਰ ਬਿਆਨ

ਜੁਲਫਾਂ ਨਾਗ ਕਾਲੇ ਕੁੰਡਲਦਾਰ ਆਹੇ,
ਬਾਝ ਛੇੜਿਆਂ ਮਾਰਦੇ ਡੰਗ ਮੀਆਂ।
ਅੱਖੀਂ ਕੱਸ ਤੁਫੰਗ ਨਿਸ਼ੰਗ ਮਾਰਨ,
ਬਾਝ ਸੰਗ ਕਰੋਂਦੀਆਂ ਜੰਗ ਮੀਆਂ।
ਇਕ ਦੀਦ ਕੰਨੋਂ ਨੈਣ ਜਾਨ ਕੱਢਣ,
ਲੈਂਦੇ ਮੁਫਤ ਨੇ ਖਲਕਤੋਂ ਮੰਗ ਮੀਆਂ।
ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਮਹਿਬੂਬ ਦੇ ਮੁੱਖ ਉਤੇ,
ਆਸ਼ਕ ਮਰਨ ਮਿਸਾਲ ਪਤੰਗ ਮੀਆਂ।

ਸੋਹਣੀ ਦਾ ਜਮਾਲ

ਸੋਹਣੀ ਆਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਲਹੂ ਨਾਲ ਰੱਤੀ,
ਨਾਜ਼ਕ ਪੈਰ ਜੋ ਫੁੱਲ ਗੁਲਾਬ ਮੀਆਂ।
ਲੜੀਆਂ ਮੋਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲੜੀਆਂ ਜਾ ਦਿੱਲੀ,
ਫੇਰ ਮਾਰਿਆ ਆਣ ਪੰਜਾਬ ਮੀਆਂ।
ਦੀਵੇ¹ ਨਾਲ ਪਤੰਗਿਆਂ ਜਿਵੇਂ ਕੀਤੀ,
ਏਵੇਂ ਆਸ਼ਕਾਂ ਦੀ ਬਣੀ ਬਾਬ ਮੀਆਂ। ੨੦੦।
ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਫਕੀਰ ਹੋ ਗਏ ਲੱਖਾਂ,
ਵੇਖ ਹੁਸਨ ਮਹਿਬੂਬ ਦੀ ਤਾਬ ਮੀਆਂ।

ਕਵੀ ਵਾਕ

ਰੱਬ ਸਿਫਤ ਸੁਨਾਇ ਮੋਕੂਫ ਏਥੇ,
ਤੇਰੇ ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਹੁਸਨ ਕਮਾਲ ਬੇਲੀ।
ਮਤਾ ਮਰੇ ਜਹਾਨ ਬੇਜਾਨ ਹੋ ਕੇ,
ਐਡੀ ਹੁਸਨ ਦੀ ਅੱਗ ਨਾ ਬਾਲ ਬੇਲੀ।
ਜਾ ਕੇ ਬਲਖ ਬੁਖਾਰਿਓਂ ਦੁੰਡ ਲਿਆਵੇ,
ਕਾਰਨ ਸੋਹਣੀ ਦੇ ਮਹੀਂਵਾਲ ਬੇਲੀ।
ਫਜ਼ਲ ਵਿਚ ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਆਣ ਉਸ ਨੂੰ,
ਕਰੋ ਸੋਹਣੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸਵਾਲ ਬੇਲੀ।

ਬਿਆਨ ਆਲੀ ਸੌਦਾਗਰ

ਸੁਣੋ ਬਲਖ ਬੁਖਾਰੇ ਦੀ ਗੱਲ ਮੈਥੋਂ,
ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਹਿਰ ਸਨ ਬਹੁਤ ਆਬਾਦ ਪਿਆਰੇ।
ਅਮਨ ਚੈਨ ਤੇ ਰਾਜ ਚੁਗੱਤਿਆਂ ਦਾ,
ਕੋਈ ਕਰੇ ਨਾ ਮੂਲ ਫਰਿਆਦ ਪਿਆਰੇ।
ਇਕ ਗ਼ਨੀ ਆਹਾ ਸਖੀ ਮਰਦ ਭਾਰੀ,
ਕਰੇ ਨਿਤ ਖੁਦਾਇ ਨੂੰ ਯਾਦ ਪਿਆਰੇ।
ਵਿਚ ਬਲਖ ਬੁਖਾਰੇ ਦੇ ਮਹਿਲ ਉਸ ਦੇ,
ਆਹਾ ਮਾਲ ਦੇ ਨਾਲ ਆਜ਼ਾਦ ਪਿਆਰੇ।

1. ਇਸ ਝੁਕ ਦਾ ਪਾਠੰਤਰ ਇਹ ਵੀ ਹੈ :-

ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਫ਼ਰੰਗੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਕੀਤੀ,

ਏਵੇਂ ਆਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਆਹੀ ਬਾਬ ਮੀਆਂ।

ਨਿੱਤ ਕਰੇ ਸੈਦਾਗਰੀ, ਹੋਰ ਸੌਦੇ,
 ਰਖੇ ਪੀਰ ਫਕੀਰ ਨੂੰ ਸ਼ਾਦ ਪਿਆਰੇ।
 ਹੋਸੀ ਜ਼ਾਤ ਦਾ ਮਗਲ ਅਸੀਲ ਮਿਰਜ਼ਾ,
 ਆਲੀ ਨਾਮ ਤੇ ਨੇਕ ਨਿਹਾਦ ਪਿਆਰੇ।
 ਜਿਤਨੇ ਲੋਕ ਸੈਦਾਗਰੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ,
 ਸਭਨਾਂ ਦੇਇ ਪੈਸੇ ਸੰਦੀ ਦਾਦ ਪਿਆਰੇ।
 ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਸਭ ਚੀਜ਼ ਮੌਜੂਦ ਆਹੀ,
 ਐਪਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਇਕ ਔਲਾਦ ਪਿਆਰੇ।

ਪੁੱਤਰ ਲਈ ਫਕੀਰ ਪਾਸ ਜਾਣਾ

ਐਸੀ ਬਾਤ ਕੋਲੋਂ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋਇਆ,
 ਗਏ ਐਸ਼ ਜਹਾਨ ਦੇ ਭੂਲ ਯਾਰਾ।
 ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਨਾ ਹੱਸ ਕੇ ਗੱਲ ਕਰਦਾ,
 ਰਹੇ ਰੋਵਦਾ ਨਿੱਤ ਮਲੂਲ ਯਾਰਾ।
 ਗਮਾਂ ਘੋਰ ਚੌਫੇਰ ਅੰਧੇਰ ਕੀਤਾ,
 ਲੈਣ ਦੇਣ ਆਰਾਮ ਨਾ ਮੂਲ ਯਾਰਾ।
 ਕਿਸੇ ਆਇ ਰਜ਼ਾਇ ਥੀ ਗੱਲ ਟੋਰੀ,
 ਇਕ ਫਕੀਰ ਹੈ ਕੁਰਬ ਰਸੂਲ ਯਾਰਾ।
 ਜੇਕਰ ਹੱਥ ਉਠਾਇ ਦੁਆ ਮੰਗੇ,
 ਕਰੇ ਤੁਰਤ ਖੁਦਾਇ ਕਬੂਲ ਯਾਰਾ।
 ਵਿਚ ਗ਼ਾਰ ਫਲਾਣੀ ਦੇ ਰਹੇ ਖੁਫੀਆ,
 ਖਾਏ ਘਾਹੁ ਤੇ ਬਰਗ ਬਬੂਲ ਯਾਰਾ।
 ਸੁਣ ਕੇ ਗੱਲ ਮਿਰਜ਼ਾ ਗਿਆ ਗ਼ਾਰ ਅੰਦਰ,
 ਵੇਖੇ ਜਾਇਕੇ ਉਹ ਮਕਬੂਲ ਯਾਰਾ। ੨੨੦।
 ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਫਕੀਰ ਨੇ ਵੇਖ ਕਹਿਆ,
 ਵਿਚ ਗ਼ਾਰ ਆਇਓ ਕਿਤ ਸੂਲ ਯਾਰਾ।

ਤਬਾ

ਹੱਥ ਜੋੜ ਫਕੀਰ ਤੇ ਅਰਜ਼ ਕੀਤੀ,
 ਡੁੱਬੇ ਤਾਰ ਸਾਈਂ! ਡੁੱਬੇ ਤਾਰ ਸਾਈਂ!
 ਬੇੜਾ ਵਿਚ ਫਰਾਕ ਦੇ ਪਿਆ ਮੇਰਾ,
 ਲਾਈਂ ਪਾਰ ਸਾਈਂ! ਲਾਈਂ ਪਾਰ ਸਾਈਂ!
 ਮੇਰੇ ਮੁਲਕ ਦਾ ਵਾਰਸੀ ਮੂਲ ਨਾਹੀਂ,
 ਮੈਂ ਲਾਚਾਰ ਸਾਈਂ! ਮੈਂ ਲਾਚਾਰ ਸਾਈਂ!

ਕਰਕੇ ਫਜ਼ਲ ਦੁਆ ਉਲਾਦ ਮੈਨੂੰ,
ਬਖਸ਼ਣਹਾਰ ਸਾਈਂ! ਬਖਸ਼ਣਹਾਰ ਸਾਈਂ!

ਫਕੀਰ ਦਾ ਉਸ ਲਈ ਦੁਆ ਕਰਨਾ

ਮੁਗਲ ਨੇਕ ਸਾਇਤ ਰੁਜ਼ੂ ਆਨ ਹੋਇਆ,
ਆਈ ਫਲ ਮਕਸੂਦ ਦੀ ਬਾਸ ਮੀਆਂ।
ਹੱਥ ਉਠਾਇ ਦੁਆ ਫਕੀਰ ਮੰਗੀ,
ਜਾਹ ਕੰਮ ਹੋਏ ਤੇਰੇ ਰਾਸ ਮੀਆਂ।
ਸੁੱਕੀ ਵੇਲ ਤੇਰੀ ਰੱਬ ਹਰੀ ਕਰਸੀ,
ਜਾਹ ਜੀਉ ਤੇ ਰਖ ਧਰਵਾਸ ਮੀਆਂ।
ਤੇਨੂੰ ਰੱਬ ਫਰਜ਼ਦ ਦਿਲਬੰਦ ਦੇਸੀ,
ਨਾਲ ਫਜ਼ਲ ਪੁਚਾਵਸੀ ਆਸ ਮੀਆਂ।
ਐਪਰ ਲਿਖਿਆ ਵਿਚ ਤਕਦੀਰ ਏਵੇਂ,
ਥੋੜ੍ਹੇ ਰੋਜ਼ ਰਹਿਸੀ ਤੇਰੇ ਪਾਸ ਮੀਆਂ।
ਫਜ਼ਲ ਉਸਨੂੰ ਚੌਧਵੇਂ ਸਾਲ ਅੰਦਰ,
ਕਰਸੀ ਇਸ਼ਕ ਕਮਾਲ ਉਦਾਸ ਮੀਆਂ।

ਮਿਰਜ਼ਾ ਆਲੀ ਦਾ ਘਰ ਨੂੰ ਮੁੜਨਾ

ਮਿਰਜ਼ਾ ਦੇ ਤਾਜ਼ੀਮ ਫਕੀਰ ਤਾਈਂ,
ਆਇਆ ਹਰਮ ਖਾਨੇ ਨਾਲ ਚਾਹ ਦੇ ਜੀ।
ਰਾਤ ਚੌਧਵੀਂ ਰਾਤ ਦੀ ਚਾਂਦਨੀ ਸੀ,
ਸੂਰਜ ਇਕ ਹੋਇਆ ਨਾਲ ਮਾਹ ਦੇ ਜੀ।
ਸੁੱਕਾ ਮੁੱਦਤਾਂ ਦਾ ਹੋਇਆ ਸੇਉ ਹਰਿਆ,
ਵਾਹ ਵਾਹ ਏਹ ਕੰਮ ਅੱਲਾਹ ਦੇ ਜੀ।
ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਨਾ ਵਿਚ ਸੁਮਾਰ ਹੋਵਨ,
ਜੋ ਜੋ ਫਜ਼ਲ ਹੋਵਨ ਓਸ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਜੀ।

ਮਿਰਜ਼ੇ ਦੀ ਮੁਰਾਦ ਬਰ ਆਉਣਾ

ਉਸੇ ਰਾਤ ਵਸਾਲ ਦੀ ਬਾਤ ਸੇਤੀ,
ਹੋਈ ਨਾਲ ਉਮੇਦ ਹਜ਼ੂਰ ਮੀਆਂ।
ਗਏ ਖੈਰ ਦੇ ਗੁਜ਼ਾਰ ਨੌ ਮਾਹ ਪੂਰੇ,
ਦਾਦੀ ਸੱਦੀ ਆ ਨਾਲ ਜ਼ਰੂਰ ਮੀਆਂ।
ਸੁਬਾ ਵਕਤ ਬੇਟਾ ਪੈਦਾਵਾਰ ਹੋਇਆ,
ਗਿਆ ਖਿੰਡ ਜਹਾਨ ਤੇ ਨੂਰ ਮੀਆਂ।

ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਜੇਕਰ ਘੜੀਓਂ ਮੀਂਹ ਵੱਸੇ,
ਨਾਹੀਂ ਰੱਬ ਰਹੀਮ ਥੀਂ ਦੂਰ ਮੀਆਂ।

ਦਾਈ ਦਾ ਮਿਰਜ਼ੇ ਨੂੰ ਖਬਰ ਦੇਣਾ

ਦਾਈ ਵੇਖ ਕੇ ਹੁਸਨ ਖਿਆਲ ਕੀਤਾ,
ਸ਼ਾਇਦ ਫੇਰ ਯੂਸਫ਼ ਨਮੂਦਾਰ ਹੋਇਆ। ੨੪੦।
ਰੱਬਾ ਉਮਰ ਬਖਸ਼ੀਂ ਏਸ ਮਾਹ ਤਾਈਂ,
ਤੇਰਾ ਫਜ਼ਲ ਬੇਅੰਤ ਸੁਮਾਰ ਹੋਇਆ।
ਦਾਈ ਦੇਇ ਪੈਗਾਮ ਗੁਲਾਮ ਤਾਈਂ,
ਖੁਸ਼ੀ ਦਿਲਾਂ ਨੂੰ ਸਬਰ ਕਰਾਰ ਹੋਇਆ।
ਗਿਆ ਦੌੜ ਗੁਲਾਮ ਖੁਸ਼ਬਰ ਲੈ ਕੇ,
ਮਿਰਜ਼ੇ ਪਾਸ ਜਾ ਅਰਜ਼ ਗੁਜ਼ਾਰ ਹੋਇਆ।
ਸੁਣ ਕੇ ਖਬਰ ਫਰਜ਼ਦ ਦਿਲਬੰਦ ਸੰਦੀ,
ਮਿਰਜ਼ਾ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਨਾਲ ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਹੋਇਆ।
ਪੜ੍ਹੇ ਸ਼ੁਕਰ ਅਲਹਮਦ ਹਜ਼ਾਰ ਵੇਰੀ,
ਔਗਣਹਾਰ ਦਾ ਰੱਬ ਸੱਤਾਰ ਹੋਇਆ।
ਕੀਤਾ ਮੰਗਤਿਆਂ ਆਣ ਹਜ਼ੂਮ ਬਹੁਤਾ,
ਬਾਝ ਟੋਕ ਰੱਬ ਰੋਕ ਵਿਹਾਰ ਹੋਇਆ।
ਦਿੱਤੀ ਮੀਂਹ ਦੇ ਵਾਂਗ ਬਰਸਾ ਦੌਲਤ,
ਗੋਇਆ ਫਜ਼ਲ ਥੀਂ ਅਬਰ ਬਹਾਰ ਹੋਇਆ।

ਨਾਂ ਰੱਖਣ ਦੀ ਰਸਮ

ਕੰਨੀਂ ਬਾਂਗ ਦਿਵਾਂਵਦਾ ਸੱਦ ਮੁੱਲਾਂ,
ਕਹਿਆ ਨਬੀ ਦਾ ਜਾਨ ਪਛਾਨ ਜਾਨੀ।
ਉਸਦਾ ਨਾਮ ਰਖਣ ਇੱਜ਼ਤ ਬੇਗ ਮਿਰਜ਼ਾ,
ਦੇਖ ਫ਼ਾਲ ਕਿਤਾਬ ਕੁਰਆਨ ਜਾਨੀ।
ਦਿਤੇ ਰੱਬ ਨੇ ਸਿੱਕ ਸਿਕੰਦਿਆਂ ਨੂੰ,
ਸਾਬੀ ਆਪ ਹੋਇਆ ਮਿਹਰਬਾਨ ਜਾਨੀ।
ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਬਦਰ ਕਮਾਲ ਹੋਇਆ,
ਯੂਸਫ਼ ਵਾਂਗ ਜਮਾਲ ਅਯਾਨ ਜਾਨੀ।

ਦੂਜਾ ਤੇ ਤੀਜਾ ਵਰ੍ਹਾ

ਦੂਜੇ ਵਰ੍ਹੇ ਗੁਲਾਮ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਉਸ ਨੂੰ,
ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਵਦਾ ਵਿਚ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਜੀ।

ਆਸਾਂ ਸਿੱਕਦਿਆਂ ਆਸਾਂ ਵਰ ਆਈਆਂ,
 ਨਿੱਤ ਰੱਬ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰ ਗੁਜ਼ਾਰਦੇ ਜੀ।
 ਬਾਪ ਵਾਂਗ ਯਾਕੂਬ ਦੇ ਪਿਆਰ ਰੱਖੇ,
 ਆਏ ਸਬਰ ਨਾ ਬਾਝ ਦੀਦਾਰ ਦੇ ਜੀ।
 ਤੀਜੇ ਵਰ੍ਹੇ ਨੂੰ ਫਜ਼ਲ ਥੀ ਮੀਂਹ ਵਰ੍ਹੇ,
 ਲੱਗਾ ਗੱਲ ਕਰਨੇ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਦੇ ਜੀ।

ਵਰ੍ਹਾ ਚੌਥਾ

ਚੌਥੇ ਵਰ੍ਹੇ ਸੋਨੇ ਸੰਦੇ ਕੜੇ ਘੜੇ,
 ਜੜੇ ਹੀਰਿਆਂ ਪੰਨਿਆਂ ਨਾਲ ਮੀਆਂ।
 ਬਾਜੂ ਬੰਧ ਬੱਧ ਉਪਰ ਬਾਜੂਆਂ ਦੇ,
 ਉੱਤੇ ਜੜਤ ਜੜਾਇਕੇ ਲਾਲ ਮੀਆਂ।
 ਇਕ ਹੱਸ ਜੜਾਉ ਸੀ ਚੂਨੀਆਂ ਦਾ,
 ਉਸ ਦੇ ਗਲ ਅੰਦਰ ਦਿਤਾ ਡਾਲ ਮੀਆਂ।
 ਅੱਲਾ ਵਾਲੜੇ ਦੇ ਕੰਨੀਂ ਵਾਲੜੇ ਪਾ,
 ਦਿੱਤੀ ਅੱਗ ਉਤੇ ਅੱਗ ਬਾਲ ਮੀਆਂ।
 ਜ਼ਰੀ ਬਾਦਲੇ ਦਾ ਗਲ ਪਾ ਕੁੜਤਾ,
 ਉਤੇ ਦੇਣ ਉਸ ਦੇ ਲਾਲ ਸ਼ਾਲ ਮੀਆਂ। ੨੬੦।
 ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਨਾ ਵਿਚ ਖਿਆਲ ਤੇਰੇ,
 ਐਸਾ ਚਮਕਿਆ ਹੁਸਨ ਜਮਾਲ ਮੀਆਂ।

ਪੰਜਵਾਂ ਵਰ੍ਹਾ

ਵਰ੍ਹੇ ਪੰਜਵੇਂ ਵੇਖ ਕੇ ਵਾਰ ਚੰਗਾ,
 ਮਸਜਦ ਵਿਚ ਲੈ ਜਾਇ ਬਹਾਇਓ ਨੇ।
 ਇਕ ਥਾਲ ਭਰ ਕੇ ਸੁੱਚੇ ਮੋਤੀਆਂ ਦਾ,
 ਉਸਤਾਦ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਟਿਕਾਇਓ ਨੇ।
 ਨੀਯਤ ਖੈਰ ਕਹਿ ਕੇ ਵੰਡ ਸ਼ੀਰਨੀ ਨੂੰ,
 ਪਹਿਲੇ ਕਾਇਦਾ ਹੱਥ ਫੜਾਇਓ ਨੇ।
 ਬੋੜੇ ਦਿਨਾਂ ਅੰਦਰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਸੇਤੀ,
 ਸਾਰਾ ਕਾਇਦਾ ਪੁਖਤ ਕਰਾਇਓ ਨੇ।
 ਜਦੋਂ ਕਾਇਦਾ ਖੂਬ ਦਰੁਸਤ ਹੋਇਆ,
 ਫੇਰ ਪੜ੍ਹਨ ਕੁਰਾਨ ਤੇ ਲਾਇਓ ਨੇ।
 ਅਲਹਮਦ ਥੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਾ ਉਸ ਨੂੰ,
 ਵਾਉਨੱਸ ਤੇ ਜਾ ਪੁਜਾਇਓ ਨੇ।

ਸਾਰੇ ਹਰਫ਼ ਤੇ ਲਫ਼ਜ਼ ਤਹਿਕੀਕ ਕਰਕੇ,
 ਕਈ ਹਾਫ਼ਜ਼ੇ ਨਾਲ ਦੁਹਰਾਇਓ ਨੇ।
 ਇੱਜ਼ਤ ਬੇਗ ਨੇ ਯਾਦ ਕੁਰਾਨ ਕੀਤਾ,
 ਸਾਰਾ ਬਾਪ ਨੂੰ ਯਾਦ ਸੁਣਾਇਓ ਨੇ।
 ਦੇਣ ਬਹੁਤ ਉਸਤਾਦ ਨੂੰ ਮਾਲ ਦੌਲਤ,
 ਸਿਰੋਪਾ ਬਿਠਾਇ ਪਹਿਨਾਇਓ ਨੇ।
 ਫ਼ਜ਼ਲ ਕਰਨ ਆਮੀਨ ਇੱਜ਼ਤ ਬੇਗ ਸੰਦੀ,
 ਹੋਰ ਸ਼ਗਨ ਸ਼ਗੂਨ ਮਨਾਇਓ ਨੇ।

ਛੇਵੇਂ ਤੋਂ ਬਾਰ੍ਹਵੇਂ ਵਰ੍ਹੇ ਦਾ ਬਿਆਨ

ਵਰ੍ਹੇ ਛੇਵੇਂ ਹਰਫ਼ ਐਸੇ ਸਾਫ਼ ਲਿਖੇ,
 ਕਰਨ ਕੁਲ ਉਸਤਾਦ ਕਬੂਲ ਮੀਆਂ।
 ਵਰ੍ਹੇ ਸੱਤਵੇਂ ਨਜ਼ਮ ਤੋਂ ਨਸਰ ਪੜ੍ਹਿਆ,
 ਕੀਤਾ ਇਲਮ ਸੱਯਾਕ ਹਸੂਲ ਮੀਆਂ।
 ਵਰ੍ਹੇ ਅੱਠਵੇਂ ਸਰਫ਼ ਤੇ ਨਾਅਵ ਪੜ੍ਹਿਆ,
 ਹੋਰ ਫਿਕਾ ਹਦੀਸ ਹਸੂਲ ਮੀਆਂ।
 ਨਾਵੇਂ ਵਰ੍ਹੇ ਕਮਾਲ ਹਕੀਮ ਹੋਇਆ,
 ਕੀਤੇ ਕਾਇਦੇ ਕੁਲ ਵਸੂਲ ਮੀਆਂ।
 ਦਸਵੇਂ ਵਰ੍ਹੇ ਅਤਾ ਖੁਦਾਇ ਦੇ ਥੀ,
 ਪੜ੍ਹਿਆ ਕੁਲ ਫ਼ਰੂਹ ਅਸੂਲ ਮੀਆਂ।
 ਵਰ੍ਹੇ ਯਾਰ੍ਹਵੇਂ ਨੂੰ ਹੋਇਆ ਖਾਸ ਫ਼ਜ਼ਲ,
 ਪੜ੍ਹੇ ਸਮਝ ਮਾਕੂਲ ਮਨਕੂਲ ਮੀਆਂ।
 ਵਰ੍ਹੇ ਬਾਰ੍ਹਵੇਂ ਇਲਮ ਨਜ਼ਮ ਸੰਦਾ,
 ਲਿਆ ਸਮਝ ਸਾਰਾ ਅਰਜ਼ ਤੂਲ ਮੀਆਂ।
 ਫ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਚੌਧੀ ਵਰ੍ਹੀ ਤਾਕ ਹੋਇਆ,
 ਕੋਈ ਇਲਮ ਨਾ ਛਡਿਆ ਮੂਲ ਮੀਆਂ।

ਇਲਮ ਦਾ ਕਮਾਲ

ਕੋਈ ਇਲਮ ਦੇ ਬਾਝ ਨਾ ਗੱਲ ਕਰਦਾ,
 ਦਿੱਤਾ ਅਕਲ ਸਦੂਰ ਖੁਦਾ ਸਾਈਂ। ੨੮੦।
 ਕਈ ਲੱਖ ਦਾਨਾ ਸ਼ਾਬਾਨ ਜੇਹੇ,
 ਉਹਦੇ ਅਕਲ ਸੰਦੀ ਖਾਕ ਪਾ ਸਾਈਂ।
 ਗੋਇਆ ਫੇਰ ਹੋਇਆ ਅਫ਼ਲਾਤੂਨ ਪੈਦਾ,
 ਦਿੱਤਾ ਆਲਮਾਂ ਹੋਸ਼ ਭੁਲਾ ਸਾਈਂ।

ਮੁਨਸ਼ੀ ਫਲਕ ਦੇ ਨੇ ਹੱਥ ਕਲਮ ਸੁੱਟੀ,
 ਲਿਖਿਆ ਵੇਖ ਕੇ ਬਹੁਤ ਸਫਾ ਸਾਈਂ।
 ਜੋ ਕੁਛ ਕਹੇ ਜ਼ਬਾਨ ਥੀਂ ਆਲਮਾਂ ਨੂੰ,
 ਕੋਈ ਕਰੇ ਨਾ ਚੁੰ ਚਰਾ ਸਾਈਂ।
 ਫਜ਼ਲ ਸਮਝ ਉਸ ਨੂੰ ਇਲਮ ਅਕਲ ਵਾਲਾ,
 ਹੱਥ ਲਿਆਵਦੇ ਅਦਬ ਬਜਾ ਸਾਈਂ।
 ਸੁਝੇ ਦਰਸੀਆਂ ਦੇ ਕੀਤੇ ਹੱਲ ਉਸ ਨੇ,
 ਦਿੱਤਾ ਗੱਲ ਦੇ ਨਾਲ ਉਡਾ ਸਾਈਂ।
 ਜਿਹੜਾ ਇਲਮ ਥੀਂ ਪੁਛੇ ਸਵਾਲ ਕੋਈ,
 ਦੇਵੇ ਤੁਰੰਤ ਜਵਾਬ ਸੁਣਾ ਸਾਈਂ।
 ਕਈ ਬਹਿਸ ਕਰਨ ਆਏ ਮਿਸਰ ਵਿਚੋਂ,
 ਓੜਕ ਗਏ ਉਸਤਾਦ ਬਣਾ ਸਾਈਂ।
 ਫਜ਼ਲ ਸਾਹ ਤੇ ਨਹੀਂ ਇਤਬਾਰ ਜਿਸ ਨੂੰ,
 ਪੁਛੇ ਬਲਖ ਬੁਖਾਰਿਓਂ ਜਾ ਸਾਈਂ।

ਤੀਰੰਦਾਜ਼ੀ ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਬਿਆਨ

ਵਰ੍ਹੇ ਤੇਰਵੇਂ ਨੂੰ ਇੱਜ਼ਤ ਬੇਗ ਤਾਈਂ,
 ਹੱਥ ਤੀਰ ਕਮਾਨ ਫੜਾਨ ਬੇਲੀ।
 ਤੀਰੰਦਾਜ਼ ਉਸਤਾਦ ਮੈਦਾਨ ਜਾ ਕੇ,
 ਨਿਤ ਤੀਰ ਚਲਾਨ ਸਿਖਾਨ ਬੇਲੀ।
 ਕੋਲ ਬੈਠ ਜਾਵਣ ਤੀਰੰਦਾਜ਼ ਸਾਰੇ,
 ਕਰਨ ਕਾਇਦੇ ਕੁਲ ਆਯਾਨ ਬੇਲੀ।
 ਸੱਜਾ ਪੈਰ ਪਿੱਛੇ ਖੱਬਾ ਪੈਰ ਅੱਗੇ,
 ਖਿੱਚੋ ਜਲਫ਼ ਦੀ ਤਰਫ਼ ਕਮਾਨ ਬੇਲੀ।
 ਬਾਜੂ ਰਾਸ ਕਰਕੇ ਤੀਰ ਸਾਫ਼ ਮਾਰੇ,
 ਰੱਖੇ ਵਿਚ ਨਿਸ਼ਾਨ ਧਿਆਨ ਬੇਲੀ।
 ਵਕਤ ਖਿੱਚਣ ਦੇ ਬਾਂਹ ਨਾ ਮੂਲ ਡੋਲੇ,
 ਸਾਹ ਘੁੱਟਣਾ ਜਾਨ ਪਛਾਨ ਬੇਲੀ।
 ਮਿਰਜ਼ਾ ਅਕਲ ਤੇ ਇਲਮ ਦਾ ਕੋਟ ਆਹਾ,
 ਲਿਆ ਸਮਝ ਤਮਾਮ ਬਿਆਨ ਬੇਲੀ।
 ਐਸੇ ਤੀਰ ਤਦਬੀਰ ਦੇ ਨਾਲ ਮਾਰੇ,
 ਚੀਰ ਖਾਕ ਤੋਂ ਨਿਕਲ ਜਾਨ ਬੇਲੀ।
 ਆਹਾ ਵਾਂਗ ਤਕਦੀਰ ਨੇ ਤੀਰ ਉਸ ਦੇ,
 ਐਥਾ ਮੁੜਨ ਬਾਝੋਂ ਲਿਆ ਜਾਨ ਬੇਲੀ।

ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਐਸਾ ਤੀਰੰਦਾਜ਼ ਹੋਇਆ,

ਰਹੇ ਕੁਲ ਉਸਤਾਦ ਹੈਰਾਨ ਬੇਲੀ।

ਘੋੜ ਸਵਾਰੀ ਸਿੱਖਣਾ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਜਾਣ ਦੀ ਖਾਹਿਸ਼ ਕਰਨਾ

ਵਰ੍ਹੇ ਚੌਧਵੇਂ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹੇ ਘੋੜਿਆਂ ਤੇ,

ਨਾਲ ਨਾਜ਼ ਦੇ ਕਦਮ ਉਠਾਵਦਾ ਸੀ। ੩੦੦।

ਚੀਨੀ ਭੌਰ ਕੁਮੈਤ ਇਰਾਕੀਆਂ ਨੂੰ,

ਹੰਸ ਮੋਰ ਦੀ ਚਾਲ ਸਿਖਾਵਦਾ ਸੀ।

ਕਦੀ¹ ਦੇ ਜੌਲਾਨ ਮੈਦਾਨ ਜਾ ਕੇ,

ਕਦੀ ਚਾਲ ਰਵਾਲ ਕਢਾਵਦਾ ਸੀ।

ਕਰਨ ਸੈਰ ਸ਼ਿਕਾਰ ਤਿਆਰ ਹੋ ਕੇ,

ਨਿੱਤ ਬਾਰ ਦੇ ਵੱਲ ਸਿਧਾਵਦਾ ਸੀ।

ਜਿਹੜੇ ਮਿਰਗ ਨੂੰ ਮਰਗ ਖੁਦਾ ਵੱਲੋਂ,

ਸੋਈ ਤੀਰ ਜਵਾਨ ਦਾ ਖਾਵਦਾ ਸੀ।

ਘੋੜੇ ਫੇਰਨੇ ਥੀਂ ਲੱਗੀ ਵਾਉ ਉਸ ਨੂੰ,

ਦਿੱਲੀ ਦੇਖਣੇ ਨੂੰ ਚਿੱਤ ਚਾਹਵਦਾ ਸੀ।

ਰਖ² ਜੀਉ ਤੇ ਸ਼ੌਕ ਸੌਦਾਗਰੀ ਦਾ,

ਯਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਪਕਾਵਦਾ ਸੀ।

ਨਿੱਤ ਬਾਪ ਦੇ ਜਾ ਹਜ਼ੂਰ ਮਿਰਜ਼ਾ,

ਫੁਰਸਤ ਦੇਖ ਕੇ ਸੁਖਨ ਅਲਾਵਦਾ ਸੀ।

ਆਖੇ ਬਾਪ ਜੀ ਮੈਂ ਇਕ ਅਰਜ਼ ਕਰਨੀ,

ਏਹੋ ਆਖ ਖਾਮੋਸ਼ ਹੋ ਜਾਵਦਾ ਸੀ।

ਜੇਕਰ ਬਾਪ ਪੁੱਛੇ ਦੱਸੇ ਮੂਲ ਨਾਹੀਂ,

ਕਈ ਰੋਜ਼ ਇਸ ਤੌਰ ਲੰਘਾਵਦਾ ਸੀ।

ਤਾਹੀਂ ਆਖਸਾਂ ਜਦੋਂ ਕਬੂਲ ਕਰਸੇਂ,

ਏਵੇਂ ਬਾਪ ਨੂੰ ਬਾਤ ਸੁਣਾਵਦਾ ਸੀ।

ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਪਰ ਇਸ਼ਕ ਨੇ ਖਿੱਚ ਕੀਤੀ,

ਮਨ ਭਾਵਦਾ ਜੀਉ ਮਨਾਵਦਾ ਸੀ।

1. ਇਸ ਤੁਕ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਹੇਠਲੀ ਤੁਕ ਵੀ ਲਿਖੀ ਹੈ :—

ਕਦੀ ਚੀਨੇ ਦੇ ਮੁਖ ਲਗਾਮ ਦੇ ਕੇ, ਕਦੇ ਜੀਨ ਮੁਸਕੀ ਉਤੇ ਪਾਵਦਾ ਸੀ।

2. ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੇਠਲੀ ਤੁਕ ਲਿਖੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ :—

ਕਿਸਮਤ ਨਾਲ ਦਾਣੇ ਪਾਣੀ ਖਿੱਚ ਕੀਤੀ, ਲਿਖੇ ਲੇਖ ਨਾ ਕੋਈ ਮਿਟਾਵਦਾ ਸੀ।

ਦਿੱਲੀ ਜਾਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਮਿਲਣੀ

ਕਹਿਆ ਬਾਪ ਸਵਾਲ ਕਬੂਲ ਮੈਨੂੰ,
 ਹੋਸੀ ਕੁਲ ਮਕਸੂਦ ਹਸੂਲ ਤੈਨੂੰ।
 ਮੂੰਹੋਂ ਮੰਗ ਬੇਟਾ ਜੋ ਕੁਝ ਮੰਗਣਾ ਈ,
 ਕੋਈ ਸੰਗ ਨਾਹੀਂ ਮੈਥੋਂ ਮੂਲ ਤੈਨੂੰ।
 ਤੇਰਾ ਆਖਿਆ ਮੂਲ ਨਾ ਮੋੜਸਾਂ ਮੈਂ,
 ਦਿੱਤਾ ਜਾਮਨ ਖਾਸ ਰਸੂਲ ਤੈਨੂੰ।
 ਗੱਲ ਦੱਸ ਵੇਦਣ ਦਿਲ ਆਪਣੇ ਦੀ,
 ਕੀਤਾ ਕਿਹੜੀ ਗੱਲ ਮਲੂਲ ਤੈਨੂੰ।

ਇੱਜ਼ਤਬੇਗ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਤੇ ਪਿਓ ਦਾ ਉਦਾਸ ਹੋਣਾ

ਜਦੋਂ ਬਾਪ ਨੇ ਗੱਲ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕੀਤੀ,
 ਦੱਸੇ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਕੁਲ ਬਿਆਨ ਮੀਆਂ।
 ਤਸਲੀਮਾਤ ਕਰਕੇ ਹੱਥ ਜੋੜ ਖੜਾ,
 ਫੇਰ ਕਰੇ ਦੁਆ ਪਛਾਨ ਮੀਆਂ।
 ਤੂਬਾ ਵਾਂਗ ਤੇਰੇ ਸਾਏ ਹੇਠ ਪਾਏ,
 ਕੁਲ ਖਲਕ ਜਹਾਨ ਈਮਾਨ ਮੀਆਂ।
 ਦਿਲ ਚਾਹੁੰਦਾ ਏ ਦਿੱਲੀ ਦੇਖਣੇ ਨੂੰ,
 ਦੇ ਹੁਕਮ ਬਾਬਾ ਮਿਹਰਬਾਨ ਮੀਆਂ।
 ਦੂਜਾ ਜੀਉ ਤੇ ਸ਼ੌਂਕ ਸੌਦਾਗਰੀ ਦਾ,
 ਜਿੱਤ ਕਿੱਤ ਏਹੋ ਨਿੱਤ ਧਿਆਨ ਮੀਆਂ। ੩੨੦।
 ਕਰਾਂ ਜਾ ਖਰੀਦ ਫ਼ਰੋਖਤ ਦਿੱਲੀ,
 ਨਾਲ ਦੋਸਤਾਂ ਅਕਲ ਦੇ ਤਾਨ ਮੀਆਂ।
 ਬਾਪ ਸੁਣਦਿਆਂ ਸਾਰ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋਇਆ,
 ਗੋਇਆ ਨਿਕਲ ਗਈ ਉਹਦੀ ਜਾਨ ਮੀਆਂ।
 ਜਦੋਂ ਹੋਸ਼ ਆਈ ਜ਼ਾਰੋ ਜ਼ਾਰ ਹੁੰਨਾ,
 ਇੱਜ਼ਤਬੇਗ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈਰਾਨ ਮੀਆਂ।
 ਓੜਕ ਕੋਲ ਕਰਾਰ ਨਾ ਹਾਰਿਓ ਸੂ,
 ਕਰੇ ਟੋਰਨੇ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਮੀਆਂ।
 ਤੁਰਤ ਭੇਜ ਗੁਲਾਮ ਸਦਾਇ ਲਏ,
 ਉਠਾਂ ਸਣੇ ਸਾਰੇ ਸਾਰਬਾਨ ਮੀਆਂ।
 ਦਿੱਤਾ ਹੁਕਮ ਤਿਆਰ ਸਤਾਬ ਹੋਵੇ,
 ਸਾਰਬਾਨ ਪਲਾਨ ਚਾ ਪਾਨ ਮੀਆਂ।

ਲੋਗ ਲਾਚੀਆਂ ਪਿਸਤੇ ਸਾਊਗੀ ਦੇ,
 ਭਰੇ ਬੋਰੀਆਂ ਚੁੱਕ ਲਦਾਨ ਮੀਆਂ।
 ਅੰਬਰ ਮੁਸ਼ਕ ਕਾਫ਼ੂਰ ਬਾਦਾਮ ਜਾਫ਼ਲ,
 ਮੁਸ਼ਕ ਤਿੱਬਤੀ ਊਠ ਉਠਾਨ ਮੀਆਂ।
 ਹੋਰ ਸੇਓ ਖਰੋਟ ਖਜ਼ੂਰ ਲੱਦੀ,
 ਮੇਵੇ ਕਾਬਲੀ ਤੇ ਖੁਰਾਸਾਨ ਮੀਆਂ।
 ਕੀਮਖਾਬ ਸੰਜਾਬ ਸਮੂਰ ਮਖਮਲ,
 ਲੱਠਾ ਕਮਰਖ ਤੇ ਹੋਰ ਕਤਾਨ ਮੀਆਂ।
 ਸਬਜ਼ ਸੁਰਖ ਸਿਆਹ ਹਰੀਰ ਲੱਦੀ,
 ਜ਼ਰੀ ਬਾਦਲਾ ਟੂਲ ਹਲਵਾਨ ਮੀਆਂ।
 ਹੋਰ ਮਾਲ ਨਾ ਕੁਝ ਖਿਆਲ ਮੇਰੇ,
 ਕੀ ਕਰਾਂ ਬਿਆਨ ਅਯਾਨ ਮੀਆਂ।
 ਸਾਰਾ ਮਾਲ ਅਸਬਾਬ ਰਵਾਨ ਕਰਕੇ,
 ਬੇਟਾ ਬਾਪ ਦੋਵੇਂ ਘਰੀਂ ਜਾਨ ਮੀਆਂ।
 ਜੋ ਕੁਝ ਬਾਤ ਆਹੀ ਅਲਫ਼ੋਂਘੇ ਤੀਕਰ,
 ਉਸ ਦੀ ਮਾਈ ਨੂੰ ਬੈਠ ਸੁਨਾਣ ਮੀਆਂ।
 ਖੁਸ਼ੀ ਐਸ਼ ਇਨਸਾਨ ਦੇ ਬਾਗ ਵਿਚੋਂ,
 ਘੁਲੀ ਆਇਕੇ ਬਾਦ ਖਜ਼ਾਨ ਮੀਆਂ।
 ਮਾਈ ਲਾ ਕਲੇਜ਼ੇ ਨਾਲ ਹੁੰਨੀ,
 ਤੇਰਾ ਰੱਬ ਰਹੀਮ ਰਹਿਮਾਨ ਮੀਆਂ।
 ਤੁਧ ਬਾਝ ਕਿਸ ਨੂੰ ਸੁੱਖ ਚੈਨ ਹੋਸੀ,
 ਸੁੰਵਾ ਦੇਖਸਾਂ ਕੁੱਲ ਜਹਾਨ ਮੀਆਂ।
 ਬੱਚਾ ਕੰਡ ਨਾ ਦੇਇ ਨਿਮਾਣਿਆਂ ਨੂੰ,
 ਤੇਰੇ ਬਾਝ ਜਹਾਨ ਵੈਰਾਨ ਮੀਆਂ।
 ਕਰਾਂ ਚਾ ਕੁਰਬਾਨ ਪਰਦੇਸ ਤਾਈਂ,
 ਮੇਰੀ ਜਾਨ ਤੂੰਹੋਂ ਮਾਨ ਤਾਨ ਮੀਆਂ।
 ਬੱਚਾ ਸਫ਼ਰ ਨੂੰ ਸਕਰ ਮਿਸਾਲ ਕਹਿੰਦੇ,
 ਦਿੱਲੀ ਜਾਵਣਾ ਨਹੀਂ ਅਸਾਨ ਮੀਆਂ। ੩੪੦।
 ਗੋਇਆ ਖੋਲ੍ਹ ਕਿਤਾਬ ਨਸੀਹਤਾਂ ਦੀ,
 ਰਹੀ ਮਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਖ ਰਾਨ ਮੀਆਂ।
 ਆਖਰ ਹੋ ਲਾਚਾਰ ਕਬੂਲ ਕੀਤਾ,
 ਜਾਹ ਰੱਬ ਤੇਰਾ ਨਿਗੁਬਾਨ ਮੀਆਂ।
 ਰੋ ਰੋ ਬਾਪ ਤੇ ਹੋਰ ਅਮੀਰ ਸਾਰੇ,
 ਬਾਹਰ ਜਾ ਕੇ ਵਿਦਾ ਕਰਾਨ ਮੀਆਂ।

ਮਾਂ ਬਾਪ ਨੂੰ ਦਰਦ ਫਿਰਾਕ ਵਾਲਾ,
 ਲੱਗਾ ਵਿਚ ਕਲੇਜ਼ੇ ਬਾਨ ਮੀਆਂ।
 ਕਹਿੰਦਾ ਆਬ ਤੇ ਇਸ਼ਕ ਨੇ ਖਿੱਚ ਕੀਤੀ,
 ਲੰਮੇ ਰਾਹ ਹੋਰ ਟੁਰੇ ਰਵਾਨ ਮੀਆਂ।
 ਫਜ਼ਲ ਆਸ਼ਕਾਂ ਮੁੜਨ ਮੁਹਾਲ ਹੋਇਆ,
 ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਇਸ਼ਕ ਕੀਤਾ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਮੀਆਂ।

ਮਾਂ ਦੀ ਗਿਰੀਆਜ਼ਾਰੀ

ਮਾਈ ਚੜ੍ਹ ਚੁਬਾਰੇ ਤੇ ਕੂਕਦੀ ਸੀ,
 ਮੇਰਾ ਵੇਖ ਅੱਖੀਂ ਸੰਦਾ ਨੀਰ ਬੱਚਾ।
 ਬੇਤਰਸਿਆ ਤਰਸ ਨਾ ਮੂਲ ਤੈਨੂੰ,
 ਮੈਨੂੰ ਗਇਓਂ ਬਣਾਇ ਫ਼ਕੀਰ ਬੱਚਾ।
 ਲਾਈ ਸਾਂਗ ਫਿਰਾਕ ਦੀ ਕਾਰ ਮੈਨੂੰ,
 ਗਈ ਹਾਂ ਕਲੇਜ਼ਾ ਚੀਰ ਬੱਚਾ।
 ਏਸ ਦਰਦ ਅੰਦਰ ਮਰ ਜਾਵਸਾਂਗੀ,
 ਤੈਨੂੰ ਬਖਸ਼ਿਆ ਆਪਣਾ ਸ਼ੀਰ ਬੱਚਾ।
 ਖਾਣ ਪੀਣ ਅਰਾਮ ਹਰਾਮ ਹੋਇਆ,
 ਕਿਹਾ ਲਾ ਗਇਓਂ ਮੈਨੂੰ ਤੀਰ ਬੱਚਾ।
 ਜੋ ਕੁਛ ਲੋਹ ਮਹਫੂਜ਼ ਥੀ ਲਿਖਿਆ ਸੀ,
 ਸੋਈ ਵਹਿ ਮਿਲੀ ਤਕਦੀਰ ਬੱਚਾ।
 ਆਖੇ ਲਗ ਲੋਕਾਂ ਹੈਸਿਆਰਿਆਂ ਦੇ,
 ਤੁਰਿਓਂ ਸ਼ੋਕ ਦੀ ਤੋੜ ਜੰਜੀਰ ਬੱਚਾ।
 ਨਬੀ ਪਾਕ ਰਸੂਲ ਦੀ ਰੱਖ ਹੋਵੀ,
 ਨਿਗਾਹਬਾਨ ਤੇਰੇ ਪੰਜ ਪੀਰ ਬੱਚਾ।
 ਜਿਥੋਂ ਤੀਕ ਨਿਗਾਹ ਦਰਾਜ਼ ਆਹੀ,
 ਰਹੀ ਵੇਖਦੀ ਲਾ ਨਜ਼ੀਰ ਬੱਚਾ।
 ਵੇ ਮੈਂ ਰੱਬ ਰਹੀਮ ਨੂੰ ਸੌਂਪਿਓ ਤੂੰ,
 ਜਿਸ ਨੇ ਮਾਰੀ ਆਂ ਬੇ-ਤਕਸੀਰ ਬੱਚਾ।
 ਜਦੋਂ ਦਿੱਸਣੋਂ ਰਿਹਾ ਫ਼ਰਜ਼ਦ ਉਸ ਨੂੰ,
 ਡਿੱਗੀ ਆਖ ਕੇ, “ਮੈਂ ਦਿਲਗੀਰ ਬੱਚਾ”।
 ਨਾਲ ਫ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਫੇਰ ਮਿਲਾਪ ਸਾਡਾ,
 ਜਦੋਂ ਹੋਵਸੀ ਰੋਜ਼ ਅਖੀਰ ਬੱਚਾ।

ਮਿਰਜ਼ਾ ਇੱਜ਼ਤ ਬੇਗ ਦਾ ਦਿੱਲੀ ਪਹੁੰਚਣਾ

ਛੱਡ ਰੋਂਦਿਆਂ ਤੇ ਕੁਰਲਾਂਦਿਆਂ ਨੂੰ,
 ਕੁੰਜ ਵਾਂਗ ਮੁਸਾਫ਼ਰਾਂ ਦੂਰ ਹੋਏ।
 ਪਹੁੰਚੇ ਮੰਜ਼ਲੋਂ ਮੰਜ਼ਲੀ ਜਾਇ ਦਿੱਲੀ,
 ਐਪਰ ਪੈਂਡਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਚੂਰ ਹੋਏ। ੩੬੦।
 ਆਇਆ ਇਕ ਸੈਦਾਗਰ ਬਲਖ ਵਿਚੋਂ,
 ਦਿੱਲੀ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਵਿਚ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋਏ।
 ਲਿਆ ਮਾਲਿ ਚੁਕਾਇ ਸੈਦਾਗਰਾਂ ਨੇ,
 ਸੌਦੇ ਹੁਸਨ ਦੇ ਹੋਰ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਏ।
 ਗੋਇਆ ਯੂਸਫ਼ ਨਾਲ ਕਰਵਾਨਿਆਂ ਦੇ,
 ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇਖਿਆ ਸੋ ਨੂਰੋਂ ਨੂਰ ਹੋਏ।
 ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਕੀਤੀ ਚਾਹ ਦੇਖਣੇ ਦੀ,
 ਗਏ ਤੁਰਤ ਨ ਪਲਕ ਸਾਬੂਰ ਹੋਏ।
 ਰੰਗਾ ਰੰਗ ਤੋਹਫ਼ੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਕਾਰਨ,
 ਲਏ ਨਾਲ ਜੋ ਨਜ਼ਰ ਮਨਜ਼ੂਰ ਹੋਏ।
 ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਨ ਦੀ ਵਿਚ ਮਜ਼ਲਸ,
 ਸਨੇ ਤੋਹਫ਼ੇ ਜਾ ਹਜ਼ੂਰ ਹੋਏ।

ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੀ ਖ਼ਿਦਮਤ ਵਿਚ ਤੋਹਫ਼ੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨੇ

ਤਸਲੀਮਾਤ ਕਰਕੇ ਇੱਜ਼ਤ ਬੇਗ ਮਿਰਜ਼ਾ,
 ਤੋਹਫ਼ੇ ਨਜ਼ਰ ਗੁਜ਼ਾਰਦਾ ਜਾ ਮੀਆਂ।
 ਲੱਖ ਮੋਹਰ ਦਿੱਤੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਉਸ ਨੂੰ,
 ਭਾਰਾ ਹੋਰ ਦਿੱਤਾ ਸਿਰੋਪਾ ਮੀਆਂ।
 ਘੋੜਾ ਸੌਖ ਸਮੁੰਦਰ ਅਤਾ ਕੀਤਾ,
 ਸੁੱਕੇ ਸੁੰਮ ਲੰਘੇ ਦਰਿਆ ਮੀਆਂ।
 ਕੀਤਾ ਚਾ ਮੁਆਫ਼ ਵਸੂਲ ਉਸ ਨੂੰ,
 ਕੀਤੀ ਹੋਰ ਜਗੀਰ ਅਤਾ ਮੀਆਂ।
 ਪਹਿਲੇ ਹਮਦ ਖੁਦਾਇ ਬਜਾਏ ਲਿਆਵੇ,
 ਫੇਰ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਕਰੇ ਸਨਾ ਮੀਆਂ।
 ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਰੱਖੇ ਰੱਬ ਸ਼ਾਦ ਤੈਨੂੰ,
 ਆਖਰ ਦੇ ਜਜ਼ਾ ਖੁਦਾ ਮੀਆਂ।
 ਜਮਸ਼ੈਦ ਫ਼ਰੀਦੁੰ ਕਾਊਸ ਖਿਸਰੋਂ,
 ਤੇਰੇ ਮਰਤਬੇ ਦੀ ਖ਼ਾਕ ਪਾ ਮੀਆਂ।

ਨੌਸ਼ੀਰਵਾਂ ਵਾਂਗ ਹੈ ਅਦਲ ਤੇਰਾ,
 ਹਾਥੀ ਕੀੜੀਓਂ ਕਰੇ ਹਯਾ ਮੀਆਂ।
 ਹਾਤਮ ਕੁਲ ਜਹਾਨ ਤੇ ਬਖਸ਼ ਕੀਤੀ,
 ਐਪਰ ਏਸ ਦਰਬਾਰ ਗਦਾ ਮੀਆਂ।
 ਦਿੱਤਾ ਰੱਬ ਸਕੰਦਰੀ ਮੁਲਖ ਤੈਨੂੰ,
 ਵਾਲੀ ਵਾਰਸੀ ਖਲਕ ਬਨਾ ਮੀਆਂ।
 ਸ਼ੇਰ ਗੁਰਗ ਰੱਖਣ ਖੌਫ਼ ਬੱਕਰੀ ਥੀਂ,
 ਦਿੱਤੀ ਜੁਲਮ ਦੀ ਬੇਖ ਉਠਾ ਮੀਆਂ।
 ਮਿਰਜ਼ਾ ਪਾਇ ਇਨਾਮ ਸਲਾਮ ਕਰਕੇ,
 ਡੇਰੇ ਆ ਵੜਿਆ ਨਾਲ ਚਾ ਮੀਆਂ।
 ਨਿੱਤ ਸੈਰ ਕਰਨ ਦਿੱਲੀ ਸ਼ਹਿਰ ਅੰਦਰ,
 ਜਾਇ ਜੀਨ ਸਮੁੰਦ ਤੇ ਪਾ ਮੀਆਂ।
 ਓੜਕ ਹੋ ਉਦਾਸ ਤਿਆਰ ਹੋ ਕੇ,
 ਕੋਈ ਰੋਜ਼ ਇਸ ਤੌਰ ਲੰਘਾ ਮੀਆਂ। ੩੮੦।
 ਕਰੇ ਤਰਫ਼ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਕੂਚ ਮਿਰਜ਼ਾ,
 ਸਾਰਾ ਮਾਲ ਮਤਾ ਲਦਾ ਮੀਆਂ।
 ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਵਿਚ ਮਿਰਜ਼ਾ,
 ਪਹੁੰਚਾ ਮੰਜ਼ਲੋਂ ਮੰਜ਼ਲੀ ਆ ਮੀਆਂ।

ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਸੈਰ

ਰਾਤ ਖੈਰ ਦੇ ਨਾਲ ਗੁਜ਼ਾਰੀਆਂ ਨੇ,
 ਜੀਉ ਵਿਚ ਆਰਾਮ ਕਰਾਰ ਹੋਏ।
 ਸੁੰਦਰ ਚਾਲ ਕਮਾਲ ਲਾਹੌਰ ਵਾਲੀ,
 ਸਾਰੇ ਦੇਖਣੇ ਤੇ ਤਲਬਗਾਰ ਹੋਏ।
 ਦਿਨੇ ਲਾਇ ਪੁਸ਼ਾਕੀਆਂ ਪਹਿਨ ਬਾਣੇ,
 ਕਰਨ ਸੈਰ ਬਾਜ਼ਾਰ ਤਿਆਰ ਹੋਏ।
 ਜਾ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਸ਼ਹਿਰ ਮਿਸਾਲ ਜੱਨਤ,
 ਐਪਰ ਵੇਖਣੇ ਥੀਂ ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਹੋਏ।
 ਬਾਕੇ ਤੌਰ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਲੋਕ ਸਾਰੇ,
 ਸੁਗਲਦਾਰ ਆਪੇ ਆਪਣੇ ਕਾਰ ਹੋਏ।
 ਫਿਰਨ ਲਟਕਦੇ ਵਿਚ ਬਾਜ਼ਾਰ ਸੋਹਣੇ,
 ਤਿੱਖੇ ਨੈਣ ਮਿਸਾਲ ਕਟਾਰ ਹੋਏ।
 ਕੋਈ ਸੁਣੇ ਫਰਿਆਦ ਨਾ ਆਸ਼ਕਾਂ ਦੀ,
 ਕਤਲ ਬਾਝ ਤਲਵਾਰ ਹਜ਼ਾਰ ਹੋਏ।

ਆਖਣ ਹੋਰ ਨਾ ਸ਼ਹਿਰ ਲਾਹੌਰ ਜੇਹਾ,
 ਸਭ ਸ਼ਹਿਰ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਵਾਰ ਹੋਏ।
 ਮਨ ਭਾਵਦੇ ਲਏ ਖਰੀਦ ਤੁਹਫ਼ੇ,
 ਸੌਦੇ ਰੋਕ ਨਾ ਮੂਲ ਉਧਾਰ ਹੋਏ।
 ਓੜਕ ਵਤਨ ਤੇ ਜੀਉ ਉਦਾਸ ਹੋਇਆ,
 ਉਠ ਘੋੜਿਆਂ ਤੇ ਅਸਵਾਰ ਹੋਏ।
 ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਹਿਰ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਕੂਚ ਕਰਕੇ,
 ਵਾਂਗ ਬਾਜ਼ ਦੇ ਤੇਜ਼ ਤਰਾਰ ਹੋਏ।

ਇੱਜ਼ਤ ਬੇਗ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਲਾਹੌਰ ਥੀਂ ਕੂਚ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਗੁਜਰਾਤ ਠਹਿਰਨਾ

ਰਾਵੀ ਲੰਘ ਝਨਾਂ ਤੋਂ ਪਾਰ ਹੋਏ,
 ਦੂਰੋਂ ਨਜ਼ਰ ਪਈ ਗੁਜਰਾਤ ਮੀਆਂ।
 ਸਰਜ਼ ਗਿਆ ਗਰੂਬ ਹੋ ਸ਼ਾਮ ਪਈ,
 ਅਗੋਂ ਮੂੰਹ ਆਈ ਕਾਲੀ ਰਾਤ ਮੀਆਂ।
 ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਸਰਾਂ ਦੇ ਮਾਰ ਲੱਥੇ,
 ਲਾਈ ਸੁਰਖ ਸਫ਼ੈਦ ਕਨਾਤ ਮੀਆਂ।
 ਦੋ ਤਿੰਨ ਰੋਜ਼ ਰਹੇ ਜਗ੍ਹਾ ਦੇਖ ਚੰਗੀ,
 ਕੀਤੀ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਮੁਲਾਕਾਤ ਮੀਆਂ।
 ਪਾਣੀ ਲਾਲ ਝਨਾਇ ਦੇ ਇਸ਼ਕ ਰੱਤੇ,
 ਇੱਜ਼ਤ ਬੇਗ ਤਾਈਂ ਕੀਤਾ ਮਾਤ ਮੀਆਂ।
 ਅੱਗੇ ਜਾਵਣਾ ਬਹੁਤ ਮੁਹਾਲ ਹੋਇਆ,
 ਯਾਰ ਆਖ ਰਹੇ ਨੇਕ ਜਾਤ ਮੀਆਂ।
 ਜੀਉ ਲੋਚ ਲੈਂਦਾ ਫੈਲ ਸੋਹਣਿਆਂ ਦਾ,
 ਇਹ ਇਸ਼ਕ ਸੰਦੀ ਕਰਾਮਾਤ ਮੀਆਂ। ੪੦੦।
 ਏਥੇ ਹੋਰ ਦਾ ਹੋਰ ਫ਼ਤੂਰ ਹੋਸੀ,
 ਮਿਰਜ਼ਾ ਬੇਵਸੀ ਜਾਤ ਸਿਫ਼ਾਤ ਮੀਆਂ।
 ਸਾਰਾ ਮਾਲ ਮਤਾਅ ਲੁਟਾ ਦੇਸੀ,
 ਪੈਸੀ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਆਣ ਅਫ਼ਾਤ ਮੀਆਂ।
 ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਦੇਖੇ ਇੱਜ਼ਤ ਬੇਗ ਮਿਰਜ਼ਾ,
 ਹੋਸੀ ਵਿਚ ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਘਾਤ ਮੀਆਂ।

ਇੱਜ਼ਤ ਬੇਗ ਦਾ ਮਹਿਫ਼ਲ ਲਗਾਣਾ

ਇਕ ਰੋਜ਼ ਇੱਜ਼ਤ ਬੇਗ ਖੁਸ਼ੀ ਸੇਤੀ,
 ਮਹਿਫ਼ਲ ਵਿਚ ਬਹਿਸ਼ਤ ਬਣਾਵਦਾ ਜੇ।
 ਕਈ ਗਾਇਕਾ ਹੋਰ ਕਲਾਉਤਾ ਨੂੰ,
 ਮਿਰਜ਼ਾ ਘੱਲ ਪੈਰਾਮ ਸਦਾਵਦਾ ਜੇ।
 ਵਾਰੋ ਵਾਰ ਲੱਗੇ ਰੰਗ ਰਾਗ ਕਰਨੇ,
 ਵੇਲੇ ਵਕਤ ਦਾ ਰਾਗ ਸੁਣਾਵਦਾ ਜੇ।
 ਕੋਈ ਕਹੇ ਬਿਰਾਗ ਤੇ ਹੋਰ ਭੈਰੋ,
 ਰਾਮਕਲੀ ਥੀ ਜੀਓ ਲਖਾਵਦਾ ਜੇ।
 ਕੋਈ ਕਹੇ ਬਿਲਾਵਲ ਤੇ ਹੋਰ ਟੋਡੀ,
 ਕੋਈ ਸਾਵਰੀ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਪਾਵਦਾ ਜੇ।
 ਕੋਈ ਭੈਰਵੀ ਗਾਵਦਾ ਹੋਰ ਆਸਾ,
 ਕੋਈ ਸਿੰਧ ਤਿਲੰਗ ਵਜਾਵਦਾ ਜੇ।
 ਕੋਈ ਸਾਜ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਇਕ ਕਰਕੇ,
 ਮਲ੍ਹਾਰ ਥੀ ਮੀਂਹ ਬਰਸਾਵਦਾ ਜੇ।
 ਕੋਈ ਸਾਰੰਗ ਕੋਈ ਧਨਾਸਰੀ ਨੂੰ,
 ਤਾਨਸੈਨ ਦੀ ਹੋਸ਼ ਭੁਲਾਵਦਾ ਜੇ।
 ਕੋਈ ਜੋਗ ਨਿਮਾਣੀ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਕਰਕੇ,
 ਦਿਲੋਂ ਸਬਰ ਕਰਾਰ ਲੈ ਜਾਵਦਾ ਜੇ।
 ਕੋਈ ਕਹੇ ਬਿਲਾਵਲ ਸ਼ੈਕ ਸੇਤੀ,
 ਕੋਈ ਚਿੱਤ ਪਹਾੜੀ ਤੇ ਲਾਵਦਾ ਜੇ।
 ਕੋਈ ਪੂਰਬਾ ਪੂਰਬੀ ਹੋਰ ਪੀਲੋ,
 ਬਰਵਾ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਅਲਾਵਦਾ ਜੇ।
 ਕੋਈ ਸੋਰਠ ਕਾਨੜਾ ਬੰਗਲਾ ਭੀ,
 ਮਾਲਕੋਸ ਬਿਭਾਗ ਨੂੰ ਗਾਵਦਾ ਜੇ।
 ਕੋਈ ਸ਼ਾਮ ਕਲਿਆਨ ਦੀ ਤਾਨ ਮਾਰੇ,
 ਕੋਈ ਨਟ ਕਲਿਆਨ ਸੁਣਾਵਦਾ ਜੇ।
 ਕੋਈ ਭਰੇ ਖਮਾਚ ਬੰਗਾਲੜੀ ਨੂੰ,
 ਕੋਈ ਗੋੜੀਓਂ ਤਾਨ ਉਠਾਵਦਾ ਜੇ।
 ਕੋਈ ਕਹੇ ਘੋੜੀ ਕੋਈ ਲਲਤ ਪੰਚਮ,
 ਕੋਈ ਦੀਪਕ ਗੋਡ ਅਲਾਵਦਾ ਜੇ।
 ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਵਡਹੰਸ ਹੰਡੋਲ ਕੋਈ,
 ਮੋਲਸਰੀ ਥੀ ਜੀਓ ਚਲਾਵਦਾ ਜੇ।

ਗੁਲਾਮ ਦਾ ਪਿਆਲੇ ਖਰੀਦਣ ਜਾਣਾ ਤੇ ਆ ਕੇ ਸੋਹਣੀ ਦਾ ਹੁਸਨ ਬਿਆਨ ਕਰਨਾ

ਇਕ ਰੋਜ਼ ਮਿਰਜ਼ੇ ਇੱਜ਼ਤ ਬੇਗ ਤਾਈਂ,
 ਕੋਈ ਆਣ ਕੇ ਗੱਲ ਸੁਣਾਵਦਾ ਜੇ। ੪੨੦।
 ਤੁੱਲਾ ਨਾਮ ਘੁਮਿਆਰ ਹੈ ਜਾਤ ਉੱਤਮ,
 ਕੁੱਜੇ ਬਾਦੀਏ ਖੂਬ ਬਣਾਵਦਾ ਜੇ।
 ਇਕ ਬਾਦੀਆ ਮੁੱਲ ਮੰਗਾਇ ਦੇਖੇ,
 ਜੇਕਰ ਦੇਖਣੇ ਨੂੰ ਜੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਜੇ।
 ਦਿੱਤਾ ਭੇਜ ਗੁਲਾਮ ਸ਼ਿਤਾਬ ਮਿਰਜ਼ੇ,
 ਜਾਇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਪੁਛ ਪੁਛਾਵਦਾ ਜੇ।
 ਅੱਗੇ ਕੱਤਦੀ ਸੀ ਸਈਆਂ ਨਾਲ ਸੋਹਣੀ,
 ਜਿਸ ਵਕਤ ਗੁਲਾਮ ਸਿਧਾਵਦਾ ਜੇ।
 ਹੁਸਨ ਦੇਖ ਗੁਲਾਮ ਗੁਲਾਮ ਹੋਇਆ,
 ਬਿਨਾਂ ਮੌਤ ਆਈ ਮਰ ਜਾਵਦਾ ਜੇ।
 ਸਾਹਿਬ ਭੇਜਿਆ ਵਣਜ ਵਿਹਾਜਣੇ ਨੂੰ,
 ਹੁੱਥੋਂ ਆਪਣਾ ਆਪ ਵਿਕਾਵਦਾ ਜੇ।
 ਐਪਰ ਡਾਢ ਦੇ ਕੇ ਜੀਓ ਆਪਣੇ ਨੂੰ,
 ਤੁੱਲੇ ਵੱਲ ਹੀ ਪੈਰ ਉਠਾਵਦਾ ਜੇ।
 ਆਖੇ ਬਾਦੀਆ ਇਕ ਖਰੀਦਣਾ ਹੈ,
 ਤੁੱਲਾ ਕੱਢ ਦੇ ਚਾਰ ਫੜਾਵਦਾ ਜੇ।
 ਸਭ ਇਕ ਤੋਂ ਇਕ ਚੜ੍ਹਦੜੇ ਸਨ,
 ਇਕ ਪਕੜ ਲਿਆ ਮੰਨ ਭਾਵਦਾ ਜੇ।
 ਇਕ ਦਿਰਮ ਥੀਂ ਮੁੱਲ ਖਰੀਦ ਕਰਕੇ,
 ਇੱਜ਼ਤ ਬੇਗ ਦੇ ਪਾਸ ਲੈ ਜਾਵਦਾ ਜੇ।
 ਮਿਰਜ਼ਾ ਦੇਖ ਕੇ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਹੋਇਆ,
 ਮੁੜ ਮੁੜ ਦੋਸਤਾਂ ਪਿਆ ਦਿਖਾਵਦਾ ਜੇ।
 ਏਸੇ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਵਿਚ ਗੁਲਾਮ ਯਾਰੋ,
 ਵੇਖੇ ਹੋਰ ਫੜੂਰ ਕੀ ਪਾਵਦਾ ਜੇ।
 ਸੋਹਣਾ ਛੈਲ ਸਜਾਦੜਾ ਮੱਸ ਭਿੰਨਾ,
 ਫੁਰੀ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਨਾਲ ਕੁਹਾਵਦਾ ਜੇ।
 ਐਪਰ ਕੁਝ ਗੁਲਾਮ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ ਨਾਹੀ,
 ਕਿਹੜਾ ਲਿਖਿਆ ਲੇਖ ਮਿਟਾਵਦਾ ਜੇ।

ਜੋ ਕੁਝ ਵੇਖਿਆ ਸੀ, ਇੱਜਤ ਬੇਗ ਤਾਈਂ,
 ਹੱਥ ਜੋੜ, ਗੁਲਾਮ ਸੁਣਾਵਦਾ ਜੇ।
 ਆਖੇ ਇਕ ਮਹਿਬੂਬ ਮੈਂ ਵੇਖ ਆਇਆ,
 ਐਸੇ ਵੇਖਣੇ ਵਿਚ ਨਾ ਆਵਦਾ ਜੇ।
 ਐਪਰ ਧੀ ਤੁੱਲੇ ਘੁਮਿਆਰ ਦੀ ਹੈ,
 ਸੂਰਜ ਵੇਖ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਰਮਾਵਦਾ ਜੇ।
 ਚਿਹਰਾ ਚੌਧਵੀਂ ਰਾਤ ਦਾ ਚੰਨੁ ਆਹਾ,
 ਹੱਥੋਂ ਚੰਦ ਦਾ ਚੰਦ ਸਦਾਵਦਾ ਜੇ।
 ਪਲਕਾਂ ਤੀਰ ਜੁਲਫ ਜ਼ੰਜੀਰ ਉਸ ਦੀ,
 ਗੋਇਆ ਨਾਗ ਕਾਲਾ ਕੁੰਡਲ ਪਾਵਦਾ ਜੇ।
 ਆਦਮ ਕੋਣ ਜੋ ਨਾਹ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋਵੇ,
 ਨੂਰੀ ਮਲਕ ਭੀ ਹੋਸ਼ ਭੁਲਾਵਦਾ ਜੇ।
 ਮਰਦਾਂ ਵਿਚ ਜਿਉਂ ਹੁਸਨ ਕਮਾਲ ਤੇਰਾ,
 ਤਿਵੇਂ ਉਸਦਾ ਰੂਪ ਸੁਹਾਵਦਾ ਜੇ। ੪੪੦।
 ਕੁਛ ਪੁੱਛ ਨਾ ਸਾਹਿਬਾ ਮੂਲ ਮੈਥੋਂ,
 ਸਾਹਿਬ ਨਾਮ ਗੁਲਾਮ ਧਰਾਵਦਾ ਜੇ।
 ਗੱਲ ਸੁਣਦਿਆਂ ਪਕੜ ਹੋ ਗਈ ਉਸ ਨੂੰ,
 ਬਾਝ ਦੇਖਿਆਂ ਹਾਲ ਵਢਾਵਦਾ ਜੇ।
 ਵਿਚੋਂ ਸਾਂਗ ਮਹਿਬੂਬ ਦੀ ਭਾਲ ਗਈਆਂ,
 ਪਰ ਜਾਹਰਾ ਨਾ ਲਖਾਵਦਾ ਜੇ।
 ਗੱਲ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਥੀਂ ਗਲ ਇਸ਼ਕ ਪਿਆ,
 ਕਲਾ ਸੁਤੜੀ ਪਿਆ ਜਗਾਵਦਾ ਜੇ।
 ਆਖੇ ਚੱਲ ਮਹਿਬੂਬ ਦਿਖਾਲ ਮੈਨੂੰ,
 ਜਿਹੜਾ ਜੁਲਫ ਦੇ ਨਾਗ ਲੜਾਵਦਾ ਜੇ।
 ਤੁਰੰਤ ਨਾਲ ਗੁਲਾਮ ਰਵਾਂ ਹੋਇਆ,
 ਉਸੀ ਜਾਇ ਲੈ ਜਾ ਪਹੁੰਚਾਵਦਾ ਜੇ।
 ਦੇਖ ਤੁੱਲੇ ਨੂੰ ਅਦਬ ਅਦਾਬ ਸੇਤੀ,
 ਮਿਰਜ਼ਾ ਦੁਆ ਸਲਾਮ ਬੁਲਾਵਦਾ ਜੇ।
 ਤੁੱਲੇ ਮੰਨ ਸਲਾਮ ਕਬੂਲ ਕੀਤੀ,
 ਕਰੋ ਹੁਕਮ ਜੋ ਜੀ ਮਨਾਵਦਾ ਜੇ।
 ਉਸ ਦੀ ਬਾਤ ਸੁਣ ਕੇ ਇੱਜਤਬੇਗ ਮਿਰਜ਼ਾ,
 ਅਦਬ ਨਾਲ ਇਹ ਅਰਜ਼ ਸੁਣਾਵਦਾ ਜੇ।
 ਕੁੱਜੇ ਪਿਆਲੜੇ ਕੁਝ ਖਰੀਦਣੇ ਮੈਂ,
 ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਮਿਰਜ਼ਾ ਫਰਮਾਵਦਾ ਜੇ।

ਮਿਰਜੇ ਦਾ ਸੋਹਣੀ ਤੇ ਆਸ਼ਕ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਮੂਲ ਮੁੜ ਦੇਖਣ ਲਈ ਪਿਆਲੇ ਖਰੀਦਣ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਬਨਾਣਾ

ਤੁੱਲਾ ਕੰਮ ਦੇ ਵਿਚ ਮਸ਼ਗੂਲ ਆਹਾ,
ਐਪਰ ਕੰਮ ਹੈ ਸੀ ਤਤੇ ਤਾ ਜਾਨੀ।
ਸੱਦੇ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਦੇ ਸੋਹਣੀ ਨੂੰ,
ਆ ਕੇ ਭਾਂਡੜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਖਾ ਜਾਨੀ।
ਜਿਵੇਂ ਬੱਦਲਾਂ ਥੀਂ ਚੰਦ ਬਾਹਰ ਆਵੇ,
ਸੋਹਣੀ ਨਿਕਲੀ ਨਾਲ ਅਦਾ ਜਾਨੀ।
ਸੂਰਤ ਸੋਹਣੀ ਦੇਖ ਕੇ ਸੋਹਣੀ ਦੀ,
ਇੱਜ਼ਤਬੇਗ ਡਿੱਗਾ ਗਸ਼ ਖਾ ਜਾਨੀ।
ਮੂੰਹੋਂ ਆਖ ਅੱਲ੍ਹਾ ਬੇਲੀ ਪਕੜ ਬਾਹੋਂ,
ਲਏ ਤੁਰੰਤ ਗੁਲਾਮ ਉਠਾ ਜਾਨੀ।
ਸੋਹਣੀ ਦੇਖ ਕੇ ਹੋ ਹੈਰਾਨ ਖੱਲੀ,
ਤੁੱਲਾ ਰੰਗ ਨੂੰ ਲਏ ਵਟਾ ਜਾਨੀ।
ਅੱਖੀਂ ਨਾਲ ਗੁਲਾਮ ਨੇ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ,
ਏਥੇ ਕੋਈ ਫ਼ਰੋਬ ਬਣਾ ਜਾਨੀ।
ਆਖੇ ਪੈਰ ਰਜਾਇ ਥੀਂ ਚੱਲ ਗਿਆ,
ਐਪਰ ਰੱਖਿਆ ਆਪ ਖੁਦਾ ਜਾਨੀ।
ਓੜਕ ਭਾਂਡੜੇ ਦੇ ਦਿਖਾਏ ਸੋਹਣੀ,
ਇੱਜ਼ਤਬੇਗ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਜਾ ਜਾਨੀ।
ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਪਸੰਦ ਨਾ ਆਵਦੀ ਏ,
ਕੀਤਾ ਬਹੁਤ ਵਟਾ ਸਟਾ ਜਾਨੀ। ੪੬੦।
ਮੁੱਖ ਦੇਖਣੇ ਦੀ ਅਸਲ ਭੁੱਖ ਉਸ ਨੂੰ,
ਹੋਇਆ ਏਸ ਥੀਂ ਮੋੜ ਮੁੜਾ ਜਾਨੀ।
ਕਹਿਆ ਹੋਰ ਥੀਂ ਜਾਇ ਖਰੀਦ ਵੀਰਾ,
ਸੋਹਣੀ ਹੋਇ ਕੇ ਬਹੁਤ ਖੜਾ ਜਾਨੀ।
ਜਦੋਂ ਓੜਕ ਮਹਿਬੂਬ ਦੀ ਕਾਰ ਹੋਈ,
ਕਹੇ ਫੇਰ ਨਾ ਕੁਝ ਦੁਰ੍ਹਾ ਜਾਨੀ।
ਐਪਰ ਓੜਕ ਕੋਹੀ ਯਾਰੋ ਸਾਂਗ ਆਹੀ,
ਗਈ ਜੀਉ ਤੇ ਜਾਨ ਜਲਾ ਜਾਨੀ।
ਮਿਰਜੇ ਸਮਝਿਆ ਬਹੁਤ ਮਖੌਲ ਸੰਦਾ,
ਓੜਕ ਲਏ ਦੋ ਚਾਰ ਚੁਕਾ ਜਾਨੀ।

ਜੋ ਕੁਝ ਮੁੱਖ ਥੀ ਮੰਗਿਆ ਸੋਹਣੀ ਨੇ,
 ਦਿੱਤੀ ਤੁਰੰਤ ਪੱਲੇ ਵਿਚ ਪਾ ਜਾਨੀ।
 ਝੱਲ ਸਾਗ ਪਿਆਰਿਆ ਸੱਜਣਾ ਦੀ,
 ਡੇਰੇ ਆਇਆ ਹਾਲ ਵੰਝਾ ਜਾਨੀ।
 ਲੱਗਾ ਜ਼ਖਮ ਅਵੱਲੜਾ ਇਸ਼ਕ ਵਾਲਾ,
 ਗਈ ਪੀੜ ਕਲੇਜੜੇ ਧਾ ਜਾਨੀ।
 ਯਾਰ ਵੇਖ ਕੇ ਹਾਲ ਬੇਹਾਲ ਉਸ ਦਾ,
 ਕੁੱਲ ਗੱਲ ਪੁੱਛਣ ਪਾਸ ਆ ਜਾਨੀ।
 ਰੰਗ ਜ਼ਰਦ ਤੇ ਹਾਏ ਹਾਏ ਕੂਕੇ,
 ਇਹ ਕੇਹੀ ਬਣੀ ਤੇਰੇ ਭਾ ਜਾਨੀ।
 ਆਖੇ ਪੀੜ ਕਲੇਜੜੇ ਕਾਰ ਮੈਨੂੰ,
 ਹੋਈ ਹਾਜ਼ਮਾ ਨਹੀਂ ਗਜ਼ਾ ਜਾਨੀ।
 ਜੀਵਨ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਹੱਥ ਧੋਇ ਬੈਠਾ,
 ਕੋਈ ਵਾਹ ਲਾਵੇ ਮੈਥੇ ਆ ਜਾਨੀ।
 ਯਾਰਾਂ ਰੋ ਕਿਹਾ ਜੀਵੇ ਜਾਨ ਤੇਰੀ,
 ਹੁਣੇ ਹੋਵਸੀ ਤੁਧ ਸ਼ਿਫਾ ਜਾਨੀ।
 ਸਿਰਕਾ ਖਾਸ ਅੰਗੂਰੀ ਤੇ ਅਰਕ ਕਈ,
 ਰਹੇ ਸ਼ਰਬਤ ਯਾਰ ਪਿਲਾ ਜਾਨੀ।
 ਕਾਰਣ ਨਬਜ਼ ਦਿਖਾਲਣੇ ਯਾਰ ਸੰਦੀ,
 ਲਏ ਹਿਕਮਤੀ ਕੁਲ ਸਦਾ ਜਾਨੀ।
 ਬਲਦੀ ਅੱਗ ਤੇ ਤੇਲ ਪਲੱਟਿਓ ਨੇ,
 ਦੇਣ ਕਾਹੜਿਆਂ ਨਾਲ ਜਲਾ ਜਾਨੀ।
 ਕੁਝ ਫ਼ਰਕ ਨਾ ਪੈਦੜਾ ਮੂਲ ਯਾਰੋ,
 ਰਹੇ ਜ਼ੋਰ ਤਬੀਬ ਲਗਾ ਜਾਨੀ।
 ਅਸਲੀ ਮਰਜ਼ ਨਾ ਕੋਈ ਪਛਾਣ ਸੱਕੇ,
 ਆਏ ਨਾਮ ਹਕੀਮ ਰਖਾ ਜਾਨੀ।
 ਦੁੱਖ ਹੋਰ ਤੇ ਹੋਰ ਦਵਾ ਕੀਤੀ,
 ਮੁੱਖ ਯਾਰ ਦਾ ਅਸਲ ਦਵਾ ਜਾਨੀ।
 ਇਸ਼ਕ ਮੁਸ਼ਕ ਦੋਵੇਂ ਛਿਪੇ ਰਹਿਣ ਨਾਹੀਂ,
 ਓੜਕ ਗੱਲ ਗਏ ਯਾਰ ਪਾ ਜਾਨੀ। ੪੮੦।
 ਮਿਰਜ਼ਾ ਰੋਇ ਕੇ ਕਹੇ ਗੁਲਾਮ ਤਾਈਂ,
 ਚੱਲ ਫੇਰ ਮਹਿਬੂਬ ਦਿਖਾ ਜਾਨੀ।
 ਆਖੇ ਸਾਹਿਬਾਂ ਅੱਜ ਮੌਕੂਫ਼ ਰੱਖੇ,
 ਦਿਓ ਗੱਲ ਨੂੰ ਦਿਲੋਂ ਭੁਲਾ ਜਾਨੀ।

ਮਤਾਂ ਸਮਝ ਜਾਵੇ ਬਾਪ ਸੋਹਣੀ ਦਾ,
 ਬਹੁਤੇ ਫੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਖਤਾ ਜਾਨੀ।
 ਜੇਕਰ ਸਬਰ ਕਰਸੇਂ ਮਿਲਸੀ ਅਰਜ਼ ਤੈਨੂੰ,
 ਨਿਤ ਫਜ਼ਰ ਨੂੰ ਜਾਣ ਠਰ੍ਹਾ ਜਾਨੀ।
 ਸਾਇਤ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਲ ਮਿਸਾਲ ਆਹੀ,
 ਕਿਵੇਂ ਭਲਕ ਤੇ ਕਰੇ ਟਿਕਾ ਜਾਨੀ।
 ਓਸੇ ਹਾਲ ਅੰਦਰ ਇੱਜ਼ਤ ਬੇਗ ਸੰਧੀ,
 ਗਈ ਕਹਿਰ ਦੀ ਰਾਤ ਵਿਹਾ ਜਾਨੀ।
 ਹੋਈ ਫਜ਼ਰ ਗੁਲਾਮ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲਿਆ,
 ਗਿਆ ਘਰ ਤੁੱਲੇ ਕਰ ਧਾ ਜਾਨੀ।
 ਤੁੱਲਾ ਵਿਚ ਨਮਾਜ਼ ਗੁਦਾਜ਼ ਆਹਾ,
 ਦੋਵੇਂ ਹੋ ਖੱਲੇ ਇਕ ਦਾ ਜਾਨੀ।
 ਜਦੋਂ ਫੇਰ ਦੁਆ ਸਲਾਮ ਮੰਗੀ,
 ਕਰਨ ਫੇਰ ਸਲਾਮ ਦੁਆ ਜਾਨੀ।
 ਸੁਝਾ ਵਕਤ ਸੋਹਣੀ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੀ ਸੀ,
 ਆਫ਼ਤਾਬ ਦੀ ਜਾ ਬਜਾ ਜਾਨੀ।
 ਪਾਲਾ ਰਾਤ ਵਾਲਾ ਉਸ ਦਾ ਦੂਰ ਕੀਤਾ,
 ਸੂਰਜ ਹੁਸਨ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਸੁਆ ਜਾਨੀ।
 ਗਿਆ ਫੁੱਲ ਕਲੂਬ ਦਾ ਫੁੱਲ ਓਵੇਂ,
 ਦਿੱਤੀ ਆਸ ਖੁਦਾਇ ਪੁਜਾ ਜਾਨੀ।
 ਮੁੱਖ ਵੇਖਿਆਂ ਦੁੱਖ ਤੇ ਦਰਦ ਸਾਰੇ,
 ਯਕ ਬਾਰ ਸਨ ਗਏ ਸਿੱਧਾ ਜਾਨੀ।
 ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਕਹਿਆ ਭਾਂਡੇ ਹੋਰ ਦੇਵੇਂ,
 ਤੁੱਲਾ ਕਰੇ ਹਵਾਲੜੇ ਚਾ ਜਾਨੀ।
 ਕੁਝ ਪਿਆਲੜੇ ਤੇ ਕੁਝ ਬਾਦੀਏ ਵੀ,
 ਲੈਂਦੇ ਵੇਖ ਕੇ ਮੁੱਲ ਕਰਾ ਜਾਨੀ।
 ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਮਹਿਬੂਬ ਦੀ ਚਾਹ ਕਾਰਨ,
 ਨਿਤ ਜਾਣ ਦੀ ਫੜੀ ਅਦਾ ਜਾਨੀ।

ਭਾਂਡੇ ਵੇਚਣ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਕਰਨੀ ਤੇ ਕੰਗਾਲ ਹੋ ਜਾਣਾ ਇੱਜ਼ਤ ਬੇਗ ਦਾ

ਇਕ ਰੋਜ਼ ਗੁਲਾਮ ਨੂੰ ਸੱਦ ਆਖੇ,
 ਮੈਥੋਂ ਭਾਂਡੜੇ ਨਾਂਹ ਸਮਾਨ ਬੇਲੀ।
 ਬਹੁਤ ਨੇਕ ਸਲਾਹ ਗੁਲਾਮ ਦਿੱਤੀ,
 ਕੱਢੀ ਵਿਚ ਗੁਜਰਾਤ ਦੁਕਾਨ ਬੇਲੀ।

ਭਾਂਡੇ ਜੋੜ ਸਾਰੇ ਪਾਲੇ ਪਾਲ ਰੱਖੇ,
 ਕਰਕੇ ਖੂਬ ਸਫਾ ਮਕਾਨ ਬੇਲੀ।
 ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਦਸਤ ਖਰੀਦ ਫਰੋਖਤ ਅੰਦਰ,
 ਲੱਗੇ ਭਾਂਡੜੇ ਕੁਲ ਵਿਕਾਨ ਬੇਲੀ। ੫੦੦।
 ਭਾਂਡੇ ਵੇਚਣੇ ਕੁਲ ਫਰੋਬ ਆਹਾ,
 ਹੈਸੀ ਯਾਰ ਦੀ ਤਰਫ ਧਿਆਨ ਬੇਲੀ।
 ਨਿਤ ਏਸ ਬਹਾਨੜੇ ਦੇਖਦਾ ਸੀ,
 ਜਿਹੜੇ ਯਾਰ ਲਾਇਆ ਸੀਨੇ ਬਾਨ ਬੇਲੀ।
 ਦੇਖੇ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਵਣਜ ਵਪਾਰ ਯਾਰੋ,
 ਮਹਿੰਗੇ ਲਏ ਸਸਤੇ ਦਵੇ ਆਨ ਬੇਲੀ।
 ਏਸ ਘਾਟੜੇ ਨੂੰ ਲਾਹਾ ਜਾਣਦਾ ਸੀ,
 ਅਕਲ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਵੈਰ ਪਛਾਨ ਬੇਲੀ।
 ਐਸਾ ਘਾਟੜਾ ਜਿਸ ਵਣਜਾਰੜੇ ਨੂੰ,
 ਕਿਚਰਕ ਰਹਿਸੀਆ ਵਿਚ ਇਮਾਨ ਬੇਲੀ।
 ਉੜਕ ਦੰਮ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਹੋਇ ਗਏ,
 ਕੀਤੇ ਕੰਮ ਕਜਾ ਖਿਜਾਨ ਬੇਲੀ।
 ਪਹਿਰਾ ਜੁਹਲ ਮੁਰੀਖ ਦਾ ਆਣ ਹੋਇਆ,
 ਸੁਟੇ ਮੁਸ਼ਤਰੀ ਤੀਰ ਕਮਾਨ ਬੇਲੀ।
 ਜੋ ਕੁਝ ਭਾਗ ਮੱਥੇ ਉਤੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ,
 ਆਏ ਖੁਰੇ ਨਸੀਬ ਨਦਾਨ ਬੇਲੀ।
 ਜਿਥੇ ਕਹਿਰ ਖੁਦਾਇ ਨਜ਼ੂਲ ਕਰਸੀ,
 ਦੱਸ ਕੈਣ ਹੋਵੇ ਮਿਹਰਬਾਨ ਬੇਲੀ।
 ਹੋਏ ਯਾਰ ਤਮਾਮ ਬੇਜ਼ਾਰ ਉਸ ਤੋਂ,
 ਚਾਰ ਰੋਜ਼ ਦੇ ਸਨ ਮਹਿਮਾਨ ਬੇਲੀ।
 ਛੱਡ ਗਏ ਪਰਦੇਸ ਇਕੱਲੜੇ ਨੂੰ,
 ਆਪੇ ਧਾਪ ਹੋ ਗਏ ਰਵਾਨ ਬੇਲੀ।
 ਨਾ ਉਹ ਉਠ ਨਾ ਮਾਲ ਸੁਦਾਗਰੀ ਦਾ,
 ਹੋਈ ਕੁਲ ਮਤਾਅ ਵੈਰਾਨ ਬੇਲੀ।
 ਨਾ ਉਹ ਰਿਹਾ ਗੁਲਾਮ ਨਾ ਯਾਰ ਜਾਨੀ,
 ਹੋਇਆ ਹੋਰ ਦਾ ਹੋਰ ਸਮਾਨ ਬੇਲੀ।
 ਜਿਹੜੇ ਯਾਰ ਅਤੇ ਗਮਖ਼ਾਰ ਆਹੇ,
 ਸੋ ਭੀ ਹੋਇ ਗਏ ਖਾਨ ਜਾਨ ਬੇਲੀ।
 ਦੁੱਖ ਦਰਦ ਫ਼ਿਰਾਕ ਨਜ਼ੂਲ ਹੋਏ,
 ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋਇਆ, ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਬੇਲੀ।

ਅਚਨਚੇਤ ਖਿਜਾਂ ਨੇ ਕੰਮ ਕੀਤਾ,
 ਨਾ ਕੁਝ ਸ਼ਾਨ ਨਾ ਕੁਝ ਗੁਮਾਨ ਬੇਲੀ।
 ਉੱਕਾ ਖਾਣ ਜੋਗਾ ਪੱਲੇ ਨਾ ਰਹਿਆ,
 ਸਭ ਟੁੱਟ ਗਏ ਮਾਣ ਤਾਣ ਬੇਲੀ।
 ਦੋ ਤਿੰਨ ਰੋਜ਼ ਉਧਾਰ ਲਿਆ ਵੇਚੇ,
 ਐਪਰ ਘਾਟੜੇ ਕੰਮ ਗਵਾਨ ਬੇਲੀ।
 ਲਈ ਮਾਲਕਾਂ ਬੋਹ ਦੁਕਾਨ ਉਸ ਤੋਂ,
 ਇੱਜ਼ਤਬੇਗ ਹੈ ਖਲਾ ਹੈਰਾਨ ਬੇਲੀ।
 ਜ਼ਰ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਆਹਾ ਸੋਈ ਟੁੱਟ ਗਿਆ,
 ਐਖਾ ਆਨ ਹੋਇਆ ਆਨ ਜਾਨ ਬੇਲੀ। ੪੨੦।
 ਘਰ ਯਾਰ ਦੇ ਕਿਹੜੇ ਤੌਰ ਜਾਵੇ,
 ਦੰਮਾਂ ਬਾਝ ਨਾ ਕੰਮ ਅਸਾਨ ਬੇਲੀ।
 ਰੱਬਾ ਬਾਝ ਤੇਰੇ ਕਿਸ ਤੇ ਜਾਇ ਕੂਕਾਂ,
 ਤੂਹੈ ਆਜਜ਼ਾਂ ਦਾ ਨਿਗਹਬਾਨ ਬੇਲੀ।
 ਮੇਰਾ ਹਾਲ ਅਹਿਵਾਲ ਮਲੂਮ ਤੈਨੂੰ,
 ਵੇਰੀ ਜਾਨ ਹੋਇਆ ਅਸਮਾਨ ਬੇਲੀ।
 ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਾਹ ਤੋਂ ਚਾ ਗਦਾਇ ਕੀਤਾ,
 ਤੇਰੀਆਂ ਕੁਦਰਤਾਂ ਤੋਂ ਕੁਰਬਾਨ ਬੇਲੀ।
 ਜਿਸ ਵਾਸਤੇ ਮੈਂ ਇਸ ਹਾਲ ਪਹੁੰਚਾ,
 ਸੋ ਭੀ ਜਾਣਦਾ ਨਹੀਂ ਨਦਾਨ ਬੇਲੀ।
 ਵਿਹਲ ਪਾਇ ਜੇ ਕਦੀ ਬੁਲਾਇਆ ਮੈਂ,
 ਮਾਰੇ ਸਾਂਗ ਮੈਨੂੰ ਚਾੜ੍ਹ ਸਾਨ ਬੇਲੀ।
 ਐਸਾ ਕੌਣ ਦਰਦੀ ਦੁੱਖ ਦਰਦ ਮੇਰੇ,
 ਮਾਈ ਬਾਪ ਨੂੰ ਜਾ ਸੁਣਾਨ ਬੇਲੀ।
 ਆਪ ਜਾਣਦਾ ਏਂ ਮੇਰਾ ਹਾਲ ਸਾਈਆਂ,
 ਕਿਸ ਵਾਸਤੇ ਕਰਾਂ ਬਿਆਨ ਬੇਲੀ।
 ਆਈਆਂ ਕੁਲ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਜ਼ੋਰ ਕਰਕੇ,
 ਕੀਤਾ ਆਨ¹ ਫ਼ਿਰਾਕ ਤੂਫਾਨ ਬੇਲੀ।
 ਮੇਰਾ ਜੇਡ ਨਾ ਹੋਰ ਦੁਖਿਆਰ ਕੋਈ,
 ਅੱਲਾਹ ਆਪ ਹੋਇਆ ਕਹਿਰਵਾਨ ਬੇਲੀ।
 ਜੇਕਰ ਵਖਤ ਪਾਵੇ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਿਆਂ ਨੂੰ,
 ਦਰ ਦਰ ਉਤੇ ਧੱਕੇ ਖਾਨ ਬੇਲੀ।

1. ਇਕ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ, ਦਰਦ।

ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਪੇਸ਼ ਆਈਆਂ,
ਕੀ ਕਰਾਂ ਬਿਆਨ ਅਯਾਨ ਬੇਲੀ।

ਤੁੱਲੇ ਦੇ ਘਰ ਮਿਰਜ਼ੇ ਦਾ ਨੌਕਰ ਰਹਿਣਾ ਅਤੇ ਮਹੀਂਵਾਲ ਸਦਵਾਣਾ

ਇੱਜ਼ਤ ਬੇਗ ਕਮਾਲ ਦਲੀਲ ਸੇਤੀ,
ਗਾਇਆ ਘਰ ਤੁੱਲੇ ਘੁਮਿਆਰ ਸਾਈਂ।
ਰੋ ਰੋ ਕੁਲ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਜਾਹਰ ਕਰਦਾ,
ਆਹੀਂ ਮਾਰ ਕੀਤਾ ਇਜ਼ਹਾਰ ਸਾਈਂ।
ਜੋ ਕੁਝ ਮਾਲ ਆਹਾ ਚੋਰ ਘਿੰਨ੍ਹ ਗਏ,
ਹੋਇਆ ਆਇ ਕੇ ਬਹੁਤ ਲਾਚਾਰ ਸਾਈਂ।
ਪੱਲੇ ਦਿਰਮ ਦੀਨਾਰ ਦਾ ਨਾਮ ਨਹੀਂ,
ਦੇਮਾਂ ਆਣ ਦਿੱਤੀ ਐਸ ਹਾਰ ਸਾਈਂ।
ਐਪਰ ਦਿੱਤਿਆਂ ਬਾਝ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਾਹੀਂ,
ਜੋ ਕੁਝ ਤੁਧ ਤੋਂ ਲਿਆ ਉਧਾਰ ਸਾਈਂ।
ਏਸ ਵਾਸਤੇ ਮੈਂ ਦਰਬਾਰ ਆਇਆ,
ਕੋਈ ਦੱਸ ਦਿਓ ਮੈਨੂੰ ਕਾਰ ਸਾਈਂ।
ਵਾਂਗ ਗੋਲਿਆਂ ਹੁਕਮ ਕਬੂਲ ਤੇਰਾ,
ਕਰਸਾਂ ਕਾਰ ਤਮਾਮ ਸਵਾਰ ਸਾਈਂ।
ਇੱਜ਼ਤ ਬੇਗ ਤਾਈਂ ਕਾਮਾ ਰੱਖਣੇ ਦੀ,
ਕਰੇ ਜੀਉ ਦੇ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ ਸਾਈਂ। ੫੪੦।
ਕੂੜਾ ਢੋਣ ਸੰਦੀ ਦੱਸੀ ਕਾਰ ਤੁੱਲੇ,
ਮਿਰਜ਼ਾ ਮੰਨਿਆ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਸਾਈਂ।
ਏਸ ਬਾਤ ਨੂੰ ਲੱਖ ਅਹਿਸਾਨ ਜਾਤਾ,
ਇੱਜ਼ਤ ਬੇਗ ਨੇ ਵਾਸਤੇ ਯਾਰ ਸਾਈਂ।
ਸਿਰ ਤੇ ਚਾਇ ਕੂੜਾ ਨਿਤ ਢੋਵਦਾ ਸੀ,
ਹੋਰ ਖਿਦਮਤਾਂ ਕਰੇ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਈਂ।
ਵਾਲੀ ਬਲਖ ਬੁਖਾਰੇ ਦਾ ਇਸ਼ਕ ਕਾਰਨ,
ਕੂੜਾ ਹੁੰਝਦਾ ਵਿਚ ਬਾਜ਼ਾਰ ਸਾਈਂ।
ਹੁਣ ਕਾਮਿਆਂ ਦਾ ਹੋਇਆ ਆਣ ਕਾਮਾ,
ਦੇਖੋ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਵਣਜ ਵਪਾਰ ਸਾਈਂ।
ਗੱਲ ਦੱਸਣੇ ਦੀ ਕੋਈ ਜਾ ਨਾਹੀਂ,
ਮਤਾਂ ਜਾਏ ਹੰਕਾਰ ਕਹਾਰ ਸਾਈਂ।

ਇੱਜ਼ਤ ਬੇਗ ਨੇ ਪਾਸ ਦੁਕਾਨ ਤੁੱਲੇ,
 ਲਾਇ ਦਿੱਤੇ ਨੇ ਕਈ ਅੰਬਾਰ ਸਾਈਂ।
 ਤੁੱਲੇ ਸਮਝਿਆ ਹੋਰ ਨਾ ਲੋੜ ਮੈਨੂੰ,
 ਐਪਰ ਏਹ ਕਾਮਾ ਖਬਰਦਾਰ ਸਾਈਂ।
 ਐਸਾ ਹੋਰ ਕਾਮਾ ਕਿਤੇ ਹੋਗ ਵਿਰਲਾ,
 ਹਰ ਕੰਮ ਦੇ ਵਿਚ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਸਾਈਂ।
 ਤੁੱਲੇ ਸੱਦ ਕਿਹਾ ਇਕ ਰੋਜ਼ ਉਸ ਨੂੰ,
 ਮੀਆਂ ਚਾਇ ਨਾਹੀਂ ਹੁਣ ਭਾਰ ਸਾਈਂ।
 ਇਹ ਲੈ ਨਿੱਤ ਚਰਾ ਲਿਆ ਮੱਝੀਂ,
 ਜਿਵੇਂ ਹੋਰ ਲਿਆਵਦੇ ਚਾਰ ਸਾਈਂ।
 ਨਿੱਤ ਸਾਭ ਕੇ ਮਹੀਂ ਚਾਰ ਲਿਆਵੇ,
 ਕਦੇ ਪਾਰ ਜਾਵੇ ਕਦੇ ਆਰ ਸਾਈਂ।
 ਇੱਜ਼ਤ ਬੇਗ ਕੋਲੋਂ ਮਹੀਂਵਾਲ ਬਣਿਆ,
 ਉਸ ਰੋਜ਼ ਥੀਂ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਸਾਈਂ।
 ਮਹੀਂਵਾਲ ਸਦਾਇਆ ਖਲਕ ਅੰਦਰ,
 ਕਾਰਨ ਯਾਰ ਦੇ ਇਕ ਦੀਦਾਰ ਸਾਈਂ।
 ਜਿਹੜੇ ਯਾਰ ਦੇ ਪਿਆਰ ਲਾਚਾਰ ਕੀਤਾ,
 ਕਦੀ ਭੁੱਲ ਨਾ ਕੀਤੀ ਗੁਫਤਾਰ ਸਾਈਂ।
 ਐਪਰ ਵੇਖਦਾ ਸੀ ਨਿੱਤ ਯਾਰ ਤਾਈਂ,
 ਏਸ ਵਾਸਤੇ ਰਿਹਾ ਕਰਾਰ ਸਾਈਂ।
 ਇਕ ਰੋਜ਼ ਇਕੱਲੜੀ ਵੇਖ ਸੋਹਣੀ,
 ਮਹੀਂਵਾਲ ਰੁੰਨਾ ਜ਼ਰੋ ਜ਼ਾਰ ਸਾਈਂ।
 ਜੋ ਕੁਝ ਵਰਤਿਆ ਸੀ ਅਲਫੋਂ ਯੇ ਤੀਕਰ,
 ਕੀਤਾ ਯਾਰ ਦੇ ਗੋਸ਼ ਗੁਜ਼ਾਰ ਸਾਈਂ।
 ਤੇਰਾ ਨੌਕਰਾਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ,
 ਮੇਰੇ ਸੋਹਣਿਆਂ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਸਾਈਂ।
 ਤੁਧ ਕਾਰਨੇ ਮੈਂ ਮਹੀਂਵਾਲ ਬਣਿਆ,
 ਵਾਲੀ ਹੋ ਕੇ ਬਲਖ ਬੁਖਾਰ ਸਾਈਂ। ੫੬੦।
 ਕਈ ਸਾਲ ਹੋਏ ਇਸੇ ਹਾਲ ਅੰਦਰ,
 ਤੈਨੂੰ ਅਜੇ ਨਾ ਖਿਆਲ ਵਿਚਾਰ ਸਾਈਂ।
 ਵਾਹ ਬੇਪਰਵਾਹੀਆਂ ਤੇਰੀਆਂ ਓ,
 ਕਦੇ ਨਾਹ ਹੋਇਓ ਗਮਖ਼ਾਰ ਸਾਈਂ।
 ਦੇਈਂ ਨਾਮ ਖੁਦਾ ਦਵਾ ਮੈਨੂੰ,
 ਡਿੱਗਾ ਆਣ ਤੇਰੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਈਂ।

ਇਕੇ ਪਿਆਰਿਆ ਦੇਹ ਮੁਰਾਦ ਮੇਰੀ,
 ਇਕੇ ਮਾਰ ਮੈਨੂੰ ਤਲਵਾਰ ਸਾਈਂ।
 ਸੋਹਣੀ ਕੋਲ ਖਲੋਇ ਕੇ ਸੁਣੀ ਸਾਰੀ,
 ਮਹੀਂਵਾਲ ਦੀ ਜ਼ਾਰ ਪੁਕਾਰ ਸਾਈਂ।
 ਅੱਖੀਂ ਪਰਤ ਨਾ ਵੇਖਿਆ ਮੂਲ ਸੋਹਣੀ,
 ਸ਼ਰਮਸਾਰ ਰਹੀ, ਸ਼ਰਮਸਾਰ ਸਾਈਂ।
 ਨਾ ਕੁਝ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਮੂੰਹੋਂ ਸੋਹਣੀ ਨੇ,
 ਐਪਰ ਇਸ਼ਕ ਲਈ ਵਿਚੋਂ ਮਾਰ ਸਾਈਂ।
 ਯਾਰੋ ਗੱਲ ਕਹੀ ਇਕ ਸਾਂਗ ਆਹੀ,
 ਗਈ ਭਾਲ ਕਲੇਜਿਓਂ ਪਾਰ ਸਾਈਂ।
 ਹੋਈ ਪਕੜ ਕਲੇਜੜੇ ਤਰੰਤ ਉਸ ਨੂੰ,
 ਆਹੀ ਆਣ ਕੀਤਾ ਹੁੰਧੁਕਾਰ ਸਾਈਂ।
 ਓਸ ਆਹ ਵਾਲੀ ਹੁੰਧੁਕਾਰ ਵਿਚੋਂ,
 ਪਿਆ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਨਜ਼ਰ ਬਜ਼ਾਰ ਸਾਈਂ।
 ਮਹੀਂਵਾਲ ਸੰਦੇ ਕੁਛ ਦੁੱਖ ਵੰਡੇ,
 ਆਹੇ ਦੁੱਖ ਜੋ ਬਾਝ ਸੁਮਾਰ ਸਾਈਂ।
 ਨਿਤ ਨਾਲ ਮਹੀਂਵਾਲ ਦੇ ਕਰੇ ਗੱਲਾਂ,
 ਸੋਹਣੀ ਸ਼ਰਮ ਹਯਾ ਉਤਾਰ ਸਾਈਂ।
 ਉਥੇ ਸ਼ਰਮ ਹਯਾ ਦੀ ਜਾ ਨਾਹੀਂ,
 ਜਿਥੇ ਅੱਖੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਚਾਰ ਸਾਈਂ।
 ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਕਿੰਨੇ ਗਾਟੇ ਭੰਨ ਬੈਠੇ,
 ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਚੁੱਕਿਆ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਭਾਰ ਸਾਈਂ।

ਸੋਹਣੀ ਤੇ ਮਹੀਂਵਾਲ ਦੇ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਆਮ ਚਰਚਾ

ਥੋੜ੍ਹੇ ਦਿਨ ਅੰਦਰ ਇਤਨਾ ਇਸ਼ਕ ਵਧਿਆ,
 ਰਹੀ ਹੋਂਦ ਹਦੂਦ ਨਾ ਕਾ ਮੀਆਂ।
 ਮਾਈ ਬਾਪ ਸੰਦੀ ਲੱਜ ਲਾਹ ਸੁੱਟੀ,
 ਸੋਹਣੀ ਸ਼ਰਮ ਹਯਾ ਵੰਜਾ ਮੀਆਂ।
 ਜਿਥੇ ਇਸ਼ਕ ਆਇਆ ਉਥੇ ਸ਼ਰਮ ਕੇਹੀ,
 ਇਸ਼ਕ ਛੱਡਦਾ ਨਹੀਂ ਹਯਾ ਮੀਆਂ।
 ਮਹੀਂਵਾਲ ਦੇ ਨਾਲ ਖਿਆਲ ਪਾਇਆ,
 ਦਿੱਤਾ ਦਿਲ ਤੋਂ ਖੋਫ ਉਠਾ ਮੀਆਂ।
 ਸੋਹਣੀ ਯਾਰ ਪਿਛੇ ਕਮਲੀ ਹੋਇ ਰਹੀ,
 ਵਾਂਗ ਵਹਿਸ਼ੀਆਂ ਹੋਸ਼ ਭੁਲਾ ਮੀਆਂ।

ਦੋਵੇਂ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਵਿਚ ਗੁਦਾਜ਼ ਹੋਏ,
 ਸੱਚਾ ਇਸ਼ਕ ਜੇ ਨੂਰ ਖੁਦਾ ਮੀਆਂ। ੫੮੦।
 ਬਾਝ ਡਿੱਠਿਆਂ ਨਾ ਆਰਾਮ ਆਵੇ,
 ਦੋਹਾਂ ਬੇਲੀਆਂ ਨੂੰ ਚੈਨ ਚਾ ਮੀਆਂ।
 ਜ਼ਾਹਰ ਦੇ ਦਿੱਸਣ ਬਾਤਨ ਜਾਨ ਇਕੋ,
 ਐਸਾ ਪਿਆਰ ਪਾਇਆ ਨਿਹੁੰ ਲਾ ਮੀਆਂ।
 ਇਕ ਜਾਨ ਦੇ ਦੁੱਖ ਹਜ਼ਾਰ ਯਾਰੋ,
 ਜਿਵੇਂ ਰੱਬ ਦੀ ਖਾਸ ਰਜ਼ਾ ਮੀਆਂ।
 ਕੁਝ ਵੱਸ ਨਾ ਚਲਦਾ ਸੋਹਣੀ ਦਾ,
 ਮਹੀਂ ਚਾਰਨੋਂ ਦੇ ਹਟਾ ਮੀਆਂ।
 ਜਦੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾਵੇ ਸੋਹਣੀ ਦੇਖਦੀ ਸੀ,
 ਮਹੀਂ ਚਾਰਨੇ ਨੂੰ ਜਿਹੜੇ ਦਾ ਮੀਆਂ।
 ਨਾਲ ਖੈਰ ਆਵੇ, ਮਹੀਂਵਾਲ ਮੇਰਾ,
 ਮੂੰਹੋਂ ਮੰਗਦੀ ਰਹੇ ਦੁਆ ਮੀਆਂ।
 ਮਹੀਂਵਾਲ ਦੇ ਨਾਮ ਦਾ ਵਿਰਦ ਰੱਖੇ,
 ਦਿਨ ਰਾਤ ਨਾ ਕਰੇ ਖਤਾ ਮੀਆਂ।
 ਸੁੰਝੇ ਲੋਕ ਜੋ ਸ਼ਹਿਰ ਗੁਜਰਾਤ ਵਾਲੇ,
 ਸੁੱਤੀ ਕਲਾ ਨੂੰ ਦੇਣ ਜਗਾ ਮੀਆਂ।
 ਚੁਗਲ ਖੋਰ ਗੱਮਾਜ਼ ਜੋ ਆਸ਼ਕਾਂ ਦੇ,
 ਨਜ਼ਰਬਾਜ਼ ਆਏ ਕਰ ਧਾ ਮੀਆਂ।
 ਬੇਲੀ ਚਾਇ ਵਿਛੋੜਦੇ ਬੇਲੀਆਂ ਤੋਂ,
 ਮਿਲੇ ਦਿਲਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨ ਜੁਦਾ ਮੀਆਂ।
 ਟੁਰੀ ਵਿਚ ਗੁਜਰਾਤ ਵਿਚਾਰ ਯਾਰੋ,
 ਦਿੱਤੀਆਂ ਦੂਤੀਆਂ ਗੱਲ ਹਿਲਾ ਮੀਆਂ।
 ਇਹ ਤਾਂ ਸੱਚ ਆਹਾ ਕੁਝ ਝੂਠ ਨਾਹੀਂ,
 ਸੱਚ ਝੂਠ ਥੀਂ ਦੇਣ ਬਣਾ ਮੀਆਂ।
 ਖੁਆਰੀ ਸੁਹਰਤ ਜੱਗ ਜਹਾਨ ਵਾਲੀ,
 ਲਿਖੀ ਆਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਧੁਰੋਂ ਭਾ ਮੀਆਂ।
 ਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਬਜ਼ਾਰ ਤੇ ਹੋਰ ਸਾਰੇ,
 ਦਿੱਤੀ ਦੂਤੀਆਂ ਗੱਲ ਪੁਚਾ ਮੀਆਂ।
 ਓਥੇ ਜਾਹ ਨਾ ਰਹੀ ਸਮੇਟਣੇ ਦੀ,
 ਕੀਤਾ ਗੱਲ ਨੇ ਬਹੁਤ ਖਿੰਡਾ ਮੀਆਂ।

ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਇਹ ਚੰਨ ਤੇ ਇਸ਼ਕ ਅੰਬਰ,
ਕਿਹੜਾ ਕੱਜ ਕੇ ਦੇ ਛੁਪਾ ਮੀਆ।

ਸੋਹਣੀ ਦਾ ਸਹੇਲੀ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਮਸ਼ਵਰਾ ਕਰਨਾ

ਇਕ ਖਾਸ ਸਹੇਲੜੀ ਸੋਹਣੀ ਦੀ,
ਮਹਿਰਮ ਰਾਜ ਸੀ ਨਾਲ ਵਫਾ ਵਾਰੀ।
ਸੁਣ ਕੇ ਗੱਲ ਕਿਤੋਂ ਆਈ ਦੋੜ ਓਵੇਂ,
ਲਈ ਸੋਹਣੀ ਪਾਸ ਬੁਲਾ ਵਾਰੀ।
ਆਖੇ ਗੱਲ ਤੇਰੀ ਜ਼ਾਹਰ ਹੈ ਗਈ,
ਕਿਹੜੀ ਗੱਲ ਦਾ ਕਰੇ ਲੁਕਾ ਵਾਰੀ।
ਸੋਹਣੀ ਆਖਿਆ ਦੱਸ ਇਲਾਜ ਕੋਈ,
ਤੂੰ ਹੈਂ ਅਕਲ ਦੇ ਵਿਚ ਦਾਨਾ ਵਾਰੀ। ੬੦੦।
ਜੇਕਰ ਮਾਂ ਤੇ ਬਾਪ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਹੋਸੀ,
ਦੇਸਣ ਮੁੱਝ ਨੂੰ ਮਾਰ ਮੁਕਾ ਵਾਰੀ।
ਮਹੀਵਾਲ ਨੂੰ ਚਾ ਜਵਾਬ ਦੇਸਣ,
ਤਾਂ ਭੀ ਮਰ ਵੈਸਾ ਜ਼ਹਿਰ ਖਾ ਵਾਰੀ।
ਆਖ ਸੋਹਣੀਏਂ! ਇਸ਼ਕ ਮਿਸਾਲ ਆਤਸ਼,
ਕੱਖੀਂ ਭਾਹ ਨਾ ਕਰੇ ਛੁਪਾ ਵਾਰੀ।
ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ ਗਈ ਤੇਰੀ,
ਏਥੇ ਅਕਲ ਸੰਦੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਵਾਰੀ।
ਜੇਕਰ ਰੱਬ ਸੱਜਣ ਦੂਤੀ ਜਗ ਸਾਰਾ,
ਕੁਝ ਖ਼ੋਫ਼ ਨਾ ਜੀਉ ਤੇ ਲਿਆ ਵਾਰੀ।
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੁੱਖ ਡਿੱਠੇ ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਸੁੱਖ ਪਾਏ,
ਦੁੱਖ ਸੁੱਖ ਦਿੰਦਾ ਰੱਬ ਚਾ ਵਾਰੀ।
ਤੇਰੀ ਬਾਦ ਫ਼ਰਹਤ, ਫ਼ਰਹਤ ਬਾਦ ਤੇਰੀ,
ਦਿੱਤਾ ਆਪ ਖ਼ੁਦਾਇ ਫ਼ਰਮਾ ਵਾਰੀ।
ਸਾਬਤ ਰੱਖ ਯਕੀਨ ਮੁੜੀਨ ਕਰਕੇ,
ਮੁੱਖ ਯਾਰ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਭਵਾ ਵਾਰੀ।
ਦਿਲੋਂ ਡੋਲ ਨਾ ਮੂਲ ਮੈਂ ਘੋਲ ਘੱਤੀ,
ਨਾਲ ਸਬਰ ਦੇ ਕੰਮ ਰਵਾ ਵਾਰੀ।
ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ ਗਫ਼ੂਰ ਰਹੀਮ ਸਾਈਂ,
ਲੈਸੀ ਫ਼ਜ਼ਲ ਤੋਂ ਆਸ ਪੁਰਾ ਵਾਰੀ।

ਸੋਹਣੀ ਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਬੁਲਾ ਕੇ ਗੱਲ ਪੁੱਛਣੀ

ਓੜਕ ਘਰੀਂ ਗਈ ਪਿਆਰੀ ਸੋਹਣੀ ਦੇ,
 ਓਸੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸੁਖਨ ਅਲਾ ਮੀਆਂ।
 ਗੱਲ ਸੋਹਣੀ ਦੀ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਤਾਈਂ,
 ਦਿੱਤੀ ਕਿਸੇ ਹਸੂਦ ਸੁਣਾ ਮੀਆਂ।
 ਕੋਈ ਘੱਲ ਸ਼ਿਤਾਬ ਭੰਡਾਰ ਵਿਚੋਂ,
 ਲਈ ਮਾਂ ਨੇ ਧੀ ਸਦਾ ਮੀਆਂ।
 ਲੱਗੀ ਕਰਨ ਨਸੀਹਤਾਂ ਹੋ ਗੁੱਸੇ,
 ਫਜ਼ਲ ਸੋਹਣੀ ਪਾਸ ਬਹਾ ਮੀਆਂ।

ਮਾਂ ਨੇ ਸੋਹਣੀ ਨੂੰ ਨਸੀਹਤ ਕਰਨੀ

ਮੂੰਹੋਂ ਆਖਦੀ ਤੱਤੀਏ ਸੋਹਣੀਏ ਨੀ,
 ਅਸੀਂ ਤੱਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦਿਤੋ ਤਾ ਧੀਆ।
 ਏਸੇ ਵਾਸਤੇ ਪਾਲੀਓ ਪੋਸਿਓ ਤੂੰ,
 ਇੱਜ਼ਤ ਬਾਪ ਦੀ ਦੇਏ ਗਵਾ ਧੀਆ।
 ਨੀ ਤੂੰ ਲੱਜ ਅਸਾਡੜੀ ਲਾਹ ਸੁੱਟੀ,
 ਚੰਗਾ ਕੀਤੋ ਈ ਹੱਕ ਅਦਾ ਧੀਆ।
 ਹੁਣ ਵਕਤ ਨਾ ਆਵਦਾ ਹੱਥ ਮੇਰੇ,
 ਦੇਂਦੀ ਜੰਮਦਿਆਂ ਜ਼ਹਿਰ ਪਿਲਾ ਧੀਆ।
 ਕਿਧਰ ਸੋਹਣੀਏ! ਗਿਆ ਹਯਾਉ ਤੇਰਾ,
 ਵਾਰੀ ਅੱਖੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾ ਧੀਆ।
 ਫਿਰੋ ਵੱਤਦੀ ਕੱਤਦੀ ਮੂਲ ਨਾਹੀਂ,
 ਖੜੀ ਰਹੇ ਮਹੱਲ ਤੇ ਜਾ ਧੀਆ। ੬੨੦।
 ਸਮਝ ਜਾਹ ਜੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਲੋੜਨੀ ਏਂ,
 ਜਲੇ ਦਿਲਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਜਲਾ ਧੀਆ।
 ਸ਼ਾਲਾ ਮੋਤ ਆਵੀ, ਕੀ ਕੁਝ ਸਮਝ ਕੀਤੋ,
 ਇਸ਼ਕ ਕਾਮਿਆਂ ਨਾਲ ਰਵਾ ਧੀਆ।
 ਸ਼ਾਲਾ ਮਰੇਂ ਤੂੰ ਡਾਰੀਏ ਕਵਾਰੀਏ ਨੀ,
 ਹੋ ਜਾਹ ਦੂਰ, ਨਾ ਪਈ ਖਪਾ ਧੀਆ।
 ਫਜ਼ਲ ਮਾਂ ਆਖੇਂ ਤੈਥੋਂ ਬਹੁਤ ਹੋਈ,
 ਅਸੀਂ ਰੱਜ ਰਹੇ ਜਾਣ ਜਾ ਧੀਆ।

ਕਵੀ ਵਾਕ

ਮੰਤਰ ਲੱਖ ਕਰੋੜ ਨਸੀਹਤਾਂ ਦੇ,
 ਰਹੀ ਮਾਂ ਗਰੀਬ ਚਲਾ ਮੀਆਂ।
 ਕੋਲ ਬੈਠ ਸੁਣੀਆਂ ਸੋਹਣੀ ਸਭ ਗੱਲਾਂ,
 ਕੀਤੀ ਮੂਲ ਨਾ ਚੁੰ ਚਰਾਂ ਮੀਆਂ।
 ਐਪਰ ਇਸ਼ਕ ਰਚਿਆ ਲੂੰ ਲੂੰ ਸੋਹਣੀ ਦੇ,
 ਜਾਤਾ ਯਾਰ ਤੂੰ ਇਕ ਖੁਦਾ ਮੀਆਂ।
 ਜਿਸ ਤੋਂ ਜਾਨ ਈਮਾਨ ਕੁਰਬਾਨ ਕੀਤਾ,
 ਕਿਹਾ ਉਸ ਥੀਂ ਫੇਰ ਫਿਰਾ ਮੀਆਂ।
 ਇਸ਼ਕ ਨੰਗ ਨਾਮੂਸ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਕੀ,
 ਇਸ਼ਕ ਤੋੜਦਾ ਸ਼ਰਮ ਹਯਾ ਮੀਆਂ।
 ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਜੋ ਇਸ਼ਕ ਖੁਆਰ ਹੋਏ,
 ਹੱਥੋਂ ਹੋਵਦਾ ਦੂਣ ਸਵਾ ਮੀਆਂ।

ਸੋਹਣੀ ਦਾ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਜੁਆਬ ਦੇਣਾ

ਓੜਕ ਮਾਂ ਨੂੰ ਆਖਿਆ ਸੋਹਣੀ ਨੇ,
 ਜੁੰਮੇ ਮੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਖਤਾ ਮਾਏ।
 ਇਸ਼ਕ ਇਸ਼ਕ ਦੱਸੋਂ ਵਾਰ ਵਾਰ ਮੈਨੂੰ,
 ਤੇਰੇ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਖਬਰ ਨਾ ਕਾ ਮਾਏ।
 ਬੇਤਕਸੀਰ ਤਾਈਂ ਬੁਰਾ ਬੋਲਨੀ ਏਂ,
 ਨਾਲੇ ਦੇਨੀ ਹੈਂ ਬੁਰੀ ਦੁਆ ਮਾਏ।
 ਪਿਆਰੀ ਧੀ ਨੂੰ ਚੋਰੀਆਂ ਲਾਵਨੀ ਏਂ,
 ਭਾਵੇਂ ਹੋਰ ਨੇ ਲਿਆ ਚੁਰਾ ਮਾਏ।
 ਕੀ ਕੁਛ ਰੰਗ ਆਹਾ? ਕਿਤਨੇ ਕੱਦ ਹੈਸੀ?
 ਕਿਸ ਦੇ ਵਿਚ ਤੂੰ ਰੱਖਿਆ ਪਾ ਮਾਏ।
 ਸ਼ਾਲਾ ਹੱਥ ਸੜੇ ਉਹ ਜੋ ਇਸ਼ਕ ਤੇਰਾ,
 ਜੇ ਮੈਂ ਖੋਲ੍ਹ ਡਿੱਠਾ, ਹੱਥ ਲਾ ਮਾਏ।
 ਯਾ ਉਹ ਖਾਣ ਵਾਲੀ ਤੇਰੀ ਚੀਜ਼ ਆਹੀ,
 ਯਾ ਉਹ ਵਰਤਣੇ ਦੇ ਵਿਚ ਆ ਮਾਏ।
 ਨਾਲ ਕਾਮਿਆਂ ਦੇ ਕੀਕਰ ਲਾਇਆ ਮੈਂ,
 ਇਹ ਵੀ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਹਾਲ ਸੁਣਾ ਮਾਏ।
 ਮੈਨੂੰ ਅੰਬੜੀਏ ਕੀ ਪਰਵਾਹ ਹੈ ਸੀ,
 ਕਰਦੀ ਐਡ ਲੁਕਾ ਛਿਪਾ ਮਾਏ।

ਲੈਂਦੀ ਰੁਬਰੂ ਜੇ ਮੈਨੂੰ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ,
 ਨਾ ਸੀ ਤੁਧ ਥੀ ਕੁਝ ਲੁਕਾ ਮਾਏ। ੬੪੦।
 ਤੂੰ ਬੇਉਜਰਿਆਂ ਨੂੰ ਝੂਠੇ ਉਜਰ ਦੇਵੇਂ,
 ਉੱਚੀ ਬੋਲਿਓਂ ਧੁਮ ਤੂੰ ਪਾ ਮਾਏ।
 ਵੇਦਨ ਆਪਣੇ ਜੀਉ ਦੀ ਦੱਸ ਮੈਨੂੰ,
 ਭਾਵੇਂ ਬੈਠੀ ਹੈਂ ਕੁਝ ਤੂੰ ਖਾ ਮਾਏ।
 ਅੱਗੇ ਇੰਝ ਤੂੰ ਕਦੇ ਨਾ ਮੂਲ ਕੀਤਾ,
 ਜਿਵੇਂ ਅੱਜ ਕੀਤੀ ਮੇਰੇ ਭਾ ਮਾਏ।
 ਜੇਕਰ ਮਰਜ਼ ਸੁਦਾ ਦਾ ਅਸਰ ਹੋਇਆ,
 ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਨਬਜ਼ ਦਿਖਾ ਮਾਏ।

ਮਾਂ ਦਾ ਸੋਹਣੀ ਨੂੰ ਗੁੱਸੇ ਹੋਣਾ

ਮਰੇਂ ਸੋਹਣੀਏ ਨੀ! ਛਲੇਂ ਮਾਉਂ ਤਾਈਂ,
 ਐਡੇ ਮਕਰ ਫਰੇਬ ਬਣਾ ਧੀਆ।
 ਕਿਹੜੀ ਗੱਲ ਉੱਤ ਮੈਨੂੰ ਮੱਤ ਦਿੱਤੀ,
 ਕਿਹੜੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਪਕੜਿਓਂ ਜਾ ਧੀਆ।
 ਆਲੀ ਭੋਲੜੀ ਕੁਝ ਨਾ ਜਾਣਦੀ ਹੈ,
 ਤੈਥੀਂ ਗੱਲ ਦਾ ਵੱਲ ਨਾ ਆ ਧੀਆ।
 ਯਾਰੀ ਲਾਈਓਂ ਈ ਨਾਲ ਕਾਮਿਆਂ ਦੇ,
 ਵੇਖਾਂ ਕੀ ਹੋਸੀ ਤੇਰੇ ਭਾ ਧੀਆ।
 ਚਾਦਰ¹ ਸਤਰ ਹਯਾ ਦੀ ਚਾਕ ਕਰ ਕੇ,
 ਪਿਛੇ ਚਾਰ ਫਿਰੇਂ ਮੁਬਤਲਾ ਧੀਆ।
 ਜਾਗ, ਫਜ਼ਲ ਥੀਂ ਕਹਿਰ ਨਜ਼ੁਲ ਹੋਸੀ,
 ਸੁਣ ਕੇ ਦੇਸੀਆਂ ਬਾਪ ਮੁਕਾ ਧੀਆ।

ਜੁਆਬ ਸੋਹਣੀ

ਤੋਬਾ ਆਖ ਅੰਮਾਂ ਝੂਠ ਬੋਲ ਨਾਹੀਂ,
 ਏਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਖਾਸ ਨਿਤਾਰ ਮਾਏ।
 ਜੇਕਰ ਕੁਝ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਐਬ ਦੇਖੋਂ,
 ਬਿੱਚ ਮਾਰ ਮੈਨੂੰ ਤਲਵਾਰ ਮਾਏ।

1. ਇਕ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਥਾਂ ਹੇਠਲੀ ਝੁਕ ਲਿਖੀ ਹੈ :

ਹਿੱਕੇ ਇਸ਼ਕ ਰਹਿਸੀ ਹਿੱਕੇ ਜਾਨ ਰਹਿਸੀ,

ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਥੀਂ ਇਕ ਮਨਾ ਧੀਆ।

ਕੁਝ ਖੋਫ਼ ਖੁਦਾਇ ਨਾ ਮੂਲ ਤੈਨੂੰ,
 ਧੀਆਂ ਕਵਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਦੱਸੇ ਯਾਰ ਮਾਏ।
 ਕਿਤੇ ਅੱਖੀਆਂ ਪਰਤ ਨਾ ਵੇਖਿਆ ਮੈਂ,
 ਸ਼ਰਮਸਾਰ ਰਹੀ, ਸ਼ਰਮਸਾਰ ਮਾਏ।
 ਦੇਵੇਂ ਦੋਸ਼ ਪਈ ਬੇਦੋਸ਼ ਤਾਈਂ,
 ਭਲਾ ਗੈਬ ਦੇ ਬਾਜ਼ ਨਾ ਮਰ ਜਾਏ।
 ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਤੋਂ ਪੁੱਛ ਅਹਿਵਾਲ ਮੇਰਾ,
 ਜੇਕਰ ਨਹੀਂ ਤੈਨੂੰ ਇਤਬਾਰ ਮਾਏ।

ਜੁਆਬ ਮਾਂ

ਤੇਰੀ ਗੱਲ ਤਮਾਮ ਮੈਂ ਜਾਣਨੀ ਹਾਂ,
 ਗੱਲਾਂ ਨਾਲ ਨਾ ਪਈ ਵਸਾਹ ਧੀਆ।
 ਹੈਸਿਆਰੀਏ, ਕੁਆਰੀਏ, ਡਾਰੀਏ ਨੀ!
 ਧੀਆਂ ਬੇਟੀਆਂ ਦੇ ਕਰੀਂ ਰਾਹ ਧੀਆ।
 ਪਈ ਮੁੱਖ ਸਵਾਰ ਕੇ ਕਰੋਂ ਗੱਲਾਂ,
 ਮੈਥੋਂ ਐਸੀਆਂ ਸਿੱਖ ਕੇ ਜਾਹ ਧੀਆ।
 ਭੱਠ ਪਿਆ ਤੇਰਾ ਨਿਜ ਜੰਮਣਾ ਨੀ,
 ਪੱਤ ਸਟੀਓਂ ਈ ਸਾਡੀ ਲਾਹ ਧੀਆ। ੬੬੦।
 ਨੀ ਤੂੰ ਖਾਵੰਦ ਚਾਹਿਆ ਲੋੜਨੀ ਹੈ,
 ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਕਰਸਾਂ ਤੇਰਾ ਵਿਆਹ ਧੀਆ।
 ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਕਸਮ, ਨਾ ਝੂਠ ਮੂਲੋਂ,
 ਮੈਨੂੰ ਸੋਹਣੀਏ ਲਾਇਆ ਈ ਦਾਹ ਧੀਆ।

ਜੁਆਬ ਸੋਹਣੀ

ਸੋਹਣੀ ਰੋ ਕਿਹਾ ਹੇ ਜ਼ਾਲਮੇ ਨੀ!
 ਮੈਨੂੰ ਸਾੜ ਨਾਹੀਂ ਮੰਦੇ ਹਾਲ ਮਾਏ।
 ਐਸੀ ਗੱਲ ਨਾ ਆਖਣੋਂ ਸੰਗਨੀ ਹੈ,
 ਬੋਲ ਬੋਲ ਮੁੱਖ ਸੰਭਾਲ ਮਾਏ।
 ਜੋ ਕੁਛ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ, ਕਿਸੇ ਨਾ ਕੀਤੀ,
 ਅੱਜ ਕਰ ਲੈ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਮਾਏ।
 ਕੁਝ ਖਾ ਮਰਸਾਂ ਤੇਰੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਤੋਂ,
 ਹੋਰ ਜਾਲ ਮਾਏ, ਹੋਰ ਜਾਲ ਮਾਏ।
 ਹੁਣ ਦੇਹ ਨਖਸਮੜੀ ਖਸਮ ਮੈਨੂੰ,
 ਪਹਿਲੇ ਦਸਿਓਂ ਈ ਮਹੀਂਵਾਲ ਮਾਏ।

ਕਿਵੇਂ ਨਿੱਘਰ ਜ਼ਮੀਨ ਨ ਮੂਲ ਗਈ ਏ,
 ਨਾ ਇਹ ਝੂਠ ਸੰਦੀ ਅੱਗ ਬਾਲ ਮਾਏ।
 ਇਹਨਾਂ ਬੋਲੀਆਂ ਤੋਂ ਮਰ ਜਾਣ ਲੱਗਾ,
 ਮੇਰਾ ਆਣ ਪੁੱਜਾ ਹੁਣ ਕਾਲ ਮਾਏ।
 ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਸੋਹਣੀ ਯਾਰ ਨਾਲ ਮੱਤੀ,
 ਮਹੀਂਵਾਲ ਕੂਕੇ ਵਾਲ ਵਾਲ ਮਾਏ।

ਕਲਾਮ ਮਾਂ

ਤੇਰਾ ਹਾਲ ਅਹਿਵਾਲ ਮਲੂਮ ਮੈਨੂੰ,
 ਬੱਸ ਕੋਹ ਦੇ ਵਿਚ ਨਾ ਆ ਧੀਆ।
 ਜੇਕਰ ਮੌਤ ਆਵੇ ਤੇਰੇ ਜੇਹੀਆਂ ਨੂੰ,
 ਮਾਪੇ ਲਿਆਉਂਦੇ ਸ਼ੁਕਰ ਬਜਾ ਧੀਆ।
 ਇਹ ਭੀ ਮਕਰ ਫ਼ਰੇਬ ਕਮਾਲ ਤੇਰਾ,
 ਜਿਹੜਾ ਰੋਣ ਉੱਤੇ ਪਾਇਓ ਤਾ ਧੀਆ।
 ਤੁਧ ਜੇਹੀਆਂ ਨ ਡਰਨ ਬਲਾਈਆਂ ਤੋਂ,
 ਰਾਤੀਂ ਚੀਰ ਵੰਝਨ ਦਰਿਆ ਧੀਆ।
 ਐਵੇਂ ਜਾਣਨੀ ਹੈ ਮੈਂ ਭੀ ਮਾਂ ਤੇਰੀ,
 ਮੈਨੂੰ ਨੈਣ ਨ ਪਈ ਦਿਖਾ ਧੀਆ।
 ਰਾਤੀਂ ਬਾਪ ਤੇਰੇ ਤਾਈਂ ਖ਼ਬਰ ਕਰਸਾਂ,
 ਜਿੰਦੋਂ ਦੇਸੀਆ ਤੁਧ ਵੰਝਾ ਧੀਆ।
 ਤੈਨੂੰ ਜਾਣਦੀ ਹਾਂ ਕਾਰੇ ਹੱਥੀਏ ਨੀ!
 ਗੱਲਾਂ ਨਾਲ ਨਾ ਪਈ ਠਗਾ ਧੀਆਂ।
 ਮਹੀਂਵਾਲ¹ ਨੂੰ ਚਾ ਜਵਾਬ ਦੇਸਾਂ,
 ਜਦੋਂ ਲਿਆਵਸੀ ਮਹੀਂ ਚਰਾ ਧੀਆ।
 ਅੰਗ ਸਾਕ ਕਬੀਲੜਾ ਕੀ ਸਾਡਾ,
 ਕਿਹੜੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਉਹ ਬਲਾ ਧੀਆ।
 ਫ਼ਜ਼ਲ ਰੱਬ ਦੇ ਥੀ ਕੱਲ ਲਹਿ ਵੈਸੀ,
 ਮਹੀਂਵਾਲ ਵਾਲਾ ਤੇਰਾ ਚਾ ਧੀਆਂ। ੬੮੦।

ਜੁਆਬ ਸੋਹਣੀ

ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਹਾਲ ਤਹਕੀਕ ਹੋਇਆ,
 ਹੁਰਮਤ ਨਾਲ ਰਸੂਲ ਖ਼ੁਦਾ ਮਾਏ।

1. ਇਸ ਝੁਕ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੇਠਲੀ ਇਕ ਹੋਰ ਝੁਕ ਵੀ ਲਿਖੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ :—
 ਚੋਰ ਚਤਰ ਵਾਂਗੂੰ ਲੁਤਰ ਲੁਤਰ ਕਰੋ, ਸਾਰੇ ਸਤਰ ਹਯਾ ਗਵਾ ਧੀਆ।

ਰੱਖ ਸਿਦਕ ਯਕੀਨ ਨਾ ਹਾਰਸਾਂਗੀ,
 ਮਹੀਵਾਲ ਤੋਂ ਜਾਨ ਫਿਦਾ ਮਾਏ।
 ਪੂਰੇ ਲੇਖ ਜੋ ਉਸ ਦਾ ਨਾਲ ਮੇਰੇ,
 ਦੱਸਾਂ ਕੌਣ ਤੂੰ ਦਏਂ ਹਟਾ ਮਾਏ।
 ਤੇਰੇ ਬੋਲ ਮੈਂ ਪਾਲ ਵਿਖਾਲਸਾਂਗੀ,
 ਬੱਸ ਹੋਰ ਨਾ ਪਈ ਸਤਾ ਮਾਏ।
 ਮੇਰਾ ਮਰਨ ਜੀਵਨ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੋਸੀ,
 ਜੀਹਦਾ ਦੱਸਨੀ ਹੈਂ ਮੈਨੂੰ ਚਾ ਮਾਏ।
 ਫਜ਼ਲ ਯਾਰ ਪਿੱਛੇ ਮਰ ਜਾਵਸਾਂਗੀ,
 ਸਾਡੇ ਜੀਵਣੇ ਥੀਂ ਚਿਤ ਚਾ ਮਾਏ।

ਮਾਂ ਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਝਿੜਕਣਾ

ਐਵੇਂ ਪਾੜ ਨਾ ਪਈ ਅਸਮਾਨ ਤਾਈਂ,
 ਅਜੇ ਸਿੱਖਣੀ ਹੈਂ ਵਲ ਯਾਰੀਆਂ ਨੀ।
 ਪਿਛੇ ਚਾਕ ਦੇ ਮਰਨ ਕਬੂਲਨੀ ਹੈਂ,
 ਸ਼ਰਮਾਂ ਸੋਹਣੀਏ ਕੁਲ ਉਤਾਰੀਆਂ ਨੀ।
 ਤੂੰ ਤਾਂ ਲੱਜ ਅਸਾਡੜੀ ਲਾਹ ਸੁੱਟੀ,
 ਮੰਗਣ ਖਸਮ ਨਾ ਧੀਆਂ ਕੁਆਰੀਆਂ ਨੀ।
 ਆਪ ਜਾਣਸੋਂਗੀ ਜਦੋਂ ਤੁਧ ਤਾਈਂ,
 ਪੈਣ ਆਣ ਖੁਆਰੀਆਂ ਭਾਰੀਆਂ ਨੀ।
 ਮੈਨੂੰ ਸੋਹਣੀਏ ਨਾ ਪਰਵਾਹ ਆਹੀ,
 ਐਪਰ ਵਾਹ ਪਿਆ ਨਾਲ ਡਾਰੀਆਂ ਨੀ।
 ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਪਾਇਓ,
 ਡੋਬ ਸੱਟੀਓ ਨੀ ਵਾਹੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਨੀ।

ਜੁਆਬ ਸੋਹਣੀ

ਯਾਰ ਯਾਰ ਕੀ ਪਈ ਸੁਣਾਉਣੀ ਹੈਂ,
 ਜੇਕਰ ਜਾਨ ਕਹੇ ਮਹੀਵਾਲ ਮਾਏ।
 ਮੇਰਾ ਰੱਬ ਰਹੀਮ ਤੇ ਖਾਸ ਕਾਬਾ,
 ਜੇ ਈਮਾਨ ਕਹੇ ਮਹੀਵਾਲ ਮਾਏ।
 ਵਾਲੀ ਵਾਰਸੀ ਦੇ ਜਹਾਨ ਅੰਦਰ,
 ਮੇਰਾ ਖਾਨ ਕਹੇ ਮਹੀਵਾਲ ਮਾਏ।
 ਰੋਜ਼ ਅਜਲ ਦੀ ਹੈ ਗੁਲਾਮ ਰਹੀਆਂ,
 ਮੇਰਾ ਹਾਨ ਕਹੇ ਮਹੀਵਾਲ ਮਾਏ।

ਮੇਰਾ ਰੋਜ਼ ਮਿਸਾਕ ਦਾ ਯਾਰ ਪਿਆਰਾ,
 ਜੇਕਰ ਮਾਨ ਕਰੋ ਮਹੀਂਵਾਲ ਮਾਏ।
 ਫਜ਼ਲ ਯਾਰ ਤੋਂ ਜਾਨ ਕੁਰਬਾਨ ਮੇਰੀ,
 ਮੇਰਾ ਤਾਨ ਕਰੋ ਮਹੀਂਵਾਲ ਮਾਏ।

ਮਾਂ ਦਾ ਜੁਆਬ ਦੇਣਾ

ਤੋਬਾ ਆਖ ਇਸ ਕੁਫਰ ਦੀ ਗੱਲ ਕੋਲੋਂ,
 ਮਤਾਂ ਕਹਿਰ ਤੇ ਪਵੇ ਬਲਾ ਧੀਆ।
 ਤੈਨੂੰ ਕੁਝ ਈਮਾਨ ਦੀ ਖਬਰ ਨਾਹੀਂ,
 ਪੜ੍ਹਿਆ ਦਿੱਤੋ ਈ ਸਭ ਰੁੜ੍ਹਾ ਧੀਆ। ੨੦੦।
 ਜੇਇ ਲਿਖਿਆ ਲੇਖ ਨਸੀਬ ਮੇਰੇ,
 ਅੱਜ ਲਿਆ ਤੈਥੀਂ ਝੋਲੀ ਪਾ ਧੀਆ।
 ਫਜ਼ਲ ਯਾਦ ਕਰਸੋਂ ਉਸ ਵੇਲੜੇ ਨੂੰ,
 ਜਦੋਂ ਜਾਸੀਆਂ ਵਕਤ ਵਿਹਾ ਧੀਆ।

ਜੁਆਬ ਸੋਹਣੀ

ਸੋਹਣੀ ਰੋਹ ਥੀਂ ਨੀਰ ਪਲਟ ਆਖੇ,
 ਬੱਸ ਬੱਸ ਮਾਏ ਮਤੀਂ ਦੱਸ ਨਾਹੀਂ।
 ਕਾਹਨੂੰ ਸ਼ਰਬਤ ਕਰੋ ਨਸੀਹਤਾਂ ਦੇ,
 ਕੁਝ ਮੁਝ ਤਾਈਂ ਮਾਏ ਦੱਸ ਨਾਹੀਂ।
 ਕਾਉਂ ਵਾਂਗ ਮਾਈ ਖਾਧੋ ਮਗਜ਼ ਮੇਰਾ,
 ਤੇਰੇ ਮੁੱਖ ਤਾਈਂ ਕਦੇ ਬੱਸ ਨਾਹੀਂ।
 ਐਵੇਂ ਬੋਲੀਆਂ ਮਾਰ ਜਲਾਵਨੀਂ ਹੈਂ,
 ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਸੋਹਣੀ ਤੇਰੇ ਬੱਸ ਨਾਹੀਂ।
 ਜਿੱਚਰ ਤੀਕ ਮਹੀਂਵਾਲ ਨੂੰ ਨਾ ਦੇਖਾਂ,
 ਮੇਰੀ ਰੋਇਆਂ ਸੁੱਕਦੀ ਅੱਸ ਨਾਹੀਂ।
 ਮਹੀਂਵਾਲ ਤੋਂ ਮੁੜਨ ਮੁਹਾਲ ਹੋਇਆ,
 ਗੱਲਾਂ ਦੱਸ ਮੇਰਾ ਜੀਉ ਖੱਸ ਨਾਹੀਂ।
 ਉਸ ਯਾਰ ਦੀ ਕਸਮ ਨਾ ਝੂਠ ਮੂਲੇ,
 ਸੁਵਾ ਜੀਉ ਮੇਰਾ ਮੇਰੇ ਵੱਸ ਨਾਹੀਂ।
 ਤੇਰੇ ਜੇਵਰ ਜ਼ਹਿਰ ਮਿਸਾਲ ਮੈਨੂੰ,
 ਲਾਲ ਸੱਪ ਦਿਸੇ, ਗੱਲ ਹੱਸ ਨਾਹੀਂ।
 ਜਿਧਰ ਦੇਖਣੀ ਆਂ ਮਹੀਂਵਾਲ ਦਿਸੇ,
 ਅਸਾਂ ਕਮਲਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਏ ਹੱਸ ਨਾਹੀਂ।

ਤੀਰ ਗਜ਼ਬ ਤੇ ਕਹਿਰ ਕਲੂਰ ਵਾਲੇ,
 ਸਾਡੇ ਮਾਰਨੇ ਨੂੰ ਲੱਕ ਕੱਸ ਨਾਹੀਂ।
 ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਜੇ ਕਰੇਂ ਖੁਆਰ ਮੈਨੂੰ,
 ਹਾਸਲ ਕੁਝ ਤੈਨੂੰ ਬਾਝ ਭੱਸ ਨਾਹੀਂ।
 ਧੀਆਂ ਬੇਟੀਆਂ ਦੇ ਪੜਦੇ ਫ਼ਾਸ ਕਰਨੇ,
 ਪਤਾ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਐਸੇ ਜੱਸ ਨਾਹੀਂ।
 ਜੇਕਰ ਫ਼ਜ਼ਲ ਨੂੰ ਚਾਇ ਗਵਾਇਓ ਈ,
 ਬੱਦਲ ਕਹਿਰ ਦੇ ਵਾਂਗ ਹੁਣ ਵੱਸ ਨਾਹੀਂ।

ਸੋਹਣੀ ਦੇ ਬਾਪ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਣਾ

ਫੇਰ ਕੁਝ ਜਵਾਬ ਨਾ ਮਾਉਂ ਕੀਤਾ,
 ਕੋਲੋਂ ਉੱਠ ਗਈ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਮੀਆਂ।
 ਆਖੇ ਖਾਵਣਾ ਅੰਨ ਹਰਾਮ ਹੋਇਆ,
 ਜਿੱਚਰ ਨਾਹ ਕੱਢਾਂ ਮਹੀਵਾਲ ਮੀਆਂ।
 ਕਿਤੋਂ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਤੁੱਲਾ ਘਰੀਂ ਆਇਆ,
 ਕਹਿਰ ਗਜ਼ਬ ਦੇ ਨਾਲ ਮਲਾਲ ਮੀਆਂ।
 ਘਰ ਆਵਦੇ ਨੂੰ ਮਾਂ ਸੋਹਣੀ ਦੀ,
 ਦਿੱਤੀ ਅੱਗ ਉਤੇ ਅੱਗ ਬਾਲ ਮੀਆਂ।
 ਚਾਕ ਮਹੀਂ ਚਰਾਵਣੇ ਰੱਖਿਓ ਈ,
 ਇਕੇ ਬੇਟੀਆਂ ਦਾ ਚਰਵਾਲ ਮੀਆਂ। ੭੨੦।
 ਕਾਮੇ ਚਾਕ ਗੁਲਾਮ ਤੇ ਹੋਰ ਨੌਕਰ,
 ਵਿਰਲੇ ਹੋਣ ਇਹ ਨਿਮਕ ਹਲਾਲ ਮੀਆਂ।
 ਦੇਹ ਸਾਫ਼ ਜਵਾਬ ਜਾਂ ਘਰੀਂ ਆਵੇ,
 ਮਹੀਂ ਚਾਰ ਜਦੋਂ ਮਹੀਵਾਲ ਮੀਆਂ।
 ਅੱਜ ਸੋਹਣੀ ਨੂੰ ਮੈਂ ਵੀ ਮੱਤ ਦਿੱਤੀ,
 ਸਗੋਂ ਬੋਲਿਆ ਸੂ ਮੰਦੇ ਹਾਲ ਮੀਆਂ।
 ਕਰ ਵਿਆਹ ਕਿਤੇ ਮਤਾਂ ਸੋਹਣੀ ਭੀ,
 ਸੁੱਟੇ ਕੋੜਮੇ ਦਾ ਨਾਮ ਗਾਲ ਮੀਆਂ।
 ਇਤਨੇ ਵਿਚ ਬਾਹਰੋਂ ਮਹੀਵਾਲ ਆਇਆ,
 ਮਹੀਂ ਚਾਰ ਕੇ ਹੋਰ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਮੀਆਂ।
 ਖੁੰਡੀ ਮੋਢੜੇ ਤੇ ਮਹੀਂ ਸਭ ਪਿਛੇ,
 ਘਰੀਂ ਆਇ ਪਹੁੰਚਾ ਚਾਲੋ ਚਾਲ ਮੀਆਂ।
 ਮਹੀਵਾਲ ਡਿੱਠਾ ਦੋਵੇਂ ਕਹਿਰ ਭਰੇ,
 ਨਾਲੇ ਕਰਨ ਬੈਠੇ ਕੀਲ ਕਾਲ ਮੀਆਂ।

ਚੋਰ ਯਾਰ ਤਾਈਂ ਆਪੇ ਖੁੜਕ ਜਾਂਦੀ,
 ਗਿਆ ਸਮਝ ਇਹ ਹਾਲ ਮੁਹਾਲ ਮੀਆਂ।
 ਭਾਵੇਂ ਗੱਲ ਸਾਡੀ ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੋ ਗਈ,
 ਦਿੱਤਾ ਯਾਰ ਨਾ ਅੱਜ ਜਮਾਲ ਮੀਆਂ।
 ਫਜ਼ਲ ਖ਼ਿਆਲ ਏਸੇ ਮਹੀਂਵਾਲ ਆਹਾ,
 ਤੁੱਲਾ ਕਹੇ ਅੱਖੀਂ ਕਰ ਕੇ ਲਾਲ ਮੀਆਂ।

ਮਹੀਂਵਾਲ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਜੁਆਬ ਮਿਲਣਾ

ਬੱਸ ਬੱਸ ਮੀਆਂ ਮਹੀਂ ਚਾਰ ਨਾਹੀਂ,
 ਐਵੇਂ ਖਾ ਕੇ ਨਿਮਕ ਹਰਾਮ ਕੀਤੇ।
 ਜਿਸ ਨਮਕ ਖਵਾਲਿਓ ਘਰੇ ਉਸ ਦੇ,
 ਸੰਨ੍ਹ ਮਾਰਨੇ ਦਾ ਗੁੱਝਾ ਕਾਮ ਕੀਤੇ।
 ਓਸੇ ਰੁੱਖ ਨੂੰ ਵੱਢਣਾ ਲੋੜਿਓ ਈ,
 ਜਿਸ ਰੁੱਖ ਦੇ ਹੇਠ ਆਰਾਮ ਕੀਤੇ।
 ਧੀਆਂ ਬੇਟੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਕਰੋਂ ਹਾਸੀ,
 ਏਸੇ ਵਾਸਤੇ ਤੁਧੁ ਗੁਲਾਮ ਕੀਤੇ।
 ਜਿਸ ਨੇ ਪਾਲ ਖਵਾਇਆ ਘਰੀਂ ਉਸ ਦੇ,
 ਸੰਨ੍ਹ ਮਾਰਨੇ ਦਾ ਗੁੱਝਾ ਕਾਮ ਕੀਤੇ।
 ਖਾ ਖਾ ਦੁੱਧ ਮਲਾਈਆਂ ਪਾਟ ਗਇਓਂ,
 ਓ ਨਾਕਾਮ! ਇਹ ਕਾਮ ਕੀ ਖਾਮ ਕੀਤੇ।
 ਕੀ ਇਹ ਸਮਝ ਦਲੇਰੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਨੀ,
 ਭਾਵੇਂ ਅਸਾਂ ਤਾਈਂ ਖਾਸ ਆਮ ਕੀਤੇ।
 ਤੈਨੂੰ ਰੱਬ ਦੇ ਖ਼ੌਫ਼ ਥੀਂ ਜਾਣ ਦਿੱਤਾ,
 ਤੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇਂ ਕੰਮ ਜੋ ਖਾਮ ਕੀਤੇ।
 ਸਾਡੀਆਂ ਇੱਜ਼ਤਾਂ ਨੂੰ ਹੱਥ ਪਾਉਣ ਲੱਗੇਂ,
 ਖਾ ਲੂਣ ਹਰਾਮ ਤਮਾਮ ਕੀਤੇ।
 ਭਲੀ ਨੀਤ ਦੇ ਨਾਲ ਟੁਰ ਜਾ ਇਥੋਂ,
 ਮੈਨੂੰ ਜੱਗ ਦੇ ਵਿਚ ਬਦਨਾਮ ਕੀਤੇ। ੭੪੦।
 ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਐਪਰ ਏਥੇ ਰਹੀਂ ਨਾਹੀਂ,
 ਜ਼ਾਹਰ ਆਪਣਾ ਚਾ ਅੰਜਾਮ ਕੀਤੇ।

ਹਾਲ ਮਹੀਂਵਾਲ ਦੇ ਦਰਦ ਫ਼ਰਾਕ ਦਾ

ਮਹੀਂਵਾਲ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਜਵਾਬ ਮਿਲਿਆ,
 ਮਹੀਂ ਛੱਡ ਕੇ ਤੁਰੰਤ ਰਵਾਨਾ ਹੋਇਆ।

ਆਖੇ ਰਹਿਣ ਕੇਹਾ ਬਹਿਣ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ,
 ਮੇਰਾ ਭੇਤ ਤਮਾਮ ਅਯਾਨ ਹੋਇਆ।
 ਬਾਝ ਯਾਰ ਉਜਾੜ ਚੈਕੂਟ ਦਿੱਸੇ,
 ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋਇਆ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋਇਆ।
 ਔਖਾ ਸੱਜਣਾ ਦੇ ਘਰੀਂ ਜਾਣ ਮੇਰਾ,
 ਦੂਤੀ ਆਨ ਖੂਨੀ ਅਸਮਾਨ ਹੋਇਆ।
 ਜੰਗਲ ਜਾ ਰਾਤੀਂ ਕਿਤੇ ਬੈਠਾ ਰੁੰਨਾ,
 ਐਪਰ ਰੋਂਦਿਆਂ ਜ਼ੋਰ ਤੂਫਾਨ ਹੋਇਆ।
 ਕਿਹੜੀ¹ ਵੱਲ ਜਾਵਾਂ ਕੋਈ ਜਾ ਨਾਹੀ,
 ਤੇਰੇ ਨਾਮ ਉੱਤੇ ਕੁਰਬਾਨ ਹੋਇਆ।
 ਜਿਧਰ ਜਾਵਨਾ ਹਾਂ ਉਧਰ ਮਿਲਣ ਧੱਕੇ,
 ਵੈਰੀ ਮੁਝ ਦਾ ਕੁਲ ਜਹਾਨ ਹੋਇਆ।
 ਮੰਗੀ ਮੌਤ ਨਾ ਆਵਦੀ ਹੱਥ ਮੇਰੇ,
 ਤੇਰਾ ਮਿਲਣ ਮੈਨੂੰ ਔਖਾ ਆਣ ਹੋਇਆ।
 ਤੁਧ ਬਾਝ ਅਰਾਮ ਹਰਾਮ ਮੈਨੂੰ,
 ਭੁੱਲਾ ਬੇਲੀਆ ਓਇ ਪੀਣ ਖਾਣ ਹੋਇਆ।
 ਕੀਕਰ ਮਿਲਾਂਗੇ ਦੱਸ ਇਲਾਜ ਕੋਈ,
 ਔਖਾ ਅੱਜ ਮੇਰਾ ਆਣ ਜਾਣ ਹੋਇਆ।
 ਮਸਜਦ ਦਾਇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਬਾਜ਼ਾਰ ਫਿਰਦਾ,
 ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਵਾਂਗ ਹੈਰਾਨ ਹੋਇਆ।

ਹਾਲ ਸੋਹਣੀ ਦੇ ਫ਼ਰਾਕ ਦਾ

ਓਧਰ ਸੋਹਣੀ ਰੋਂਦੜੀ ਬੈਠ ਗੋਸ਼ੇ,
 ਦੱਸ ਜਾ ਮੈਨੂੰ ਭਲਾ ਬੇਲੀਆ ਓਇ।
 ਆਖੇ ਦੂਤੀਆਂ ਦੇ, ਯਾਰ ਛੱਡ ਨਾਹੀ,
 ਗਲ ਲਾ ਮੈਨੂੰ ਭਲਾ ਬੇਲੀਆ ਓਇ।
 ਤੁਝ ਬਾਝ ਅਰਾਮ ਹਰਾਮ ਹੋਇਆ,
 ਤੇਰਾ ਚਾ ਮੈਨੂੰ ਭਲਾ ਬੇਲੀਆ ਓਇ।
 ਸੁੰਝੇ ਦਰਦ ਬੇਦਰਦ ਨੇ ਕਰਦ ਲਾ ਕੇ,
 ਕੁੱਠਾ ਚਾ ਮੈਨੂੰ ਭਲਾ ਬੇਲੀਆ ਓਇ।

1. ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੇਠਲੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਵੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ :
 ਰੋ ਰੋ ਆਖਦਾ ਪਿਆਰਿਆ ਕਿਵੇਂ ਮਿਲਸੇ,
 ਮੇਥੋਂ ਅੱਜ ਸਾਈਂ ਕਹਿਰਵਾਨ ਹੋਇਆ।
 ਤੁਧ ਕਾਰਨੇ ਮਹੀਂ ਚਰਾਈਆਂ ਮੇਂ,
 ਹੁਣ ਪਿਆਰਿਆ ਆਣ ਬੇਜਾਨ ਹੋਇਆ।

ਜਿਚਰ ਮਿਲੇ ਨਾ ਸਬਰ ਕਰਾਰ ਆਵੇ,
 ਕਿਸੇ ਦਾਅ ਮੈਨੂੰ ਭਲਾ ਬੇਲੀਆ ਓਇ।
 ਮੂੰਹ ਦੇ ਭਾਰ ਪਈਆਂ ਕੁਠੀ ਦਰਦ ਗਮ ਦੀ,
 ਆ ਚਾ ਮੈਨੂੰ ਭਲਾ ਬੇਲੀਆ ਓਇ।
 ਚੋਰੀ ਮਾਉਂ ਤੇ ਬਾਪ ਤੋਂ ਆ ਮਿਲਣਾ,
 ਕਿਸੇ ਦਾਅ ਮੈਨੂੰ ਭਲਾ ਬੇਲੀਆ ਓਇ।
 ਨਾਮ ਰੱਬ ਦੇ ਕਰੀਂ ਖਿਆਲ ਸਾਈਆਂ,
 ਮੁੱਖ ਵਿਖਾ ਮੈਨੂੰ ਭਲਾ ਬੇਲੀਆ ਓਇ। ੭੬੦।
 ਸੀਨੇ ਸਾਂਗ ਮਾਰੇ ਵਿਛੜ ਜਾਣ ਤੇਰਾ,
 ਘੇਰਾ ਪਾ ਮੈਨੂੰ ਭਲਾ ਬੇਲੀਆ ਓਇ।
 ਤੁਝ ਬਾਝ ਜਹਾਨ ਦੇ ਦੁੱਖ ਸਾਰੇ,
 ਪਏ ਧਾ ਮੈਨੂੰ ਭਲਾ ਬੇਲੀਆ ਓਇ।
 ਫਜ਼ਲ ਕੁਝ ਨਾ ਸੁੱਝਦਾ ਮੁਝ ਤਾਈਂ,
 ਤੇਰਾ ਚਾ ਮੈਨੂੰ ਭਲਾ ਬੇਲੀਆ ਓਇ।

ਤਬਾ

ਤੁਧ ਬਾਝ ਅੰਧੇਰ ਚੁਫੇਰ ਦਿੱਸੇ,
 ਕਰਦੀ ਵੈਨ ਫਿਰਾਂ ਮਹੀਂਵਾਲਿਆ ਓਇ।
 ਤੇਰੇ ਮੁੱਖ ਦੀ ਭੁੱਖ ਕਮਾਲ ਮੈਨੂੰ,
 ਬਾਝ ਚੈਣ ਫਿਰਾਂ ਮਹੀਂਵਾਲਿਆ ਓਇ।
 ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਵਾਲ ਬੇਹਾਲ ਮੈਂ ਨਾਲ ਗਮ ਦੇ,
 ਡੁੱਲ੍ਹੇ ਨੈਣ ਫਿਰਾਂ ਮਹੀਂਵਾਲਿਆ ਓਇ।
 ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਪੁਛੋਂਦੜੀ ਰਾਹ ਤੇਰਾ,
 ਦਿਨ ਰੈਣ ਫਿਰਾਂ ਮਹੀਂਵਾਲਿਆ ਓਇ।

ਸੋਹਣੀ ਦਾ ਨਿਕਾਹ ਅਤੇ ਵਿਦਾ ਹੋਣਾ

ਦੇਵੇਂ ਧੀ ਨੂੰ ਕਿਤੇ ਮੰਗਾਵਣੇ ਦੀ,
 ਉਸੇ ਰੋਜ਼ ਸਲਾਹ ਪਕਾਵਦੇ ਜੀ।
 ਇਕ ਵਿਚ ਗੁਜਰਾਤ ਘੁਮਾਰ ਆਹਾ,
 ਪੁੱਤਰ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਮੰਗਾਵਦੇ ਜੀ।
 ਕਰ ਕੇ ਦਾਜ ਦਾ ਕਾਜ ਤਿਆਰ ਕਰਦੇ,
 ਕੁਝ ਰੋਜ਼ ਪਾ ਕੇ ਗੰਢੀ ਪਾਵਦੇ ਜੀ।
 ਸੁੰਦਰ ਛੈਲ ਮਲੂਕ ਤੇ ਹੋਰ ਬਾਂਕੇ,
 ਜੋੜ ਮੇਲ ਕੇ ਜੰਵ ਲੈ ਆਵਦੇ ਜੀ।

ਓੜਕ ਸੋਹਣੀ ਰੋਦੜੀ ਧੋਦੜੀ ਨੂੰ,
 ਡੋਲੀ ਪਾਇ ਵਿਆਹ ਲੈ ਜਾਂਵਦੇ ਜੀ।
 ਕਿੱਸਾ ਵਿਆਹ ਦਾ ਭੂਲ ਨਾ ਮੂਲ ਕੀਤਾ,
 ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੜੇ ਚਿੱਤ ਨਾ ਲਾਂਵਦੇ ਜੀ।
 ਗੱਲ ਦਰਦ ਦੇ ਨਾਲ ਹੈ ਗਰਜ ਮੈਨੂੰ,
 ਕੀਤਾ ਭੂਲ ਨਾ ਜਿਵੇਂ ਵਧਾਂਵਦੇ ਜੀ।
 ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਤਿਨਾਂਦੜਾ ਸ਼ਿਅਰ ਕਿਹਾ,
 ਜਿਹੜੇ ਸ਼ਿਅਰ ਬੇਦਰਦ ਅਲਾਂਵਦੇ ਜੀ।

ਸੋਹਣੀ ਤੇ ਉਹਦਾ ਖਾਵੰਦ

ਆਈ ਕਹਿਰ ਕਲੂਰ ਦੀ ਰਾਤ ਯਾਰੋ,
 ਦੋਵੇਂ ਪਲੰਘ ਤੇ ਚਾ ਸਵਾਨ ਮੀਆਂ।
 ਲੱਗਾ ਦਸਤ ਦਰਾਜ਼ ਰਕੀਬ ਕਰਨੇ,
 ਦਿੱਤੀ ਸੋਹਣੀ ਪੇਸ਼ ਨਾ ਜਾਨ ਮੀਆਂ।
 ਹੱਥ ਮਾਰ ਕੀਤਾ ਖੂਬ ਸੋਹਣੀ ਨੇ,
 ਦਿੱਤੀ ਹੋਸ਼ ਭੁਲਾ ਜਹਾਨ ਮੀਆਂ।
 ਦੋਵੇਂ ਹੱਥ ਉਠਾਇ ਦੁਆ ਮੰਗੀ,
 ਮਹੀਵਾਲ ਦੀ ਰੱਬ ਅਮਾਨ ਮੀਆਂ।
 ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਨਾਮਰਦ ਹੋ ਗਿਆ ਓਵੇਂ,
 ਉਸ ਦੀਆਂ ਕੁਦਰਤਾਂ ਤੋਂ ਕੁਰਬਾਨ ਮੀਆਂ ੭੮੦।
 ਮਹੀਵਾਲ ਦੀ ਰੱਬ ਅਮਾਨ ਰੱਖੀ,
 ਦੂਤੀ ਲਾ ਰਿਹਾ ਲੱਖ ਤਾਨ ਮੀਆਂ।
 ਯੂਸਫ਼ ਵਾਂਗ ਈਮਾਨ ਰਹਿਮਾਨ ਰੱਖੇ,
 ਓਵੇਂ ਮਿਹਰ ਨਿਸ਼ਾਨ ਨਿਹਾਨ ਮੀਆਂ।
 ਮਹੀਵਾਲ ਦੇ ਨਾਲ ਸੀ ਜੋੜ ਉਸਦਾ,
 ਲਿਖਿਆ ਲੋਹ ਮਹਿਫੂਜ਼ ਬਿਆਨ ਮੀਆਂ।
 ਕਿਹੜਾ ਆਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਸੰਗ ਭੰਗ ਪਾਵੇ,
 ਜੋੜੇ ਜੋੜ ਜੋ ਰੱਬ ਰਹਿਮਾਨ ਮੀਆਂ।
 ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਮਜ਼ਾਲ ਕੀ ਗੈਰ ਸੰਦੀ,
 ਲਿਆਵੇ ਕੁਝ ਬਿਆਲ ਗੁਮਾਨ ਮੀਆਂ।

ਮਹੀਵਾਲ ਦਾ ਹਿਜਰ ਵਿਚ ਤੜਪਣਾ

ਮਹੀਵਾਲ ਨੂੰ ਜਿਮੀਂ ਨਾ ਵਿਹਲ ਦੇਵੇ,
 ਸੋਹਣੀ ਵਿਆਹ ਲੈ ਗਏ ਜਾਂ ਹੋਰ ਬੇਲੀ।

ਜਿਹੜੇ ਮਾਲ ਪਿਛੇ ਮਹੀਵਾਲ ਬਣਿਆ,
 ਸੋਈ ਘਿੰਨ ਗਏ ਸੁੰਢੇ ਚੋਰ ਬੇਲੀ।
 ਅੱਗੇ ਦੁੱਖ ਆਹਾ ਵਿਛੜ ਜਾਣ ਵਾਲਾ,
 ਪਾਇਆ ਆਣ ਦੁੱਖਾਂ ਹੋਰ ਜੋਰ ਬੇਲੀ।
 ਸੁੰਢੇ ਕਾਗ ਨੇ ਆਣ ਮਕਾਨ ਕੀਤਾ,
 ਜਿਹੜੇ ਬਾਗ ਸਨ ਹੰਸ ਤੇ ਮੋਰ ਬੇਲੀ।
 ਮੇਰੀ ਆਸ ਮੁਰਾਦ ਨਾ ਮੂਲ ਪੁੰਨੀ,
 ਰਿਹਾ ਪੀਰ ਫਕੀਰ ਨੂੰ ਸ਼ੋਰ ਬੇਲੀ।
 ਫਲ ਲਾ ਮੁਹੱਬਤਾਂ ਬੀਜਿਆ ਸੀ,
 ਨਾ ਸੀ ਖ਼ਬਰ ਜੋ ਹੋਸੀਆ ਸ਼ੋਰ ਬੇਲੀ।
 ਨਿਕਲ ਜਾਨ ਵੈਸੀ ਕਿਸੇ ਰੋਜ਼ ਮੇਰੀ,
 ਕਰਦੀ ਆਹ ਫੁਗਾਣ ਤੇ ਸ਼ੋਰ ਬੇਲੀ।
 ਫਜ਼ਲ ਭੱਠ ਪਿਆ ਮੇਰਾ ਜੀਵਣਾ ਓਇ,
 ਤੁਧ ਬਾਝ ਮੈਨੂੰ ਚੰਗੀ ਗੋਰ ਬੇਲੀ।

ਮਹੀਵਾਲ ਦਾ ਸੋਹਣੀ ਵੱਲ ਖ਼ਤ ਭੇਜਣਾ

ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਸਹੇਲੜੀ ਸੋਹਣੀ ਦੀ,
 ਪੁੱਛਣ ਹਾਲ ਆਈ ਮਹੀਵਾਲ ਦਾ ਜੀ।
 ਆਖੇ ਕੋਈ ਸੁਨੇਹੜਾ ਦੇਹ ਮੈਨੂੰ,
 ਲਿਖ ਖ਼ਤ ਸਾਰਾ ਆਪਣੇ ਹਾਲ ਦਾ ਜੀ।
 ਲਾਈ¹ ਸਾਂਗ ਦੋਧਾਰ ਕਹਾਰ ਤੈਨੂੰ,
 ਐਪਰ ਕੌਣ ਤਕਦੀਰ ਨੂੰ ਟਾਲਦਾ ਜੀ।
 ਲਈ ਕਲਮ ਦਵਾਤ ਮੰਗਾ ਕਾਗਜ਼,
 ਲਿਖੇ ਕਾਗਜ਼ ਤੇ ਖ਼ੂਨ ਉਛਾਲਦਾ ਜੀ।
 ਮਹੀਵਾਲ ਲਿਖਿਆ ਖ਼ਤ ਯਾਰ ਵੱਲੇ,
 ਹੋਸੀ ਫਜ਼ਲ ਫਕੀਰ ਦੇ ਨਾਲ ਦਾ ਜੀ।

ਮਹੀਵਾਲ ਦਾ ਖ਼ਤ

ਹਮਦ ਨਅਤ ਖ਼ੁਦਾ ਰਸੂਲ ਦੀ ਥੀ,
 ਜਿਦੀ ਸਿਫਤ ਦਾ ਅੰਤ ਸੁਮਾਰ ਨਾਹੀ।

1. ਇਸ ਤੁਕ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੇਠਲੀ ਤੁਕ ਵੀ ਮਿਲੀ :—
 “ਅਲਮਕਰੂਬ ਨਿਸਫੁਲ ਮੁਲਾਕਾਤ” ਆਖਣ,
 ਏ ਵਸੀਲਤਾ ਅਸਲ ਵਸਾਲ ਦਾ ਜੀ।

ਤਾਅਨੇ ਤਰਫ਼ ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਵਾਲ ਲਿਖੇ,
 ਤੇਰਾ ਸੋਹਣੀਏ ਕੁਝ ਇਤਬਾਰ ਨਾਹੀਂ। ੮੦੦।
 ਅਨੀ ਵਹੁਟੀਏ, ਮੁਨਸ ਦੀਏ ਪਿਆਰੀਏ ਨੀ!
 ਸੱਚਾ ਤੁਧ ਦਾ ਕੋਲ ਇਕਰਾਰ ਨਾਹੀਂ।
 ਤੈਨੂੰ ਲੱਖ ਕਰੋੜ ਮੁਬਾਰਕਾਂ ਨੀ,
 ਖੁਸ਼ੀ ਐਸ ਵਲੋਂ ਮਿਲੈ ਵਾਰ ਨਾਹੀਂ।
 ਗੂੜ੍ਹਾ ਪਿਆਰ ਹੋਇਆ ਖਾਵੰਦ ਨਾਲ ਤੇਰਾ,
 ਐਸਾ ਹੋਰ ਕਿਤੇ ਗੂੜ੍ਹਾ ਪਿਆਰ ਨਾਹੀਂ।
 ਭਲਾ ਹੋਇਆ ਤੁਸਾਡੜੀ ਆਸ ਪੁੰਨੀ,
 ਕੋਈ ਤੁਧ ਜਿਹਾ ਐਸਦਾਰ ਨਾਹੀਂ।
 ਮਤਾਂ ਖੁਸ਼ੀ ਥੀਂ ਹੋ ਖੁਸ਼ ਮਰਗ ਜਾਏ,
 ਖਾਣਾ ਖਸਮ ਦਾ ਮੁਫਤ ਉਜਾੜ ਨਾਹੀਂ।
 ਕੋਈ ਤੁਧ ਜਿਹੀ ਕਿਤੇ ਜੱਗ ਉਤੇ,
 ਘਰ ਸਹੁਰੇ ਵਿਚ ਸਰਦਾਰ ਨਾਹੀਂ।
 ਡੋਲੀ ਚੜ੍ਹਦਿਆਂ ਮੂਲ ਨਾ ਡੋਲੀਓਂ ਤੂੰ,
 ਹੋਇਓਂ ਅਸਾਂ ਵਲੋਂ ਸ਼ਰਮਸਾਰ ਨਾਹੀਂ।
 ਤੁਸੀਂ ਸਹੁਰੇ ਹੋ ਮਗਰੂਰ ਬੈਠੇ,
 ਕੋਈ ਅਸਾਂ ਜੇਹਾ ਹੋਰ ਖੁਰ ਨਾਹੀਂ।
 ਇਹ ਤਾਂ ਜੋਬਨਾ ਠੱਗ ਬਜ਼ਾਰ ਦਾ ਈ,
 ਮਾਨ ਮੱਤੀਏ ਰੂਪ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਨਾਹੀਂ।
 ਲਈ ਦੀਦ ਖਰੀਦ, ਈਮਾਨ ਦਿੱਤਾ,
 ਝੂਠਾ ਆਸ਼ਕਾਂ ਵਣਜ ਵਪਾਰ ਨਾਹੀਂ।
 ਸ਼ਾਲਾ ਮਰੇ ਜਿਹੜਾ ਤੇਰੀ ਸੇਜ ਮਾਣੇ,
 ਕਿਵੇਂ ਵਰਤਸੀ ਕਹਿਰ ਕਹਾਰ ਨਾਹੀਂ।
 ਪੀਵੇ ਆਬਹਯਾਤ ਰਕੀਬ ਮੇਰਾ,
 ਸ਼ਾਲਾ ਸਬਰ ਪਵੇ ਉੱਕੇ ਵਾਰ ਨਾਹੀਂ।
 ਮੇਰੀ ਲੱਖ ਫ਼ਰਿਆਦ ਦੀ ਦਾਦ ਮਿਲਸੀ,
 ਬੱਸ ਹੋਰ ਮੈਨੂੰ ਮਾਰ ਖ਼ਾਰ ਨਾਹੀਂ।
 ਗੱਲ ਝੂਠਿਆਂ ਤੋਕ ਜੰਜੀਰ ਪੈਸਣ,
 ਦੋਈ ਮਿਲਸੀਆ ਉਸ ਦਰਬਾਰ ਨਾਹੀਂ।
 ਨਾਹੀਂ ਕੰਮ ਅਸੀਲ ਦਾ ਨੱਸ ਜਾਣਾ,
 ਬਾਜ਼ੀ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਹਾਰ ਲਾਚਾਰ ਨਾਹੀਂ।
 ਝੂਠੇ ਕੋਲ ਇਕਰਾਰ ਕਿਉਂ ਕੀਤੀਓਂ ਨੀ,
 ਘਰੋਂ ਕੱਢ ਮੁੜ ਕੇ ਲਈਊ ਸਾਰ ਨਾਹੀਂ।

“ਇੰਨ ਕੈਦ ਕੁਨ” ਕਿਹਾ ਰੱਬ ਸੱਚੇ,
 ਤੁਸਾਂ ਜੇਡ ਕੋਈ ਹੋਰ ਮਕਾਰ ਨਾਹੀਂ।
 ਮੁੜ ਕੇ ਹੋਸ਼ ਸੰਭਾਲ ਤੂੰ ਪਿਆਰੀਏ ਨੀ,
 ਕੀਤੇ ਕੋਲ ਇਕਰਾਰ ਵਿਸਾਰ ਨਾਹੀਂ।
 ਜਲੀ ਹੋਈ ਪਤੰਗ ਜੇ ਜਾਲਿਓ ਈ,
 ਐਪਰ ਸੋਖਤਾਂ ਲਾਇ ਕੇ ਮਾਰ ਨਾਹੀਂ।
 ਤੇਰਾ ਨਾਮ ਲੈਂਦਾ ਫਿਰਾਂ ਵਿਚ ਗਲੀਆਂ,
 ਬਾਝ ਰੋਣ ਮੈਨੂੰ ਹੋਰ ਕਾਰ ਨਾਹੀਂ। ੮੨੦।
 ਰੋਕ ਜਾਨ ਮੈਂ ਵਾਂਗ ਪਤੰਗ ਦਿੱਤੀ,
 ਕੀਤਾ ਤੁਧ ਦੇ ਨਾਲ ਉਧਾਰ ਨਾਹੀਂ।
 ਦਾਮਨ ਲਗਿਆਂ ਦੀ ਲੱਜ ਪਾਲਣੀ ਸੀ,
 ਹੱਥੀਂ ਡੋਬਿਓ ਈ ਲਾਇਓ ਪਾਰ ਨਾਹੀਂ।
 ਦੁੱਖ ਪੇਸ਼ ਪਾ ਕੇ ਆਪ ਨੱਸ ਗਈਓਂ,
 ਕੋਈ ਮੈਂ ਜਿਹਾ ਔਗਣਹਾਰ ਨਾਹੀਂ।
 ਸਖੀ ਸੋਈ ਜੋ ਤੁਰੰਤ ਜਵਾਬ ਦੇਵੇ,
 ਸਖੀ ਕਿਸੇ ਤਾਈਂ ਲਾਵਣ ਲਾਰ ਨਾਹੀਂ।
 ਅੱਗੇ ਰੱਜ ਰਹੇ ਤੇਰੇ ਪਿਆਰ ਕੋਲੋਂ,
 ਬੱਸ ਯਾਰ ਓ ਮਾਰ ਦੁਬਾਰ ਨਾਹੀਂ।
 ਚਾਰ ਰੋਜ਼ ਦਾ ਹੁਸਨ ਪਰਾਹੁਣਾ ਈ,
 ਕੂੜੇ ਹੁਸਨ ਉਤੇ ਪਾਵੀਂ ਭਾਰ ਨਾਹੀਂ।
 ਸਦਾ ਰੰਗ ਮਹੱਲ ਨਾ ਮਾੜੀਆਂ ਨੀ,
 ਸਦਾ ਹੁਸਨ ਦਾ ਗਰਮ ਬਾਜ਼ਾਰ ਨਾਹੀਂ।
 ਸਦਾ ਦੁੱਖ ਤੇ ਸਦਾ ਨਾ ਹੋਣ ਮੌਜਾਂ,
 ਸਦਾ ਬੁਲਬੁਲਾਂ ਬਾਗ਼ ਬਹਾਰ ਨਾਹੀਂ।
 ਭੁਲ ਯਾਰ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਪਾਇਆ,
 ਨਾ ਸੀ ਖਬਰ ਜੋ ਯਾਰ ਗਮਖੁਰ ਨਾਹੀਂ।
 ਮਨੋਂ ਹਾਰ ਜੇ ਕੀਤੀਓਂ ਨਾਹ ਮੇਰੀ,
 ਐਪਰ ਸਿਦਕ ਰੱਖੀਂ ਮਨੋਂ ਹਾਰ ਨਾਹੀਂ।
 ਤੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਵਿਚ ਪਰਦੇਸ਼ ਰੁਲਿਆ,
 ਔਗਣਹਾਰ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਦਿਆਰ ਨਾਹੀਂ।
 ਨਹੀਂ ਮਹੀਂ ਚਰਾਈਆਂ ਤੁਧ ਕਾਰਨ,
 ਛੱਡੇ ਬਾਪ ਮਾਈ ਪਿਆਰੇ ਯਾਰ ਨਾਹੀਂ।
 ਦੁੱਖਾਂ ਘੇਰਿਆ ਮੈਂ ਕਿਹੜੀ ਵੱਲ ਜਾਵਾਂ,
 ਨੇੜੇ ਮੁਝ ਦਾ ਬਲਖ ਬੁਖਾਰ ਨਾਹੀਂ।

ਚੰਗੀ ਕੀਤੀ ਆ ਪਿਆਰਿਆ ਸੱਜਣਾ ਓ,
 ਸੱਜਣ ਮਾਰਦੇ ਖਿੱਚ ਤਲਵਾਰ ਨਾਹੀਂ।
 ਸਿੱਕ ਫਜ਼ਲ ਦੀ ਵਰਤਿਆ ਕਹਿਰ ਭਾਰਾ,
 ਤੈਥੋਂ ਜ਼ਾਲਮੇ ਸੱਚ ਨਿਤਾਰ ਨਾਹੀਂ।

ਬਿਆਨ ਸੋਹਣੀ ਨੂੰ ਖਤ ਮਿਲਣਾ

ਲੈ ਕੇ ਖਤ ਗਈ ਤਰਫ਼ ਸੋਹਣੀ ਦੇ,
 ਮਹੀਵਾਲ ਦੀ ਮੋਹਰ ਲਗਾ ਬੇਲੀ।
 ਚੋਰੀ ਸੱਸ ਕੋਲੋਂ ਖਤ ਯਾਰ ਵਾਲਾ,
 ਦੇਵੇ ਯਾਰ ਦੇ ਹੱਥ ਫੜਾ ਬੇਲੀ।
 ਯਾਰੋ ਖਤ ਕੇਹਾ ਚੰਨੂ ਈਦ ਦਾ ਸੀ,
 ਮੁੜ ਮੁੜ ਜਾਨ ਨੂੰ ਕਰੇ ਫਿਦਾ ਬੇਲੀ।
 ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਪੇਚ ਖੋਲ੍ਹੇ ਸੋਹਣੀ ਖਤ ਵਾਲੇ,
 ਦੇਵੇ ਜੀਉ ਦੇ ਪੇਚ ਗਵਾ ਬੇਲੀ।
 ਨਾਲੇ ਕਰੇ ਮੁਤਾਲਿਆ ਖਤ ਚੁੰਮੇ,
 ਰੋਵੇ ਨਾਲ ਕਲੇਜੜੇ ਲਾ ਬੇਲੀ। ੮੪੦।
 ਡਿੱਠੀ¹ ਰਤ ਡੁੱਲੀ ਉੱਪਰ ਖਤ ਸੋਹਣੀ,
 ਐਪਰ ਵੇਖ ਡਿੱਗੀ ਗਸ਼ ਖਾ ਬੇਲੀ।
 ਅੱਗੇ ਸੱਜਰਾ ਫੱਟ ਚਮਾਂਦੜਾ ਸੀ,
 ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਲਾਇਆ ਯਾਰ ਘਾ ਬੇਲੀ।
 ਤਾਅਨੇ ਤੇਜ਼ ਤਲਵਾਰ ਦੀ ਧਾਰ ਕੋਲੋਂ,
 ਕਰਦੇ ਘਾਇਲ ਨੂੰ ਘਾਇਲ ਚਾ ਬੇਲੀ।
 ਤਾਅਨੇ ਯਾਰ ਵਾਲੇ ਆਹੇ ਤੇਜ਼ ਖੂਨੀ,
 ਗਏ ਮੁੱਢ ਕਲੇਜੜੇ ਧਾ ਬੇਲੀ।
 ਜਦੋਂ ਹੋਸ਼ ਆਈ ਉਸੇ ਪਿਆਰੜੀ ਤੋਂ,
 ਲਈ ਕਲਮ ਦਵਾਤ ਮੰਗਾ ਬੇਲੀ।
 ਲਿਖੇ ਯਾਰ ਦੇ ਵੱਲ ਜਵਾਬ ਨਾਮਾ,
 ਫਜ਼ਲ ਹਾਲ ਦਾ ਖਤ ਬਣਾ ਬੇਲੀ।

ਜੁਆਬ ਸੋਹਣੀ

ਅਵਲ ਹਮਦ ਹਜ਼ਾਰ ਖੁਦਾ ਤਾਈਂ,
 ਜੈਦੀ ਸਿਫਤ ਦਾ ਅੰਤ ਨਾ ਕਾ ਜਾਨੀ।

1. ਇਸ ਤੁਕ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੇਠਲੀ ਤੁਕ ਵੀ ਇਕ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਹੈ :-
 ਆਖੇ ਇਹ ਮਰਹਮ ਫਟ ਸਿਊਣੇ ਦੀ,
 ਅੱਠੇ ਪਹਿਰ ਜੋ ਰਿਹਾ ਦੁਖਾ ਬੇਲੀ।

ਲੱਖ ਵਾਰ ਦਰੁਦ ਰਸੂਲ ਤਾਈ,
 ਜਿਸ ਦੀ ਸ਼ਾਨ 'ਲੋ ਲਾਕ' ਕਲਮਾ ਜਾਨੀ।
 ਇਸ ਥੀਂ ਬਾਅਦ ਕਰੋੜ-ਸਲਾਮ ਪਿੱਛੇ,
 ਸੁਣੀਂ ਹਾਲ ਤੂੰ ਜਾ ਬਜਾ ਜਾਨੀ।
 ਜਿਸ ਰੋਜ਼ ਮਾਈ ਬਾਪ ਤੁਧ ਤਾਈਂ,
 ਮਹੀਂ ਚਾਰਨੋਂ ਦੇਣ ਹਟਾ ਜਾਨੀ।
 ਏਵੇਂ ਵਾਵੇਲਾ ਪਈ ਕੂਕਦੀ ਸਾਂ,
 'ਮੈਥੇ ਆ ਜਾਨੀ! ਮੈਥੇ ਆ ਜਾਨੀ'।
 ਬਿਨਾਂ ਮੌਤ ਆਈ ਕੋਈ ਮਰੇ ਨਾਹੀਂ,
 ਬੈਠੀ ਖਾਣ ਤੇ ਪੀਣ ਚੁਕਾ ਜਾਨੀ।
 ਮਹੀਂਵਾਲ ਮੇਰਾ ਵਾਲ ਵਾਲ ਕੂਕੇ,
 ਸੁੰਵੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਰਹੀਆਂ ਕੁਰਲਾ ਜਾਨੀ।
 ਓੜਕ ਮੁਝ ਮੰਗਾਇ ਵਿਆਹਿਓ ਨੇ,
 ਜ਼ੋਰੋ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤੀ ਡੋਲੀ ਪਾ ਜਾਨੀ।
 ਗਾਨਾ ਤੋੜ ਕੇ ਸੁੱਟਿਆ ਵਿਚ ਵੇਹੜੇ,
 ਦਿੱਤੇ ਕੱਪੜੇ ਖਾਕ ਰੁਲਾ ਜਾਨੀ।
 ਜੇਕਰ ਖਬਰ ਹੁੰਦੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੰਨ੍ਹ ਦੇਣੀ,
 ਮਰਦੀ ਖਾਇ ਕੇ ਕੁਝ ਬਲਾ ਜਾਨੀ।
 ਐਪਰ ਇਹ ਸ਼ਰਮਿੰਦਗੀ ਲਿਖੀ ਆਹੀ,
 ਤੁਧ ਯਾਰ ਵੱਲੋਂ ਮੇਰੇ ਭਾ ਜਾਨੀ।
 ਘਰ ਸਾਹੁਰੇ ਮੂਲ ਨਾ ਗੱਲ ਕੀਤੀ,
 ਸੁੰਵੀ ਸੱਸ ਭੀ ਰਹੀ ਬਲਾ ਜਾਨੀ।
 ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਰਕੀਬ ਸੁਆਲਿਓ ਨੇ,
 ਸੁੰਵੀ ਪਲੰਘ ਤੇ ਸੇਜ ਵਿਛਾ ਜਾਨੀ।
 ਲੱਗਾ ਦਸਤ ਦਰਾਜ਼ ਰਕੀਬ ਕਰਨੇ,
 ਹਿੰਮਤ ਰੱਬ ਦਿੱਤੀ ਮੈਨੂੰ ਚਾ ਜਾਨੀ। ੮੬੦।
 ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਯਾਦ ਕਰਸੀ,
 ਦਿੱਤੀ ਮਾਰ ਕੇ ਹੋਸ਼ ਭੁਲਾ ਜਾਨੀ।
 ਮਹੀਂਵਾਲ ਦੀ ਰੱਖ ਅਮਾਨ ਰੱਬਾ,
 ਮੰਗੀ ਦੁਆ ਮੈਂ ਹੱਥ ਉਠਾ ਜਾਨੀ।
 ਮੇਰੀ ਅਰਸ਼ ਅਜ਼ੀਮ ਤੇ ਕੂਕ ਪਹੁੰਚੀ,
 ਪਈ ਤੁਰੰਤ ਕਬੂਲ ਦੁਆ ਜਾਨੀ।
 ਓਵੇਂ ਰੱਬ ਦੇ ਕਰਮ ਤੇ ਫਜ਼ਲ ਕੋਲੋਂ,
 ਸੁੱਤਾ ਮੁੱਝ ਤੋਂ ਹੋ ਜੁਦਾ ਜਾਨੀ।

ਸਵੇਂ ਨਿੱਤ ਨਵੇਕਲਾ ਮੁਝ ਕੋਲੋਂ,
 ਕਦੀ ਨਾਹ ਵੇਖੇ ਅੱਖੀਂ ਚਾ ਜਾਨੀ।
 ਘਰ ਸਹੁਰੇ ਖਾਸ ਅਨਜੋੜ ਮੇਰੀ,
 ਦਿੱਤੀ ਪੇਕਿਆਂ ਮਨੋਂ ਭੁਲਾ ਜਾਨੀ।
 ਸਾਇਤ ਸਾਲ ਮੈਨੂੰ ਅੱਖੀਂ ਨੀਂਦ ਨਾਹੀਂ,
 ਕਿੱਕਰ ਕਹਿਰ ਦੀ ਰੈਣ ਵਿਹਾ ਜਾਨੀ।
 ਬੈਠੀ ਯਾਦ ਕਰਾਂ ਮੇਰੇ ਸਾਈਆਂ ਓ,
 ਤੇਰਾ ਚਾ ਜਾਨੀ ਤੇਰਾ ਚਾ ਜਾਨੀ।
 ਤੁਧ ਬਾਝ ਪਲੰਘ, ਪਲੰਘ ਦਿੱਸੇ,
 ਸੇਜ ਸੀਖ ਤੇ ਜਾਨ ਚੜ੍ਹਾ ਜਾਨੀ।
 ਹੀਆਂ ਵਾਂਗ ਸ਼ੀਹਾਂ ਕੜਕ ਪੈਣ ਮੈਨੂੰ,
 ਇਕ ਪਲਕ ਨਾ ਮਿਲੇ ਟਿਕਾ ਜਾਨੀ।
 ਦਾਵਣ ਖਾਵਣ ਆਵਦੀ ਮੁਝ ਤਾਈਂ,
 ਜਿਵੇਂ ਡੰਗ ਮਾਰੇ ਅਯਦਹਾ ਜਾਨੀ।
 ਪਾਵੇ ਵੇਖਣੇ ਥੀਂ ਧਾਵੇ ਸੂਲ ਮੈਨੂੰ,
 ਆਵੇ ਦੁੱਖ, ਪਾਵੇ ਘਬਰਾ ਜਾਨੀ।
 ਲੇਫ ਸੇਫ ਮਾਰੇ ਜੇਕਰ ਲਵਾਂ ਉਤੇ,
 ਦੁੱਖ ਸੂਲ ਵਾਲਾ ਦੇਵੇ ਤਾ ਜਾਨੀ।
 ਜੋ ਕੁਝ ਹਾਲ ਮੇਰਾ ਮੇਰੇ ਸਾਈਆਂ ਓ,
 ਦਿੱਤਾ ਤੁਧ ਨੂੰ ਸਭ ਸੁਣਾ ਜਾਨੀ।
 ਬਲਦੀ ਅੱਗ ਤੇ ਤੇਲ ਪਲਟਿਓ ਈ,
 ਦਿੱਤੇ ਭੜਕਦੀ ਨੂੰ ਭੜਕਾ ਜਾਨੀ।
 ਤਾਨੂੰ ਲਿਖਿਓ ਨੀ ਆਤਸ਼ ਵਾਂਗ ਤੱਤੇ,
 ਗਏ ਜਿਗਰ ਤੇ ਜਾਨ ਜਲਾ ਜਾਨੀ।
 ਲਾਵਾਂ ਭਾਹ ਨਖਸਮੜੇ ਖਸਮ ਤਾਈਂ,
 ਜਾਤਾ ਸਿਦਕ ਥੀਂ ਇਕ ਖੁਦਾ ਜਾਨੀ।
 ਆਪੇ ਵੇਖਸੋਂ ਕੁਫਲ ਸੰਦੂਕ ਜੋੜੇ,
 ਬਲਦੀ ਤੇਲ ਨਾ ਪਾਇ ਮਚਾ ਜਾਨੀ।
 ਤਾਕਤ ਨਾਂਹ ਜੋ ਝੂਠ ਨੂੰ ਝੂਠ ਆਖਾਂ,
 ਜੋ ਕੁਝ ਲਿਖਿਆ ਨਾਲ ਜਰਾ ਜਾਨੀ।
 ਉਸ ਕੋਲ ਉਪਰ ਪਹਿਰਾ ਦੇਵਸਾਂਗੀ,
 ਮਰਾਂ, ਕਰਾਂ ਜੇ ਫੇਰ ਫਿਰਾ ਜਾਨੀ। ੮੮੦।
 ਜੇਕਰ ਤੁਧ ਥੀਂ ਪਿਆਰਿਆ ਮੁੱਖ ਮੋੜਾਂ,
 ਸ਼ਾਲਾ ਦੋਜ਼ਖੀ ਮਿਲੇ ਸਜਾ ਜਾਨੀ।

ਸ਼ਾਹਦ ਰੱਬ ਮੇਰਾ ਤੂਹੈਂ ਖਾਸ ਕਾਬਾ,
 ਸਿਜਦਾ ਹੋਰ ਨਾ ਕਿਤੇ ਰਵਾ ਜਾਨੀ।
 ਲਈਆਂ ਨਾਲ ਤੇਰੇ ਲਾਵਾਂ ਪਿਆਰਿਆ ਓ,
 ਰੋਜ਼ ਅਜ਼ਲ ਦੇ ਅਕਦ ਪੜ੍ਹਾ ਜਾਨੀ।
 ਦਾਮਨ ਲੱਗਿਆਂ ਦੀ ਰੱਖੀਂ ਸ਼ਰਮ ਸਾਈਆਂ,
 ਦਮਾਂ ਬਾਝ ਮੈਂ ਰਹੀ ਵਿਕਾ ਜਾਨੀ।
 ਮੈਂ ਤੇ ਗੋਲੀਆਂ ਦੀ ਪੜਗੋਲੜੀ ਹਾਂ,
 ਨਾਲ ਸਿਦਕ ਯਕੀਨ ਸਫਾ ਜਾਨੀ।
 ਓਹੋ ਨਾਲ ਈਮਾਨ ਅਮਾਨ ਤੇਰੀ,
 ਰੱਖੀ ਗੈਰ ਥੀਂ ਬਹੁਤ ਛੁਪਾ ਜਾਨੀ।
 ਕਦੀ ਆਬਹਯਾਤ ਵਸਾਲ ਵਾਲਾ,
 ਅਸਾਂ ਪਿਆਸਿਆਂ ਨੂੰ ਆ ਪਿਲਾ ਜਾਨੀ।
 ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਬਹਾਨੜੇ ਆ ਏਥੇ,
 ਕਿਵੇਂ ਪਿਆਰਿਆ ਮੁੱਖ ਦਿਖਾ ਜਾਨੀ।
 ਦੂਤੀ ਕੋਈ ਪਛਾਣ ਨਾ ਮੂਲ ਸਕੇ,
 ਕੋਈ ਆਵਣਾ ਭੇਸ ਵਟਾ ਜਾਨੀ।
 ਔਗਣਹਾਰ ਲਾਚਾਰ ਬੀਮਾਰ ਪਈ ਆਂ,
 ਤੇਰਾ ਦੇਖਣਾ ਅਸਲ ਦਵਾ ਜਾਨੀ।
 ਨਾਮ ਰੱਬ ਦੇ ਮਿਲੀਂ ਪਿਆਰਿਆ ਓ,
 ਮੋਈ ਪਈ ਨੂੰ ਫੇਰ ਜਿਵਾ ਜਾਨੀ।
 ਕਰ ਸਾਂ ਹੋਰ ਸਲਾਹ ਮੈਂ ਨਾਲ ਤੇਰੇ,
 ਜਦੋਂ ਆਵਸੋਗਾ ਮੇਰੇ ਦਾ ਜਾਨੀ।
 ਮੁੜ ਕੇ ਸੋਹਣੀ ਦਾ ਖਤ ਯਾਰ ਵੱਲੇ,
 ਲੈ ਕੇ ਗਈ ਸ਼ਿਤਾਬ ਸਿਧਾ ਜਾਨੀ।
 ਫਜ਼ਲ ਯਾਰ ਵਾਲਾ ਖਤ ਯਾਰ ਤਾਈਂ,
 ਦਿੱਤਾ ਓਸ ਨੇ ਫੇਰ ਪੁਚਾ ਜਾਨੀ।

ਮਹੀਂਵਾਲ ਨੇ ਭੇਸ ਵਟਾ ਕੇ ਸੋਹਣੀ ਪਾਸ ਜਾਣਾ

ਖਤ ਯਾਰ ਵਾਲਾ ਮਹੀਂਵਾਲ ਪੜ੍ਹ ਕੇ,
 ਚੁੰਮ ਨਾਲ ਕਲੇਜੜੇ ਲਾਂਵਦਾ ਜੇ।
 ਲਿਖਿਆ ਯਾਰ ਆਹਾ, ਮਿਲ ਜਾਹ ਯਾਰਾ,
 ਯਾਰ ਯਾਰ ਕਾਰਨ ਚਿੱਤ ਚਾਹੁੰਦਾ ਜੇ।
 ਕੋਈ ਬਣੇ ਨ ਦੋ ਮਿਲਾਪ ਵਾਲਾ,
 ਓੜਕ ਰੋ ਕੇ ਨੀਰ ਵਹਾਂਵਦਾ ਜੇ।

ਕਿਹੜੇ ਤੌਰ ਮਿਲਸਾਂ ਪਿਆਰੇ ਯਾਰ ਤਾਈਂ,
 ਲੱਖ ਫ਼ਿਕਰ ਦਲੀਲ ਦੁੜਾਵਦਾ ਜੇ।
 ਗਿਆ ਇਸ਼ਕ ਸਿਖਾ ਗਦਾ ਹੋਣਾ,
 ਓੜਕ ਵਕਤ ਇਹ ਇਸ਼ਕ ਸਿਖਾਵਦਾ ਜੇ।
 ਪਹਿਲੋਂ ਚਾਕ ਹੋਇਆ ਹੁਣ ਖਾਕ ਮਲੀ,
 ਕਾਰਨ ਯਾਰ ਦੇ ਭੇਸ ਵਟਾਵਦਾ ਜੇ। ੯੦੦।
 ਜ਼ਾਲਮ ਇਸ਼ਕ ਨੇ ਪੀਰ ਫ਼ਕੀਰ ਕੀਤੇ,
 ਤਖਤੋਂ ਸ਼ਾਹ ਭੀ ਚਾ ਗਿਰਾਵਦਾ ਜੇ।
 ਘਰ ਘਰ ਫਿਰੇ ਬਹਾਨੜੇ ਨਾਲ ਮੰਗਦਾ,
 ਕਾਰਨ ਯਾਰ ਦੇ ਸਗਣ ਮਨਾਵਦਾ ਜੇ।
 ਕੋਈ ਦੇ ਗਾਲੀ ਕੋਈ ਬੁਰਾ ਬੋਲੇ,
 ਕੋਈ ਮਿਹਰ ਸੇਤੀ ਖੈਰ ਪਾਵਦਾ ਜੇ।
 ਅੱਵਲ ਕੁੱਲ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਝੱਲ ਲੈਂਦਾ,
 ਭਾਰ ਇਸ਼ਕ ਵਾਲਾ ਜਿਹੜਾ ਚਾਵਦਾ ਜੇ।
 ਇਕ ਖੈਰ ਮਹਿਬੂਬ ਦੀ ਚਾਹ ਆਹੀ,
 ਹੋਈ ਖੈਰ ਬਦਖ਼ੋਰ ਧਰਾਵਦਾ ਜੇ।
 ਗਲੀ ਜਾਨ ਵਾਲਾ ਗਲੀ ਵਿਚ ਕੂਚੇ,
 ਫਿਰੇ ਕੂਜ ਵਾਂਗੂੰ ਕੁਰਲਾਵਦਾ ਜੇ।
 ਓੜਕ ਝਾਗ ਕੂਚੇ ਦੁੱਖ ਦਰਦ ਵਾਲੇ,
 ਘਰ ਸਹੁਰੇ ਯਾਰ ਦੇ ਜਾਵਦਾ ਜੇ।
 ਖੈਰ ਆਣ ਫ਼ਕੀਰ ਨੂੰ ਦਾਨ ਕੀਜੇ,
 ਉੱਚੀ ਨਾਲ ਆਵਾਜ਼ ਬੁਲਾਵਦਾ ਜੇ।
 ਕੰਨੀਂ ਯਾਰ ਦੀ ਸੁਣੇ ਆਵਾਜ਼ ਸੋਹਣੀ,
 ਐਪਰ ਵਿਚ ਪਛਾਣ ਨ ਆਵਦਾ ਜੇ।
 ਕਹਿਆ ਸੱਸ, ਫ਼ਕੀਰ ਨੂੰ ਖੈਰ ਪਾਵੀ,
 ਸਾਨੂੰ ਆਸਰਾ ਫ਼ਕਰ ਦੇ ਨਾਮ ਦਾ ਜੇ।
 ਸੋਹਣੀ ਖੈਰ ਫ਼ਕੀਰ ਨੂੰ ਪਾਉਣ ਚੱਲੀ,
 ਦੇਖੋ ਵਿਛੜੇ ਰੱਬ ਮਿਲਾਵਦਾ ਜੇ।
 ਓਹਲੇ ਹੋ ਕਹਿਆ ਇਹ ਲੈ ਖੈਰ ਸਾਈਂ,
 ਮਹੀਂਵਾਲ ਰੁਮਾਲ ਨੂੰ ਡਾਂਹਵਦਾ ਜੇ।
 ਖੈਰ ਲੈਂਦਿਆਂ ਸਾਰ ਨਿਸਾਰ ਹੋਇਆ,
 ਸਾਰਾ ਹੋਸ਼ ਹਵਾਸ ਭੁਲਾਵਦਾ ਜੇ।
 ਸੋਹਣੀ ਖਾਸ ਮਿਸਾਲ ਮਸ਼ਾਲ ਆਹੀ,
 ਆਸ਼ਕ ਵਾਂਗ ਪਤੰਗ ਜਲਾਵਦਾ ਜੇ।

ਕੀਤੀ ਢੂੰਡ ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਂਵਾਲ ਭਾਵੇਂ,
 ਜਿਹੜਾ ਦੇਖ ਮੈਨੂੰ ਗਸ਼ ਖਾਂਵਦਾ ਜੇ।
 ਓੜਕ ਲਿਆ ਪਛਾਣ ਤੇ ਝੋਲ ਤਲੀਆਂ,
 ਯਾਰ ਯਾਰ ਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਉਠਾਵਦਾ ਜੇ।
 ਗਲ ਲਗ ਮਿਲੀ ਬੁਝੀ ਅੱਗ ਦਿਲ ਦੀ,
 ਐਪਰ ਖੋਫ਼ ਰਕੀਬ ਦੀ ਮਾਉਂ ਦਾ ਜੇ।
 ਲੱਗੀ ਹਾਲ ਦੱਸਣ ਛੇਤੀ ਨਾਲ ਸੋਹਣੀ,
 ਮਹੀਂਵਾਲ ਵੀ ਰੋ ਸੁਣਾਵਦਾ ਜੇ।
 ਕਿਸੇ ਨਾਹ ਸੁਣੀ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੀ,
 ਓੜਕ ਕਹੇ ਸੋਹਣੀ ਮਨ ਭਾਂਵਦਾ ਜੇ।
 ਜਾਹ ਸਿਦਕ ਯਕੀਨ ਥੀਂ ਬੈਠ ਸਾਈਆਂ,
 ਐਪਰ ਪਾਸ ਜੋ ਘਾਟ ਝੁਨਾਉਂ ਦਾ ਜੇ। ੯੨੦।
 ਦੇਸੀ ਰੱਬ ਮੁਰਾਦ ਪੁਰਾ ਤੇਰੀ,
 ਜਿਹੜਾ ਕੁਲ ਦੀ ਆਸ ਪੁਜਾਵਦਾ ਜੇ।
 ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਮਹਿਬੂਬ ਦੀ ਚਾਹ ਅੰਦਰ,
 ਸਾਇਤ ਸਾਲ ਮਿਸਾਲ ਲੰਘਾਵਦਾ ਜੇ।

ਮਹੀਂਵਾਲ ਦਾ ਰਾਤ ਨੂੰ ਮੱਛੀ ਦਾ ਕਬਾਬ ਬਣਾ ਕੇ ਦਰਿਆ ਤਰ ਕੇ ਆਉਣਾ

ਮਹੀਂਵਾਲ ਕਦੀਮ ਦੇ ਲਾਇ ਝੰਡੇ,
 ਬੈਠਾ ਬੇਲੀਆਂ ਦੇ ਮਾਨ ਤਾਨ ਬੇਲੀ।
 ਰੋਣਕ¹ ਵੇਖ ਫ਼ਕੀਰ ਦੀ ਲੋਕ ਸਾਰੇ,
 ਮਹਿਰਮ ਹਾਲ ਹੋਏ ਉਸ ਦੇ ਆਨ ਬੇਲੀ।
 ਜਿਹੜੇ ਘਾਟ ਤੇ ਖਾਸ ਮਲਾਹ ਆਹੇ,
 ਸੌਪ ਬੇੜੀਆਂ ਘਰੀਂ ਉਹ ਜਾਨ ਬੇਲੀ।
 ਨਿੱਤ ਦੇਣ ਪੁਚਾਇ ਫ਼ਕੀਰ ਤਾਈਂ,
 ਦਿਨ ਰਾਤ ਜੋ ਘਰੀਂ ਪਕਾਨ ਬੇਲੀ।
 ਹੋਰ ਮੀਰ ਸ਼ਿਕਾਰ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਦੇ,
 ਮੱਛੀ ਬਾਝ ਸੁਮਾਰ ਬਿਆਨ ਬੇਲੀ।
 ਹਿੱਸਾ ਪੀਰ ਫ਼ਕੀਰ ਦਾ ਵੱਖ ਕਰਕੇ,
 ਮਹੀਂਵਾਲ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਟਿਕਾਨ ਬੇਲੀ।

1. ਇਸ ਤੁਕ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੇਠਲੀ ਤੁਕ ਵੀ ਲੱਭੀ ਹੈ :—
 ਤਕੀਆਦਾਰ ਹੋ ਰੱਬ ਤੇ ਰੱਖ ਤਕੀਆ,
 ਉਂਝ ਪਾ ਬੈਠਾ ਮਸਤਾਨ ਬੇਲੀ।

ਐਪਰ ਸੱਜਣਾਂ ਬਾਝ ਹਰਾਮ ਉਸ ਨੂੰ,
 ਖਾਣ ਪੀਣ ਤੇ ਐਸ਼ ਜਹਾਨ ਬੇਲੀ।
 ਨਿੱਤ ਲਾ ਮਸਾਲੜੇ ਭੁੰਨ ਮੱਛੀ,
 ਹੋਵੇ ਯਾਰ ਦੇ ਵੱਲ ਰਵਾਨ ਬੇਲੀ।
 ਸੁੱਤੇ ਵਕਤ ਜਾਂ ਲੋਕ ਦਰਾਜ਼ ਬੀਦੇ,
 ਐਪਰ ਓਸ ਵੇਲੇ ਵਿਹਲ ਪਾਨ ਬੇਲੀ।
 ਓਧਰ ਸੋਹਣੀ ਭੀ ਇਤਜ਼ਾਰ ਕਰਦੀ,
 ਮਹੀਵਾਲ ਦੀ ਤਰਫ਼ ਧਿਆਨ ਬੇਲੀ।
 ਪਹਿਲੇ ਗਲ ਮਿਲਦੇ ਪਿਛੋਂ ਕੱਢ ਮੱਛੀ,
 ਰਲ ਖਾਣ ਦੋਵੇਂ ਜਾਨੀ ਜਾਨ ਬੇਲੀ।
 ਗਲ ਮਿਲਣ ਸੇਤੀ ਦੁੱਖ ਦਰਦ ਜਾਵੇ,
 ਗਮ ਸੂਲ ਫਿਰਾਕ ਸਿਧਾਨ ਬੇਲੀ।
 ਦੁੱਖ ਦੂਰ ਤਮਾਮ ਜ਼ਰੂਰ ਬੀਦੇ,
 ਜਦੋਂ ਰੱਬ ਹੁੰਦਾ ਮਿਹਰਬਾਨ ਬੇਲੀ।
 ਦੂਜੇ ਭਲਕ ਮਹੀਵਾਲ ਭੁੰਨ ਮੱਛੀ,
 ਆਵੇ ਲੰਘ ਬਨਾਉਂ ਤੂਫ਼ਾਨ ਬੇਲੀ।
 ਰਾਤੀਂ ਕਾਲੀਆਂ ਚੀਰ ਕੇ ਯਾਰ ਕਾਰਨ,
 ਕਰਕੇ ਆਵਦਾ ਜਾਨ ਕੁਰਬਾਨ ਬੇਲੀ।
 ਮਿਲ ਕੇ ਯਾਰ ਤਾਈਂ ਫੇਰ ਪਾਰ ਜਾਵੇ,
 ਬੈਠੇ ਆਪਣੇ ਜਾ ਮਕਾਨ ਬੇਲੀ।
 ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਮੀਆਂ ਚੋਰੀ ਦੂਤੀਆਂ ਬੀ,
 ਕਈ ਰੋਜ਼ ਇਸ ਤੌਰ ਲੰਘਾਣ ਬੇਲੀ।

**ਇਕ ਦਿਨ ਮੱਛੀ ਨਾ ਮਿਲਣ ਤੇ ਪੱਟ ਚੀਰ ਕੇ ਕਬਾਬ
 ਬਣਾ ਕੇ ਲੈ ਜਾਣਾ**

ਇਕ ਰੋਜ਼ ਰਜ਼ਾਇ ਬੀ ਅੰਬਰ ਬਣਿਆ,
 ਲੱਥਾ ਮੀਂਹ ਪਹਾੜ ਦੇ ਵਾਰ ਜਾਨੀ। ੯੪੦।
 ਬਹੁਤ ਰੋਜ਼ ਬੀ ਜ਼ੋਰ ਝੁਨਾਉਂ ਚੜ੍ਹੀ,
 ਮੱਛੀ ਹੱਲ ਗਈ ਉਸ ਵਾਰ ਜਾਨੀ।
 ਕੋਈ ਮੀਰ ਸ਼ਿਕਾਰ ਭੀ ਨਾ ਪਹੁੰਚ,
 ਭਾਇ ਆਸ਼ਕਾਂ ਬਣੀ ਲਾਚਾਰ ਜਾਨੀ।
 ਵੇਲਾ ਨਿਤ ਦਾ ਆਇ ਨਜ਼ੀਕ ਪਹੁੰਤਾ,
 ਪਈ ਰਾਤ ਕਾਲੀ ਪੁੰਝਕਾਰ ਜਾਨੀ।

ਮਹੀਂਵਾਲ ਕੰਢੇ ਉਤੇ ਆਇ ਖੱਲਾ,
 ਕੂਕੇ ਰੱਬ ਤੇ ਕਰੇ ਪੁਕਾਰ ਜਾਨੀ।
 ਆਖੇ ਚਾਰ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਪੇਸ਼ ਆਈਆਂ,
 ਹੋਇਓ ਸਾਹਿਬਾ ਆਪ ਕੱਹਾਰ ਜਾਨੀ।
 ਇਕ ਨਹੀਂ ਮੱਛੀ, ਦੂਜਾ ਨੈਂ ਚੜ੍ਹੀ,
 ਤੀਜਾ ਮੀਂਹ, ਚੌਥਾ ਇਤਜ਼ਾਰ ਜਾਨੀ।
 ਜੇਕਰ ਯਾਰ ਤਾਈਂ ਅੱਜ ਨਾਂਹ ਮਿਲਸਾਂ,
 ਕਿਹਾ ਉਸ ਦਾ ਮੈਂ ਯਾਰ ਗ਼ਾਰ ਜਾਨੀ।
 ਖ਼ਾਤਰ ਯਾਰ ਦੀ ਚੀਰ ਝਨਾਉਂ ਜਾਵਾਂ,
 ਖਾਲੀ ਜਾਵਣਾ ਨਹੀਂ ਦਰਕਾਰ ਜਾਨੀ।
 ਓੜਕ ਫੇਰ ਝੁੱਗੀ ਅੰਦਰ ਜਾਇ ਵੜਿਆ,
 ਚੀਰੇ ਪੱਟ ਨੂੰ ਖੱਲ ਉਤਾਰ ਜਾਨੀ।
 ਆਸ਼ਕ ਮਾਸ ਜ਼ਿੰਦਾ ਵੱਢ ਲਿਆ ਪੱਟੋਂ,
 ਮਾਵਾ ਰੋਜ਼ ਦਾ ਸਮਝ ਵਿਚਾਰ ਜਾਨੀ।
 ਖਾਸੇ ਲਾ ਮਸਾਲੜੇ ਚਾੜ੍ਹ ਸੀਖੀਂ,
 ਹੱਥੀਂ ਭੁੰਨਦਾ ਖੂਬ ਸਵਾਰ ਜਾਨੀ।
 ਬੰਨ੍ਹ ਪੱਟ ਤੇ ਪੱਟੀਆਂ ਭੁੰਨ ਗੋਸ਼ਤ,
 ਗਿਆ ਲੰਘ ਝਨਾਉਂ ਥੀਂ ਪਾਰ ਜਾਨੀ।
 ਪਹਿਲੋਂ ਯਾਰ ਨੂੰ ਮਿਲੇ, ਸ਼ਿਕਾਰ ਪਿਛੋਂ,
 ਦੇਵੇ ਯਾਰ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਗੁਜ਼ਾਰ ਜਾਨੀ।
 ਸੋਹਣੀ ਪਕੜ ਕਬਾਬ ਨੂੰ ਮੁਖ ਪਾਵੇ,
 ਸੁੱਟੇ ਹੋਇ ਕੇ ਤੁਰੰਤ ਬੇਜ਼ਾਰ ਜਾਨੀ।
 ਸੱਚ ਦੱਸ ਬਲਾ ਕੀ ਆਂਦੀਓਂ ਈ,
 ਅੱਜ ਭੁੰਨ ਕੇ ਯਾਰ ਗ਼ਮਖ਼ਾਰ ਜਾਨੀ।
 ਮਹੀਂਵਾਲ ਕਿਹਾ ਮੱਛੀ ਆਂਦੀ ਆ ਮੈਂ,
 ਤੇਰੇ ਕਾਰਨੇ ਯਾਰ ਦਿਲਦਾਰ ਜਾਨੀ।
 ਖਾਓ ਨਾਲ ਯਕੀਨ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਹੀਂ,
 ਲਿਆ ਭੁੰਨ ਮੈਂ ਆਪ ਸ਼ਿਕਾਰ ਜਾਨੀ।
 ਮੱਛੀ ਅੱਜ ਵਾਲੀ ਸੱਚ ਸਖ਼ਤ ਆਹੀਂ,
 ਕਰੋ ਕੁਝ ਨਾ ਹੋਰ ਵਿਚਾਰ ਜਾਨੀ।
 ਸੋਹਣੀ ਫੇਰ ਮਜ਼ਾਖ ਦੇ ਨਾਲ ਕਹਿਆ,
 ਮੱਛੀ ਨਹੀਂ ਇਹ ਯਾਰ ਸਰਦਾਰ ਜਾਨੀ।
 ਏਹਦਾ ਹੋਰ ਦਾ ਹੋਰ ਸਵਾਦ ਆਵੇ,
 ਮੈਥੇ ਆਖ ਤੂੰ ਸੱਚ ਨਿਤਾਰ ਜਾਨੀ। ੯੬੦।

ਮਹੀਂਵਾਲ ਨੇ ਹਾਲ ਵਿਖਾਲ ਦਿੱਤਾ,
 ਜਦੋਂ ਪੁੱਛ ਕੀਤੀ ਵਾਰ ਵਾਰ ਜਾਨੀ।
 ਪੱਟੋਂ ਪੱਟੀਆਂ ਬੋਲ੍ਹ ਕੇ ਯਾਰ ਅੱਗੇ,
 ਮਹੀਂਵਾਲ ਰੁੰਨਾ ਜ਼ਾਰੋ ਜ਼ਾਰ ਜਾਨੀ।
 ਅਜੇ ਨਹੀਂ ਸਵਾਦ ਜੇ ਤੁਧ ਤਾਈਂ,
 ਹਜ਼ਾਰ ਜਾਨ ਮੇਰੀ ਮੈਨੂੰ ਮਾਰ ਜਾਨੀ।
 ਸੋਹਣੀ ਵੇਖ ਰੁੰਨੀ ਫੱਟ ਪੱਟ ਸੰਦਾ,
 ਪੁੱਟ ਸੁੱਟਦੀ ਵਾਲ ਹਜ਼ਾਰ ਜਾਨੀ।
 ਪੱਟ ਚੀਰ ਸਾਈਆਂ ਮੈਨੂੰ ਪੱਟਿਓਂ ਈ,
 ਪੱਟ ਪੱਟ ਤੇ ਸੱਟਿਓਂ ਯਾਰ ਜਾਨੀ।
 ਛੇਤੀ ਪੱਟ ਤੇ ਪੱਟੀਆਂ ਬੰਨ੍ਹ ਯਾਰਾ,
 ਤੈਥੋਂ ਘੋਲ ਘਤੀ ਸੁਟੀ ਵਾਰ ਜਾਨੀ।
 ਬੱਸ ਸਜਣਾ ਓ ਤੈਥੋਂ ਹੱਦ ਹੋਈ,
 ਜਾਹ ਬੈਠ ਹੁਣ ਨਾਲ ਕਰਾਰ ਜਾਨੀ।
 ਜਿਤ ਕਿਤ ਮਿਲਸਾਂ ਨਿੱਤ ਪਾਰ ਤੈਨੂੰ,
 ਤੁਸਾਂ ਆਵਣਾ ਨਹੀਂ ਉਰਾਰ ਜਾਨੀ।
 ਮਹੀਂਵਾਲ ਬੀਮਾਰ ਸਿਧਾਰ ਗਿਆ,
 ਪਾਰ ਵਾਰ, ਇਹ ਮੰਨ ਗੁਫਤਾਰ ਜਾਨੀ।
 ਇਸ ਥੀਂ ਬਾਦ ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਂਵਾਲ ਤਾਈਂ,
 ਜਾ ਕੇ ਪਾਰ ਮਿਲੇ ਨਾਲ ਯਾਰ ਜਾਨੀ।
 ਨਿੱਤ ਘੜਾ ਲੈ ਕੇ ਠਿਲ੍ਹ ਪਾਰ ਜਾਵੇ,
 ਕਰੇ ਯਾਰ ਦਾ ਜਾ ਦੀਦਾਰ ਜਾਨੀ।
 ਮੁੜਦੀ ਵਾਰ ਲੁਕਾ ਕੇ ਰੱਖ ਆਵੇ,
 ਘੜਾ ਬੂਟਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਜਾਨੀ।
 ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਪਰ ਮੁਦਤਾਂ ਗੁਜ਼ਰ ਗਈਆਂ,
 ਰਹੀ ਸੋਹਣੀ ਦੀ ਏਹੋ ਕਾਰ ਜਾਨੀ।
 ਸੋਹਣੀ ਦੀ ਨਨਾਣ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਹੋਣੀ ਤੇ ਪੱਕੇ ਘੜੇ ਦਾ ਬਦਲਣਾ
 ਇਕ ਰਾਤ ਚੱਲੀ ਸੋਹਣੀ ਯਾਰ ਵੱਲੇ,
 ਸੋਹਣਾ ਹਾਰ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਲਗਾ ਬੇਲੀ।
 ਸੁੱਤੀ ਪਈ ਨਨਾਣ ਨੂੰ ਜਾਗ ਆਈ,
 ਉਹ ਭੀ ਮਗਰ ਚਲੀ ਕਰ ਧਾ ਬੇਲੀ।
 ਸੋਹਣੀ ਨਿਕਲ ਦਰਵਾਜ਼ਿਓਂ ਰਵਾਂ ਹੋਈ,
 ਧਰਿਆ ਮੂੰਹ ਝਨਾਓਂ ਦੇ ਦਾ ਬੇਲੀ।

ਖੋਜ ਚੋਰ ਸੰਦਾ ਖੋਜੀ ਪਕੜ ਲਿਆ,
 ਐਪਰ ਚੋਰ ਨੂੰ ਖਬਰ ਨਾ ਕਾ ਬੇਲੀ।
 ਘੜਾ ਚਾ ਲੈਂਦੀ ਓਹਨਾ ਬੂਟਿਆਂ ਥੀ,
 ਜਿਥੇ ਆਵਦੀ ਨਿੱਤ ਲੁਕਾ ਬੇਲੀ।
 ਸਿਰ ਤੇ ਬੰਨ੍ਹ ਵਾਹਲ ਰੱਬ ਯਾਦ ਕਰਕੇ,
 ਸੋਹਣੀ ਠਿੱਲ੍ਹ ਪਈ ਦਰਿਆ ਬੇਲੀ।
 ਮਿਲ ਕੇ ਯਾਰ ਨੂੰ ਲੰਘ ਉਗਰ ਆਵੇ,
 ਰੱਖੇ ਘੜੇ ਨੂੰ ਫੇਰ ਛੁਪਾ ਬੇਲੀ। ੯੯੦।
 ਓਹਲੇ ਬੈਠ ਨਿਨਾਣ ਨੇ ਸਭ ਡਿੱਠਾ,
 ਐਪਰ ਉਠ ਗਈ ਗੁੱਸਾ ਖਾ ਬੇਲੀ।
 ਅਗੋਂ ਸੋਹਣੀ ਵੀ ਘਰੀ ਜਾ ਸੁੱਤੀ,
 ਅਲਫ਼ੇ ਯੇ ਤੀਕਰ ਗਲ ਪਾ ਬੇਲੀ।
 ਜਦੋਂ ਫਜ਼ਰ ਹੋਈ ਉਹ ਭੀ ਕਹਿਰ-ਭਰੀ,
 ਗਈ ਤਰਫ਼ ਦੁਕਾਨ ਸਿਧਾ ਬੇਲੀ।
 ਫੇਰ ਤਰਫ਼ ਬੁਨਾਉਂਦੀ ਰਵਾਂ ਹੋਈ,
 ਕੱਚਾ ਘੜਾ ਦੁਕਾਨ ਥੀ ਚਾ ਬੇਲੀ।
 ਜਿਥੇ ਸੋਹਣੀ ਘੜਾ ਟਿਕਾਇਆ ਸੀ,
 ਜਾ ਪਹੁੰਚਿਆ ਓਸੇ ਹੀ ਜਾ ਬੇਲੀ।
 ਕੱਚਾ ਬੂਟਿਆਂ ਵਿਚ ਲੁਕਾ ਰੱਖੇ,
 ਪੱਕੇ ਘੜੇ ਦੇ ਨਾਲ ਵਟਾ ਬੇਲੀ।
 ਕੱਚੀ ਕੱਚ ਕੀਤਾ ਧੁਰੋਂ ਸੱਚ ਆਹਾ,
 ਕਿਹੜਾ ਲਿਖਿਆ ਲੇਖ ਮਿਟਾ ਬੇਲੀ।
 ਘਰੀ ਆਇ ਪਹੁੰਚੀ ਖੂਨਣ ਆਸ਼ਕਾਂ ਦੀ,
 ਦੇਵੇ ਮਾਂ ਨੂੰ ਬਾਤ ਸੁਣਾ ਬੇਲੀ।
 ਉਸ ਦੀ ਮਾਓਂ ਭੀ ਮਾਰਨਾ ਲੋੜਦੀ ਸੀ,
 ਦਿੱਤੀ ਆਸ ਖੁਦਾ ਪੁਜਾ ਬੇਲੀ।
 ਆਈ ਕਹਿਰ ਤੇ ਗਜ਼ਬ ਦੀ ਰਾਤ ਮੁੜ ਕੇ,
 ਕਾਲਾ ਮਾਤਮੀ ਵੇਸ ਵਟਾ ਬੇਲੀ।
 ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਟੁਰੀ ਸੋਹਣੀ ਯਾਰ ਵੱਲੇ,
 ਗਈ ਪੀਰ ਫ਼ਕੀਰ ਮਨਾ ਬੇਲੀ।
 ਇਕ ਰਾਤ ਨੇਰੀ, ਵਗੇ ਵਾ ਦੂਜੀ,
 ਪੁੱਟ ਸੁੱਟਦੀ ਰੁੱਖ ਉਠਾ ਬੇਲੀ।
 ਬਿਜਲੀ ਬੱਦਲਾਂ ਥੀ ਕੜਕ ਮਾਰ ਪੈਂਦੀ,
 ਦੋਂਦੀ ਤਬਕ ਜ਼ਮੀਨ ਹਿਲਾ ਬੇਲੀ।

ਅਜਲ ਪਈ ਪੁਕਾਰਦੀ ਸੋਹਣੀ ਨੂੰ,
 ਮੈਥੇ ਆ ਬੇਲੀ ਮੈਥੇ ਆ ਬੇਲੀ।
 ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਸੋਹਣੀ ਨੂੰ ਸੱਦ ਪੈਣ ਯਾਰੋ,
 ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਆਵਦੀ ਪੈਰ ਉਠਾ ਬੇਲੀ।
 ਦੇਉ ਵਾਂਗ ਉਸ ਜੰਡ ਕਰੀਰ ਦਿੱਸਣ,
 ਦੇਣ ਰੱਤ ਸਰੀਰ ਸੁਕਾ ਬੇਲੀ।
 ਗੁਲ ਚਾਰ ਚੁਫੇਰੇ ਆਵਾਜ਼ ਕਰਦੇ,
 ਹੋਰ ਲੱਖ ਕਰੋੜ ਬਲਾ ਬੇਲੀ।
 ਉਸ ਰਾਤ ਹਜ਼ਾਰ ਆਫ਼ਤ ਆਈ,
 ਖੋਲ੍ਹ¹ ਦੰਦ ਬੈਠੇ ਅਯਦਹਾ ਬੇਲੀ।
 ਪੈਰੀਂ ਚੁਭਨ ਸੂਲਾਂ, ਸੂਲਾਂ ਵਾਲੜੀ ਨੂੰ,
 ਆਹੀ ਜਾਹ ਨਾ ਬੈਰ ਧਰਾ ਬੇਲੀ।
 ਓੜਕ ਝਾਗ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਜਾਇ ਪਹੁੰਚੀ,
 ਜਿਥੇ ਆਵਦੀ ਘੜਾ ਟਿਕਾ ਬੇਲੀ। ੧੦੦੦।
 ਓਹਨਾਂ ਬੂਟਿਆਂ ਥੀਂ ਘੜਾ ਚਾਇ ਲੈਂਦੀ,
 ਕਰ ਕੇ ਯਾਦ ਰਸੂਲ ਖੁਦਾ ਬੇਲੀ।
 ਘੜਾ ਪਕੜਨੇ ਥੀਂ ਕੱਚਾ ਨਜ਼ਰ ਆਇਆ,
 ਰੋ ਰੋ ਕੂਕਦੀ ਘੱਤ ਕਹਾ ਬੇਲੀ।
 ਏਵੇਂ ਪਈ ਪੁਕਾਰਦੀ ਰੱਬ ਅੱਗੇ,
 ਜਿਵੇਂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਤੁਧ ਰਜਾ ਬੇਲੀ।
 ਮੇਰਾ ਪੱਕਿਓਂ ਕੀਤੇ ਈ ਚਾ ਕੱਚਾ,
 ਕਿਹੜਾ ਦੇ ਤਕਦੀਰ ਮਿਟਾ ਬੇਲੀ।
 ਜੇਕਰ ਆਪ ਰਖੇਂ ਮਾਰੇ ਕੌਣ ਸਾਈਆਂ,
 ਮੋਈ ਹੋਈ ਨੂੰ ਦੇਇੰ ਜੁਆ ਬੇਲੀ।
 ਕਈ ਲੱਖ ਅਨਤਾਰੂਆਂ ਡੁੱਬਦਿਆਂ ਨੂੰ,
 ਦੋਵੇਂ ਫਜ਼ਲ ਥੀਂ ਪਾਰ ਲੰਘਾ ਬੇਲੀ।
 ਜੇਕਰ ਮੁੜਾਂ ਤਾਂ ਇਸ਼ਕ ਨੂੰ ਲਾਜ ਲੱਗਦੀ,
 ਮੁੜਨ ਆਸ਼ਕਾਂ ਨਹੀਂ ਰਵਾ ਬੇਲੀ।
 ਰਾਤ ਯਾਰ ਵਾਲੀ ਅੱਜ ਮੁਝ ਉਤੇ,
 ਮੁੜਿਆ ਦੀਨ ਈਮਾਨ ਥੀਂ ਜਾ ਬੇਲੀ।
 ਜੇਕਰ ਪਿਛਾਂ ਜਾਵਾਂ ਬੂਠੀ ਯਾਰ ਵੱਲੋਂ,
 ਪਿਛਾਂ ਜਾਣ ਦੇ ਵਿਚ ਖਤਾ ਬੇਲੀ।

1. ਇਕ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਵਾਤ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਭਾਵ ਮੂੰਹ।

ਜੇਕਰ ਸੰਗ ਰੱਖੀ ਕੀਕਰ ਸੰਗ ਮਿਲਸਾਂ,
 ਸੰਗ ਵਾਲੜੇ ਸੰਗ ਗਵਾ ਬੇਲੀ।
 ਪਿਛਾਂ ਮੁੜਨ ਕੇਹਾ ਜੇਕਰ ਪੈਰ ਮੋੜਾਂ,
 ਜਲਾਂ ਦੋਜ਼ਖੀਂ ਮਿਲੇ ਸਜਾ ਬੇਲੀ।
 ਸੋਹਣੀ ਤਾਂ ਹੋਵਾਂ ਜੇਕਰ ਅੱਜ ਮਿਲਸਾਂ,
 ਨਹੀਂ ਕੋਝੜੀ ਨਾਮ ਧਰਾ ਬੇਲੀ।
 ਮੈਥੋਂ ਕਿਵੇਂ ਨਾ ਮੂਲ ਕਜਾ ਹੋਸੀ,
 ਜੋ ਕੁਝ ਆਈ ਆਂ ਲੇਖ ਲਿਖਾ ਬੇਲੀ।
 ਜੇਕਰ ਪਿਛਾਂਹ ਮੁੜਾਂ ਕਾਫ਼ਰ ਹੋਇ ਮਰਾਂ,
 ਦੋਜ਼ਖ ਕੁਲ ਕੁਫ਼ਾਰ ਦੀ ਜਾ ਬੇਲੀ।
 ਮਹੀਂਵਾਲ ਤਾਈਂ ਕਾਬਾ ਜਾਣਿਆ ਮੈਂ,
 ਕਿਹੜਾ ਕਾਬਿਓਂ ਮੁੱਖ ਭਵਾ ਬੇਲੀ।
 ਸੱਚਾ ਇਸ਼ਕ ਤਾਹੀਂ ਜੇਕਰ ਅੱਜ ਮਿਲਸਾਂ,
 ਦਿਆਂ ਜਾਨ ਨੂੰ ਘੋਲ ਘੁਮਾ ਬੇਲੀ।
 ਇਕੇ ਯਾਰ ਦਾ ਜਾ ਦੀਦਾਰ ਕੀਤਾ,
 ਇਕੇ ਜਾਨ ਹੋ ਗਈ ਫਿਦਾ ਬੇਲੀ।
 ਬਾਝ ਯਾਰ ਦਿਲਦਾਰ ਗੁਬਾਰ ਦਿਸੇ,
 ਮਹੀਂਵਾਲ ਦਾ ਹੈ ਮੈਨੂੰ ਚਾ ਬੇਲੀ।
 ਘੜਾ ਪਕੜ ਕੇ ਹੋ ਰਵਾਨਾ ਟੁਰੀ,
 ਨਾਲ ਸਿਦਕ ਯਕੀਨ ਸਫਾ ਬੇਲੀ।
 ਇਕ ਯਾਰ ਦਾ ਪਿਆਰ ਦਰਕਾਰ ਜਾਤਾ,
 ਚਲੀ ਗ਼ੈਰ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤ ਚੁਕਾ ਬੇਲੀ। ੧੦੨੦।
 ਸੋਹਣੀ ਜਾਇ ਪਹੁੰਚੀ ਉਪਰ ਕੰਢੜੇ ਦੇ,
 ਮੂੰਹੋਂ ਮੰਗਦੀ ਖੜੀ ਦੁਆ ਬੇਲੀ।
 ਸਿਰ ਤੇ ਬੰਨ੍ਹ ਵਾਹਲ ਕਲਮਾ ਯਾਦ ਕੀਤਾ,
 ਟੁਰੀ ਯਾਰ ਦਾ ਲੈਣ ਲਕਾ ਬੇਲੀ।
 ਫਜ਼ਲ ਜਾਣ ਕੇ ਜਾਨ ਵੰਞਾਣ ਆਸ਼ਕ,
 ਮੁੜਦੇ ਇਸ਼ਕ ਨੂੰ ਲਾਜ ਨਾ ਲਾ ਬੇਲੀ।

ਸੋਹਣੀ ਦਾ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਠਿਲੁਣਾ ਤੇ ਘੁੰਮਣਘੇਰੀ ਵਿਚ ਪੈ ਜਾਣਾ

ਪਾਣੀ ਚੜ੍ਹ ਆਇਆ ਉਪਰ ਕੰਢਿਆ ਦੇ,
 ਓਸ ਰਾਤ ਸੀ ਐਡ ਤੂਫ਼ਾਨ ਮੀਆਂ।
 ਸੋਹਣੀ ਵਿਚ ਦਰਿਆ ਦੇ ਜਾਇ ਵੜੀ,
 ਕੰਬ ਗਏ ਨੀ ਜ਼ਿੰਮੀਂ ਅਸਮਾਨ ਮੀਆਂ।

ਅੰਬਰ ਕੜਕ ਡਰਾਂਵਦੇ ਰੂਦ ਵਾਂਗੂੰ,
 ਦੇਖ ਸਹਿਮ ਗਈ ਉਹਦੀ ਜਾਨ ਮੀਆਂ।
 ਮੁੜ ਮੁੜ ਕੇ ਤਸੱਲੀਆਂ ਜੀ ਤਾਈਂ,
 ਮੰਦਾ ਯਾਰ ਤੋਂ ਮੁੱਖ ਭਵਾਨ ਮੀਆਂ।
 ਮੁੱਖ ਮੋੜਿਆਂ ਇਸ਼ਕ ਨੂੰ ਲਾਜ ਲੱਗੇ,
 ਮਹੀਵਾਲ ਤੇ ਜਾਨ ਕੁਰਬਾਨ ਮੀਆਂ।
 ਮਹੀਵਾਲ ਹੈ ਦੇ ਜਹਾਨ ਅੰਦਰ,
 ਮਾਲ ਜਾਨ ਤੇ ਦੀਨ ਈਮਾਨ ਮੀਆਂ।
 ਵਾਲੀ ਰੂਹ ਦਾ ਹੋ ਉਦਾਸ ਟੁਰਿਆ,
 ਝੁਲੀ ਆਇ ਕੇ ਵਾ ਖ਼ਿਜ਼ਾਨ ਮੀਆਂ।
 ਓੜਕ ਬੰਨ੍ਹ ਮੁੰਡਾਸੜਾ ਠਿਲ੍ਹ ਪਈ,
 ਕੱਚੇ ਘੜੇ ਉਤੇ ਲਾਇਆ ਤਾਨ ਮੀਆਂ।
 ਜੋ ਕੁਝ ਲੋਹ ਮਹਫੂਜ਼ ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ,
 ਸੋਈ ਵਹਿ ਮਿਲਸੀ ਅੱਜ ਆਨ ਮੀਆਂ।
 ਕਰੇ ਜਾਨ ਹਵਾਲੜੇ ਯਾਰ ਦੇ ਜੀ,
 ਜਿਹੜਾ ਯਾਰ ਸੀ ਵਿਰਦ ਜ਼ਬਾਨ ਮੀਆਂ।
 ਅੱਜ ਸ਼ਾਖ ਉਮੇਦ ਦੀ ਟੁੱਟ ਪੈਸੀ,
 ਹੋਸੀ ਬਾਗ਼ ਵਜੂਦ ਵੈਰਾਨ ਮੀਆਂ।
 ਫਜ਼ਲ ਯਾਰ ਤੋਂ ਮੁੱਖ ਨ ਮੋੜਿਓ ਸੁ,
 ਹੋਈ ਯਾਰ ਦੇ ਵੱਲ ਰਵਾਨ ਮੀਆਂ।

ਸੋਹਣੀ ਦਾ ਗੋਤੇ ਖਾਣਾ

ਵੰਝੀਂ ਹਾਥ ਝਨਾਉਂ ਅੰਧੇਰ ਚੜ੍ਹੀ,
 ਓਸ ਰਾਤ ਸੀ ਐਡ ਉਛਾਲ ਹੋਈ।
 ਕੱਚਾ ਘੜਾ ਗੁਦਾਜ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਸਾਰਾ,
 ਵਾਹਲ ਭਿੱਜ ਗਈ ਮੰਦੇ ਹਾਲ ਹੋਈ।
 ਘੁੰਮਣਘੇਰ ਚੁਫੇਰ ਅੰਧੇਰ ਕੀਤਾ,
 ਨਾਲ ਲਹਿਰ ਕਜਾ ਪਾਮਾਲ ਹੋਈ।
 ਹੁਣ ਆਇ ਕੇ ਦੇਖ ਪਿਆਰਿਆ ਓਏ,
 ਜੋ ਕੁਛ ਮੈਂ ਨਿਮਾਣੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੋਈ।
 ਰੱਬ ਕਰੇ ਨਸੀਬ ਨਾ ਦੂਤੀਆਂ ਦੇ,
 ਜੋ ਕੁਝ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਮਹੀਵਾਲ ਹੋਈ। ੧੦੪੦।
 ਲੱਖ ਮੌਜ ਸੰਦੀ ਪਈ ਫੌਜ ਮੈਨੂੰ,
 ਮੈਥੋਂ ਜ਼ਰਾ ਨਾ ਸੁਰਤ ਸੰਭਾਲ ਹੋਈ।

ਗਿਆ ਪਾਟ ਜਹਾਜ਼ ਉਮੈਦ ਵਾਲਾ,
 ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਖ਼ਾਬ ਖ਼ਿਆਲ ਹੋਈ।
 ਸਿਰ ਸਿਰ ਲਾ ਬਾਜ਼ੀ ਤੱਤੀ ਖੇਡ ਬੈਠੀ,
 ਓੜਕ ਤਿੰਨ ਕਾਣੇ ਮੇਰੀ ਚਾਲ ਹੋਈ।
 ਜਿਹੜੀ ਸੋਹਣੀ ਲਈ ਫ਼ਕੀਰ ਹੋਇਓ,
 ਫੁਰੀ ਅਜਲ ਦੇ ਨਾਲ ਹਲਾਲ ਹੋਈ।
 ਛੁੱਟਾ ਤੀਰ ਤਕਦੀਰ ਦਾ ਗੈਬ ਵੱਲੋਂ,
 ਮੇਰੀ ਜਾਨ ਓਇ ਪਿਆਰਿਆ ਢਾਲ ਹੋਈ।
 ਕਈ ਲੱਖ ਅਛਾਤ ਝਨਾਉਂ ਸੰਦੀ,
 ਮੇਰੇ ਖਾਣ ਕਾਰਨ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਹੋਈ।
 ਹਾਏ! ਹਾਏ! ਹਾਲ ਮੇਰਾ ਤੈਨੂੰ ਕੌਣ ਦੱਸੇ,
 ਫ਼ਰਿਆਦ ਮੇਰੀ ਵਾਲ ਵਾਲ ਹੋਈ।
 ਸ਼ਾਲਾ ਮਰੇ ਉਸ ਘੜਾ ਵਟੋਂਦੜੀ ਦਾ,
 ਜਿਹੜੀ ਅਸਾਂ ਵਿਛੋੜ ਨਿਹਾਲ ਹੋਈ।
 ਮੇਰੇ ਰੂਹ ਦੇ ਬਾਜ਼ ਪਰਵਾਜ਼ ਕੀਤਾ,
 ਖ਼ਾਲੀ ਆਸ਼ਕਾਂ ਹੱਥ ਦਵਾਲ ਹੋਈ।
 ਇਕ ਵਾਰ ਦੀਦਾਰ ਹੁਣ ਆ ਦੇਵੀਂ,
 ਤੇਰੇ ਮੁੱਖ ਦੀ ਭੁੱਖ ਕਮਾਲ ਹੋਈ।
 ਖ਼ੁਨੀ ਮੌਤ ਦਾ ਆਣ ਗਨੀਮ ਲੱਥਾ,
 ਸ਼ਹਿਰ ਆਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਹੜਤਾਲ ਹੋਈ।
 ਮੁੜਕੇ ਰੋਜ਼ ਕਿਆਮਤ ਦੇ ਮੇਲੜਾ ਈ,
 ਏਹੋ ਭਾ ਅਸਾਡੜੇ ਨਾਲ ਹੋਈ।
 ਰੱਜ ਕੀਤੀਆਂ ਨਾ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ,
 ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਦੁੱਖ ਅੰਦਰ ਜਾਲ ਹੋਈ।
 ਹੋਇਆ ਸੁੱਖ ਨਸੀਬ ਨਾ ਤੱਤੜੀ ਨੂੰ,
 ਹੱਥੋਂ ਤਾਨਿਆਂ ਜਾਨ ਵਬਾਲ ਹੋਈ।
 ਦਿਲ ਦਾ ਖ਼ੂਨ ਅੱਖੀਂ ਭਰਕੇ ਰੋਨੀ ਆਂ ਮੈਂ,
 ਮੇਰੇ ਹੰਝੂਆਂ ਥੀਂ ਨਦੀ ਲਾਲ ਹੋਈ।
 ਚੋਰੀ ਮਿਲਣ ਆਇਆ ਅੱਗੇ ਦੂਤੀਆਂ ਤੋਂ,
 ਹੁਣ ਬੇਲੀਆ ਗੱਲ ਮੁਹਾਲ ਹੋਈ।
 ਫ਼ਜ਼ਲ ਯਾਰ ਪਿਆਰੇ ਨੂੰ ਕੂਕਦੀ ਸੀ,
 ਸੋਹਣੀ ਗੋਤਿਆਂ ਨਾਲ ਨਿਢਾਲ ਹੋਈ।

ਸੋਹਣੀ ਦੇ ਵੈਣ

ਹੁਣ ਆ ਮਿਲ ਪਿਆਰਿਆ ਵੇਲੜਾ ਈ,
 ਲੱਗੀ ਸਾਂਗ ਵਿਛੋੜੇ ਦੀ ਤਾਰ ਮੈਨੂੰ।
 ਹੋਸੀ ਜਿਉਂਦਿਆਂ ਫੇਰ ਨਾ ਮੇਲ ਤੇਰਾ,
 ਜਾਂਦੀ ਵਕਤ ਆ ਦੇਹ ਦੀਦਾਰ ਮੈਨੂੰ।
 ਲੱਗਾ ਤੀਰ ਫਿਰਾਕ ਦਾ ਵਿਚ ਸੀਨੇ,
 ਨਿਕਲ ਪਾਰ ਗਿਆ ਅਵਾਸਾਰ ਮੈਨੂੰ। ੧੦੬੦।
 ਅਜ਼ਰਾਈਲ ਵਕੀਲ ਹੈ ਆਣ ਖੱਲਾ,
 ਦੋਂਦਾ ਲੈਣ ਨਾ ਪਲਕ ਕਰਾਰ ਮੈਨੂੰ।
 ਮੁੜ ਮੁੜ ਦੇਹ ਉਥੱਲ ਪੁਥੱਲ ਸਾਈਆਂ,
 ਲਿਆ ਝੰਬ ਅੰਧੇਰੀ ਨੇ ਮਾਰ ਮੈਨੂੰ।
 ਨਾਲੇ ਗੜਾ ਲੱਥਾ ਕਿਸੇ ਕਹਿਰ ਦਾ ਈ,
 ਖਾਵੇ ਬਿਜਲੀ ਦਾ ਚਮਤਕਾਰ ਮੈਨੂੰ।
 ਮੂਸੇ ਵਾਂਗ ਆਈ ਯਾਰ ਰਾਤ ਕਾਲੀ,
 ਪ੍ਰਿਥੁਕਾਰ ਤੇ ਅਬਰ ਗੁਬਾਰ ਮੈਨੂੰ।
 ਮੇਰੀ ਜਾਨ ਅਜ਼ਾਬ ਦੇ ਮੁੱਖ ਆਈ,
 ਮੌਲਾ ਸਮਝ ਲੀਤਾ ਗੁਨਹਗਾਰ ਮੈਨੂੰ।
 ਲੈ ਓ ਯਾਰ! ਲਬਾ ਉਤੇ ਜਾਨ ਆਈ,
 ਹੁਣ ਦੀਦ ਤਾਂ ਦੇਹ ਇਕ ਵਾਰ ਮੈਨੂੰ।
 ਬਾਜ਼ ਅਜ਼ਲ ਦੇ ਤੇਜ਼ ਤਰਾਰ ਖੂਨੀ,
 ਕੀਤਾ ਵਿਚ ਪਲਕਾਰ ਸ਼ਿਕਾਰ ਮੈਨੂੰ।
 ਲੰਮੇ ਵਹਿਣ ਪਈ ਆ ਤੇਰੀ ਸੋਹਣੀ ਓਇ,
 ਹੁਣ ਆ ਲੰਘਾ ਖਾ ਪਾਰ ਮੈਨੂੰ।
 ਮੱਛ ਕੱਛ ਕੁੰਮੇ ਤੰਦਵੇ ਬੁਲ੍ਹਣਾ ਭੀ,
 ਆਏ ਖਾਣ ਹਜ਼ਾਰ ਸੰਸਾਰ ਮੈਨੂੰ।
 ਏਹੋ ਲੇਖ ਮੇਰੇ ਮੱਥੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ,
 ਜਿਹੜਾ ਅੱਜ ਹੋਇਆ ਇਜ਼ਹਾਰ ਮੈਨੂੰ।
 ਮੇਰੀ ਜਾਨ ਤਰਸੰਦੜੀ ਲਏ ਤਰਲੇ,
 ਮਿਲ ਜਾਹ ਓ ਪਿਆਰਿਆ ਯਾਰ ਮੈਨੂੰ।
 ਲੱਖ ਰੂਕ ਅਰਸ਼ੋਂ ਲੰਘ ਪਾਰ ਗਈਆਂ,
 ਦਿੱਤੀ ਦਾਦ ਨਾ ਰੱਬ ਕੱਹਾਰ ਮੈਨੂੰ।
 ਤੱਤੀ ਰੱਜ ਨਾ ਦੇਖਿਆ ਮੁੱਖ ਤੇਰਾ,
 ਆਣ ਬਣੀ ਓ ਯਾਰ ਲਾਚਾਰ ਮੈਨੂੰ।

ਮੇਰੇ ਕਰਮ ਸਵੱਲੜੇ ਧੁਰੋਂ ਨਾਹੀ,
 ਦਿੱਤੀ ਭਾਗ ਨਸੀਬ ਨੇ ਹਾਰ ਮੈਨੂੰ।
 ਆਪ ਆਇ ਕੇ ਮੁੱਖ ਵਿਖਾ ਸੋਹਣਾ,
 ਮਰਦੀ ਵਾਰ ਤਾਂ ਸ਼ੁਕਰ ਗੁਜ਼ਾਰ ਮੈਨੂੰ।
 ਮੋਈ ਹੋਈ ਵੀ ਪਈ ਪੁਕਾਰਸਾਂਗੀ,
 ਕੀਕਰ ਭੁੱਲ ਵੈਸੀ ਤੇਰਾ ਪਿਆਰ ਮੈਨੂੰ।
 ਪਈ ਧਾੜ ਅਜ਼ਗੈਬ ਦੀ ਤਾੜ ਕੇ ਤੇ,
 ਰਾਹੋਂ ਲੁਟਿਆ ਈ ਮੇਰੇ ਯਾਰ ਮੈਨੂੰ।
 ਫਜ਼ਲ ਯਾਰ ਪਿਆਰਿਆ ਲਾ ਛਾਤੀ,
 ਗਮਖ਼ਾਰ ਮੇਰੇ ਦਿਲਦਾਰ ਮੈਨੂੰ।

ਤਬਾ

ਕਿਸ ਨੂੰ ਆਣ ਕੇ ਢੂੰਡਸੇਂ ਵਿਚ ਨੈਂ ਦੇ,
 ਵੰਝੀ ਹਾਥ ਪਾਣੀ ਜਲ ਬੱਲ ਹੋਸੀ।
 ਕਿਹੜਾ ਦੇ ਦਿਲਾਸੜਾ ਤੁਧ ਤਾਈਂ,
 ਕਿਸ ਨਾਲ ਸਾਈਆਂ ਤੇਰੀ ਗੱਲ ਹੋਸੀ ॥੧੦੮੦॥
 ਜਦੋਂ ਸੋਹਣੀ ਦਾ ਕੋਈ ਨਾਮ ਲੈਸੀ,
 ਤੇਰੇ ਕਾਲਜੇ ਦੇ ਵਿਚ ਸੱਲ ਹੋਸੀ।
 ਮੋਲਾ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਸੁੰਝੀ ਜਾਨ ਮੇਰੀ,
 ਤੇਰਾ ਨਾਮ ਲੈਂਦੀ ਕਿਹੜੇ ਵੱਲ ਹੋਸੀ।
 ਜਿਹੜਾ ਬੂਟੜਾ ਆਸ ਉਮੈਦ ਵਾਲਾ,
 ਸੋਈ ਪਿਆਰਿਆ ਓਇ ਬਾਝ ਵੱਲ ਹੋਸੀ।
 ਤੇਰੇ ਗਈ ਨੀ ਪਾਨ ਕੁਮਲਾ ਸਾਰੇ,
 ਕਲ੍ਹ ਵੇਖ ਲਈਂ ਸੁੱਕੀ ਵੱਲ ਹੋਸੀ।
 ਜਦੋਂ ਸੁਣੋਂਗਾ ਹਾਲ ਅਸਾਡੜੇ ਨੂੰ,
 ਕੋਇਲਾ ਜੀਉ ਤੇਰਾ ਜਲ ਬੱਲ ਹੋਸੀ।
 ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਜੇ ਆਹ ਫੁਗਾਨ ਕਰਸੇਂ,
 ਤਦੋਂ ਅਰਸ ਅਜ਼ੀਮ ਨੂੰ ਹੱਲ ਹੋਸੀ।

ਤਬਾ

ਸੋਹਣੀ ਕੂਕਦੀ ਬੇਲੀਆ, ਬੇਲੀਆ ਓ,
 ਦੱਸ ਕੌਣ ਦਰਦੀ ਏਡੇ ਹੈਣ ਤੇਰੇ।
 ਇਕ ਸਾਕ ਆਹਾ ਤੇਰਾ ਨਾਲ ਮੇਰੇ,
 ਏਥੇ ਹੋਰ ਨਾਹੀ ਸਾਕ ਸੈਣ ਤੇਰੇ।

ਪਿੱਛਾ ਦੂਰ ਰਿਹਾ ਤੇਰਾ ਸੱਜਣਾ ਓ,
 ਹੁਣ ਕੋਲ ਨਾਹੀ ਭਾਈ ਭੈਣ ਤੇਰੇ।
 ਫਿਰਸੈਂ ਕੰਢਿਆਂ ਤੇ ਡਾਵਾਂ-ਡੋਲ ਭੁੰਦਾ,
 ਕੋਈ ਨਾਹ ਸੁਣਸੀ ਸੁੰਵੇ ਵੈਣ ਤੇਰੇ।
 ਜਦੋਂ ਦਰਦ ਫਿਰਾਕ ਦੀ ਧਾੜ ਪੈਸੀ,
 ਕਿਹੜੇ ਵੱਲ ਵੈਸਣ ਸੁਖ ਚੈਣ ਤੇਰੇ।
 ਫਜ਼ਲ ਨਾਲ ਸ਼ਾਲਾ ਜੁਗਾਂ ਤੀਕ ਜੀਵੇਂ,
 ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਗੁਜਰਨ ਦਿਨ ਰੈਣ ਤੇਰੇ।

ਤਬਾ

ਮਰ ਚੁੱਕੀ ਆਂ ਜਾਨ ਹੈ ਨੱਕ ਉਤੇ,
 ਮੈਥੇ ਆ ਓਇ ਬੇਲੀਆ ਵਾਸਤਾ ਈ।
 ਮੇਰਾ ਆਖਰੀ ਵਕਤ ਵਸਾਲ ਹੋਇਆ,
 ਗਲ ਲਾ ਓਇ ਬੇਲੀਆ ਵਾਸਤਾ ਈ।
 ਰਹੇ ਨਿੱਤ ਚਮਾਂਦੜਾ ਵਿਚ ਸੀਨੇ,
 ਤੇਰਾ ਘਾ ਓਇ ਬੇਲੀਆ ਵਾਸਤਾ ਈ।
 ਫੌਜ ਦਰਦ ਫਿਰਾਕ ਦੇ ਸੂਲ ਵਾਲੀ,
 ਪਈ ਧਾ ਉਇ ਬੇਲੀਆ ਵਾਸਤਾ ਈ।
 ਰੋਮ ਰੋਮ ਅੰਦਰ ਤੇਰਾ ਨਾਮ ਆਲੀ,
 ਰਚਿਆ ਜਾ ਓਇ ਬੇਲੀਆ ਵਾਸਤਾ ਈ।
 ਮੈਥੇ ਫਜ਼ਲ ਦੀ ਮੋੜ ਮੁਹਾਰ ਸਾਈਆਂ,
 ਫੇਰਾ ਪਾ ਓਇ ਬੇਲੀਆ ਵਾਸਤਾ ਈ।

ਤਬਾ

ਮਲਕੁਲ ਮੌਤ ਆਇਆ ਜਿੰਦ ਲੈਣ ਕਾਰਨ,
 ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਓਇ ਪਿਆਰਿਆ ਵੇਲੜਾ ਈ।
 ਜੇਕਰ ਪਹੁੰਚਣਾ ਈ ਮੈਥੀਂ ਪਹੁੰਚ ਸਾਈਆਂ,
 ਤੇਰੀ ਆਸ ਓਇ ਪਿਆਰਿਆ ਵੇਲੜਾ ਈ। ੧੧੦੦।
 ਮੱਛੀ ਯੂਨਸ ਵਾਲੜੀ ਆਣ ਪਹੁੰਚੀ,
 ਖਾਣ ਮਾਸ ਓਇ ਪਿਆਰਿਆ ਵੇਲੜਾ ਈ।
 ਤੈਨੂੰ ਖਲੀ ਉਡੀਕਦੀ ਰਾਹ ਉਤੇ,
 ਕੋਈ ਸਾਸ ਓਇ ਪਿਆਰਿਆ ਵੇਲੜਾ ਈ।
 ਕਾਹਨੂੰ ਪਾਰ ਝੁਨਾਉਂ ਥੀਂ ਪਾਰ ਕੀਤੇ,
 ਸੁੰਵਾ ਵਾਸ ਓਇ ਪਿਆਰਿਆ ਵੇਲੜਾ ਈ।

ਜਲਦੀ ਜਾਨ ਮੇਰੀ ਜਲਦੀ ਪਹੁੰਚ ਫਜ਼ਲੋਂ,
ਜਲਦੀ ਪਾਸ ਓਇ ਪਿਆਰਿਆ ਵੇਲੜਾ ਈ।

ਤਬਾ

ਮੁੜ ਮੁੜ ਸੋਹਣੀ ਪਈ ਪੁਕਾਰਦੀ ਸੀ,
ਮਿਲ ਜਾਹ ਓਇ ਸੱਜਣਾ ਵੇਲੜਾ ਈ।
ਔਖੇ ਵਕਤ ਆ ਦੇਹ ਦਿਦਾਰ ਮੈਨੂੰ,
ਤੇਰੀ ਚਾਹ ਓਇ ਸੱਜਣਾ ਵੇਲੜਾ ਈ।
ਸੁੰਵੇਂ ਰੂਹ ਨੇ ਕੁਲ ਜੰਜਾਲ ਸੁੱਟੇ,
ਗਲੋਂ ਲਾਹ ਓਇ ਸੱਜਣਾ ਵੇਲੜਾ ਈ।
ਲਹਿਰ ਕਹਿਰ ਦੇ ਨਾਲ ਕਹਾਰ ਵੱਲੋਂ,
ਪਿਆ ਵਾਹ ਓਇ ਸੱਜਣਾ ਵੇਲੜਾ ਈ।
ਤੇਰੀ ਸੋਹਣੀ ਹੋ ਨਿਢਾਲ ਪਈ ਆ,
ਲੰਮੇ ਰਾਹ ਓਇ ਸੱਜਣਾ ਵੇਲੜਾ ਈ।
ਸੁਣ ਕੇ ਮਲਕੁਲ ਮੌਤ ਹੈਰਾਨ ਹੋਇਆ,
ਮੇਰੀ ਆਹ ਓਇ ਸੱਜਣਾ ਵੇਲੜਾ ਈ।
ਮੈਨੂੰ ਕਸਮ ਤੇਰੀ, ਲਿਆ ਰੋਕ ਪਾਣੀ,
ਮੇਰੀ ਸਾਹ ਓਇ ਸੱਜਣਾ ਵੇਲੜਾ ਈ।
ਮਰਦੀ ਵਾਰ ਵਿਖਾ ਨਿਮਾਣਿਆਂ ਨੂੰ,
ਮੁਖ ਮਾਹ ਓਇ ਸੱਜਣਾ ਵੇਲੜਾ ਈ।
ਜਿਹੜਾ ਕੰਢੜੇ ਤੇ ਬੂਟਾ ਜਾਨ ਦਾ ਸੀ,
ਲੱਗੀ ਢਾਹ ਓਇ ਸੱਜਣਾ ਵੇਲੜਾ ਈ।
ਮੁਰਗ ਰੂਹ ਦਾ ਮੀਰ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੁਨੀ,
ਲਿਆ ਫਾਹ ਓਇ ਸੱਜਣਾ ਵੇਲੜਾ ਈ।
ਮੈਨੂੰ ਵਸਲ ਦੀਦਾਰ ਦੇ ਬਾਝ ਕੋਈ,
ਨਾਹੀ ਚਾਹ ਓਇ ਸੱਜਣਾ ਵੇਲੜਾ ਈ।
ਤੇਰੇ ਫਜ਼ਲ ਦੇ ਬਾਝ ਨਾ ਹੋਰ ਮੇਰਾ,
ਦਰਦ-ਖਾਹ ਓਇ ਸੱਜਣਾ ਵੇਲੜਾ ਈ।

ਸਹੇਲੀਆਂ ਵੱਲ

ਔਲਾ ਬੇਲੀਆ, ਸਾਡੜੇ ਕੂਚ ਡੇਰੇ,
ਮਿਲ ਜਾਵਣਾ ਅਹਿਲ ਸਹੇਲੀਓ ਨੀ।
ਧਰੋਹੀ ਰੱਬ ਦੀ ਜੇ ਇਕ ਵਾਰ ਮੈਥੋਂ,
ਫੇਰਾ ਪਾਵਣਾ ਅਹਿਲ ਸਹੇਲੀਓ ਨੀ।

ਸੋਹਣੇ ਯਾਰ ਦੇ ਵੱਸ ਬੇਵੱਸ ਹੋਇਆ,
 ਮੇਰਾ ਆਵਣਾ ਅਹਿਲ ਸਹੇਲੀਓ ਨੀ।
 ਗਈ ਵਰਤ ਕਜਾ ਕੱਹਾਰ ਵਲੋਂ,
 ਉਹਦਾ ਧਾਵਣਾ ਅਹਿਲ ਸਹੇਲੀਓ ਨੀ। ੧੧੨੦।
 ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਵੈਣ ਨਾ ਕਰਨ ਦੇਣਾ,
 ਜੀਉ ਲਾਵਣਾ ਅਹਿਲ ਸਹੇਲੀਓ ਨੀ।
 ਦੇਣਾ ਅੱਜ ਤੋਂ ਛੋਪ ਨਖੇੜ ਮੇਰਾ,
 ਚਰਖਾ ਡਾਵੁਣਾ ਅਹਿਲ ਸਹੇਲੀਓ ਨੀ।
 ਮੇਰਾ ਅੱਜ ਤਹਕੀਕ ਮੋਕੂਫ ਹੋਇਆ,
 ਛੋਪ ਪਾਵਣਾ ਅਹਿਲ ਸਹੇਲੀਓ ਨੀ।
 ਘਰੋ ਘਰੀ ਜਾ ਕੇ ਇਕ ਦੂਸਰੀ ਨੂੰ,
 ਸੱਦ ਲਿਆਵਣਾ ਅਹਿਲ ਸਹੇਲੀਓ ਨੀ।
 ਉਸੇ ਤੌਰ ਭੰਡਾਰ ਦੇ ਵਿਚ ਬਹਿ ਕੇ,
 ਰਲ ਗਾਵਣਾ ਅਹਿਲ ਸਹੇਲੀਓ ਨੀ।
 ਮੇਰੀ ਚੋਗ ਜੇ ਅੱਜ ਨਿਖੁਟ ਗਈ,
 ਖਾਧਾ ਖਾਵਣਾ ਅਹਿਲ ਸਹੇਲੀਓ ਨੀ।
 ਮੇਰੀ ਜਾ ਤੇ ਕਿਸੇ ਪਿਆਰੜੀ ਦਾ,
 ਪੀੜਾ ਡਾਵੁਣਾ ਅਹਿਲ ਸਹੇਲੀਓ ਨੀ।
 ਫਜ਼ਲ ਯਾਰ ਨੂੰ ਹਾਲ ਤਬਾਹ ਮੇਰਾ,
 ਸਮਝਾਵਣਾ ਅਹਿਲ ਸਹੇਲੀਓ ਨੀ।

ਮਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਨਾ

ਸੋਹਣੀ ਵੱਤ ਪੁਕਾਰਦੀ ਮਾਉਂ ਤਾਈਂ,
 ਹੁਣ ਆ ਖਾਂ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਮਾਏ।
 ਸੋਹਣੀ ਕੋਝਿਆਂ ਦੀ ਪੜਕੋਝੜੀ ਨੂੰ,
 ਕਾਹਨੂੰ ਕੀਤੇ ਈ ਐਡ ਕਲੋਲ ਮਾਏ।
 ਸ਼ਾਲਾ ਨਿੱਜ ਜਣੇਂਦੀਉਂ ਸੋਹਣੀ ਨੂੰ,
 ਅਣਭੋਲ ਮਾਏ, ਅਣਭੋਲ ਮਾਏ।
 ਗਲ ਘੁੱਟ ਇਕੇ ਮੈਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਸੀ,
 ਇਕੇ ਦੇਵਣਾ ਸੀ ਜ਼ਹਿਰ ਘੋਲ ਮਾਏ।
 ਜੋ ਕੁਝ ਮੈਂ ਗਰੀਬ ਦੇ ਨਾਲ ਵਰਤੀ,
 ਹੁਣ ਪੁੱਛ ਨਾਹੀਂ ਮੈਥੋਂ ਫੋਲ ਮਾਏ।
 ਕਾਲੀ ਚੜ੍ਹੀ ਅੰਧੇਰੜੀ ਮੋਤ ਵਾਲੀ,
 ਮੈਨੂੰ ਦਿਸਣੋਂ ਰਿਹਾ ਨਿਰੋਲ ਮਾਏ।

ਦੇਈ ਪਿਆਰ ਦਿਲਾਸੜਾ ਮਿਹਰ ਸੇਤੀ,
ਜਿਥੇ ਦੇਖਸੇਂਗੀ ਮੇਰਾ ਢੋਲ ਮਾਏ।
ਮੇਰੀ ਜਾਨ ਲਬਾ ਉਤੇ ਆਣ ਖੱਲੀ,
ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਵਾਂਗੂੰ ਡਾਵਾਂ-ਡੋਲ ਮਾਏ।

ਮਾਂ ਤੋਂ ਮੁਆਫ਼ੀ ਮੰਗਣੀ

ਭੁਲ ਚੁਕ ਮੁਆਫ਼ ਕਰ ਭੁੱਲਿਆਂ ਨੂੰ,
ਜੋ ਕੁਝ ਭੁੱਲ ਹੋਈ ਤਕਸੀਰ ਮਾਏ।
ਏਹੋ ਵੇਲੜਾ ਈ ਤੇਰੇ ਬਖਸ਼ਣੇ ਦਾ,
ਮੈਨੂੰ ਬਖਸ਼ ਬੱਤੀ ਧਾਰਾਂ ਸ਼ੀਰ ਮਾਏ।
ਲੈ ਕੇ ਪਹੁੰਚ ਸ਼ਿਤਾਬ ਨਿਮਾਣਿਆਂ ਤੇ,
ਮਹੀਂਵਾਲ ਬੇਹਾਲ ਫਕੀਰ ਮਾਏ।
ਨਾਮ ਰੱਬ ਦੇ ਕਿਵੇਂ ਵਿਖਾਲ ਮੈਨੂੰ,
ਮੁੱਖ ਯਾਰ ਦਾ ਬਦਰ ਮੁਨੀਰ ਮਾਏ। ੧੧੪੦।
ਦੱਸ ਕੌਣ ਸਾਨੀ ਜਿਹੜਾ ਮੋੜ ਦੇਵੇ,
ਰੱਬ ਡਾਢੜੇ ਦੀ ਤਕਦੀਰ ਮਾਏ।
ਤੇਰਾ ਸ਼ੀਰ ਪਿਆਵਣਾ ਯਾਦ ਆਇਆ,
ਭੁੱਲ ਪਿਆ ਅੱਖੀਂ ਸੰਦਾ ਨੀਰ ਮਾਏ।
ਕਿਵੇਂ ਯਾਰ ਦਾ ਅੱਜ ਮਿਲਾਪ ਹੋਵੇ,
ਕੋਈ ਕਰ ਵੇਖਾ ਤਦਬੀਰ ਮਾਏ।
ਅਜੇ ਜਾਨ ਨਾਹੀਂ ਅਜ਼ਰਾਈਲ ਲਈ,
ਆਏ ਮੁਨਕਰ ਅਤੇ ਨਕੀਰ ਮਾਏ।
ਮੇਰੇ ਹਾਲ ਨੂੰ ਦੇਖ ਬੇਹਾਲ ਹੋਇਆ,
ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਦਿਲਗੀਰ ਫਕੀਰ ਮਾਏ।

ਸੋਹਣੀ ਦੀ ਫ਼ਰਿਆਦ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਵਿਚ

ਐਡਾ ਕਹਿਰ ਤੇ ਕਹਿਰ ਨਜ਼ੁਲ ਕੀਤੇ,
ਭਾਵੇਂ ਹੋਈ ਦਰਗਾਹ ਦੀ ਚੋਰ ਅੱਲ੍ਹਾ।
ਜੇਕਰ ਮਾਰਨਾ ਈ ਸੱਚ ਸੋਹਣੀ ਨੂੰ,
ਨਾਲ ਯਾਰ ਕਰੀਂ ਮੇਰੀ ਗ਼ੌਰ ਅੱਲ੍ਹਾ।
ਮੇਰੇ ਯਾਰ ਨੂੰ ਰੂਕ ਨਾ ਸੁਣਨ ਦੇਂਦੀ,
ਲਾਈ ਬੱਦਲਾਂ ਨੇ ਘਨਘੋਰ ਅੱਲ੍ਹਾ।
ਮਹੀਂਵਾਲ ਨੂੰ ਚਾ ਵਿਛੋੜਿਓਂ ਈ,
ਨਹੀਂ ਨਾਲ ਤੇਰੇ ਕੋਈ ਜ਼ੋਰ ਅੱਲ੍ਹਾ।

ਇਕ ਪਲਕ ਅੰਦਰ ਬੇੜਾ ਆਜਜਾਂ ਦਾ,
 ਦਿੱਤਾ ਵਿਚ ਝਨਾਉਂ ਨਿਘੋਰ ਅੱਲ੍ਹਾ।
 ਔਖੀ ਬਣੀ ਦੇ ਵਿਚ ਨਿਮਾਣਿਆਂ ਦਾ,
 ਤੇਰੇ ਫਜ਼ਲ ਬਾਝੋਂ ਨਾਹੀਂ ਹੋਰ ਅੱਲ੍ਹਾ।

ਤਥਾ

ਮਹੀਂਵਾਲ ਫਕੀਰ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਨਾਂ ਨੂੰ,
 ਕੀਤੇ ਸ਼ਾਦ ਅੱਲ੍ਹਾ, ਕੀਤੇ ਸ਼ਾਦ ਅੱਲ੍ਹਾ।
 ਰੋਜ਼ ਹਸਰ ਦੇ ਤੀਕ ਪੁਕਾਰਸਾਗੀ,
 ਦੇਈਂ ਦਾਦ ਅੱਲ੍ਹਾ, ਦੇਈਂ ਦਾਦ ਅੱਲ੍ਹਾ।
 ਮਹੀਂਵਾਲ ਤਾਈਂ ਵਾਲ ਵਾਲ ਮੇਰਾ,
 ਕਰੇ ਯਾਦ ਅੱਲ੍ਹਾ, ਕਰੇ ਯਾਦ ਅੱਲ੍ਹਾ।
 ਯਾਰ ਯਾਰ ਕਰਦੀ ਓੜਕ ਹੈ ਗਈ ਆ,
 ਬਰਬਾਦ ਅੱਲ੍ਹਾ, ਬਰਬਾਦ ਅੱਲ੍ਹਾ।
 ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਮੀਆਂ ਸੋਹਣੀ ਡੁੱਬ ਮੋਈਂ,
 ਫਰਿਆਦ ਅੱਲ੍ਹਾ, ਫਰਿਆਦ ਅੱਲ੍ਹਾ।

ਰੂਹ ਦੇ ਫਿਰਾਕ ਵਿਚ ਵੈਣ

ਭੈਰਾ ਰੂਹ ਦਾ ਹੋ ਉਦਾਸ ਟੁਰਿਆ,
 ਲੰਮੇ ਵਹਿਣ ਪਾ ਕੇ ਅੱਲ੍ਹਾ ਆਣਿਆਂ ਨੂੰ।
 ਜਾਂਦੇ ਰੂਹ ਨੂੰ ਬੁਤ ਪੁਕਾਰ ਕੀਤੀ,
 ਕਿਥੋਂ ਚਲਿਐ ਛੱਡ ਨਿਮਾਣਿਆਂ ਨੂੰ।
 ਮੈਨੂੰ ਬਣੀ ਤੇ ਹੋਰ ਬਣਾਇਓਂ ਈ,
 ਬੱਧੇ ਭਾਰ ਓ ਯਾਰ ਪਲਾਣਿਆਂ ਨੂੰ।
 ਸੋਹਣੀ ਵਿਚ ਝਨਾਉਂ ਦੇ ਡੋਬ ਚਲਿਓਂ,
 ਮੱਛ ਕੱਛ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਖਾਣਿਆਂ ਨੂੰ। ੧੧੬੦।
 ਜਾਂਦੀ ਵਾਰ ਨਾ ਕੀਤੀ ਆ ਗੱਲ ਕੋਈ,
 ਪਿੱਛਾ ਦਿੱਤਾ ਈ ਉਮਰ ਵਿਹਾਣਿਆਂ ਨੂੰ।
 ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਕਰਵਾਨਿਆਂ ਕੂਚ ਕੀਤਾ,
 ਛੱਡ ਚਲਿਓਂ ਤੰਬੂਆਂ ਤਾਣਿਆਂ ਨੂੰ।
 ਵਿਚ ਸ਼ਹੁ ਦਰਿਆ ਦੇ ਡੋਬ ਚਲਿਓਂ,
 ਸਭੇ ਮਾਲ ਮਤਾਅ ਪਲਾਣਿਆਂ ਨੂੰ।
 ਪਹਿਲੇ ਯਾਰ ਬਣਾਇਓਂ ਪਿਆਰ ਸੇਤੀ,
 ਪਿੱਛੋਂ ਮਾਰਿਓਂ ਕੁੱਲ ਸਿਆਣਿਆਂ ਨੂੰ।

ਵਾਂਗ ਬਾਜ਼ ਦੇ ਤੇਜ਼ ਪਰਵਾਜ਼ ਕੀਤੇ,
 ਰਾਜ਼ ਦੱਸਿਓ ਨਾ ਅੰਞਾਣਿਆਂ ਨੂੰ।
 ਨਾਮ ਰੱਬ ਦੇ ਮੰਨ ਸਵਾਲ ਮੇਰਾ,
 ਗਲ ਲਾ ਇਕ ਵਾਰ ਨਿਮਾਣਿਆਂ ਨੂੰ।
 ਡੋਬ ਸੋਹਣੀ ਨੂੰ ਕਿਹੜੀ ਵਲ ਵੇਸੋ,
 ਯਾਰਾ ਦੱਸ ਕੇ ਜਾਹ ਟਿਕਾਣਿਆਂ ਨੂੰ।
 ਨਹੀਂ ਕੰਮ ਅਸੀਲ ਦਾ ਛੱਡ ਦੇਣਾ,
 ਯਾਰਾਂ ਬੇਲੀਆਂ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣਿਆਂ ਨੂੰ।
 ਕਾਹਨੂੰ ਜਾਦੂੜਾ ਪਾਇ ਕੇ ਠੱਗਿਓ ਈ,
 ਮਹੀਂਵਾਲ ਤੋਂ ਘੋਲ ਘੁਮਾਣਿਆਂ ਨੂੰ।
 ਕਿਹਨੂੰ ਸੌਪ ਚਲਿਓ ਵਿਚ ਨੈਂ ਦੇ ਉਇ,
 ਅਸਾਂ ਆਜ਼ਾਦ ਦਰਦ ਰੰਵਾਣਿਆਂ ਨੂੰ।
 ਨਿਹੁੰ ਨਾਲ ਪਰਦੇਸੀਆਂ ਭੁੱਲ ਲਾਇਆ,
 ਖੇਤ ਬੀਜਿਆ ਭੁੰਨਿਆਂ ਦਾਣਿਆਂ ਨੂੰ।
 ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਮੀਆਂ ਏਵੇਂ ਲੇਖ ਆਹੇ,
 ਮੋੜੇ ਕੈਣ ਖੁਦਾਇ ਦੇ ਭਾਣਿਆਂ ਨੂੰ।

ਸੋਹਣੀ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਦਾ ਮਹੀਂਵਾਲ ਵੱਲ ਸੁਨੇਹਾ

ਲੈ ਜਾ ਸੁਨੇਹੜਾ ਸੱਜਣਾ ਦਾ,
 ਆਖੀਂ ਲੱਦ ਗਈ ਤੇਰੀ ਯਾਦ ਮੀਆਂ।
 ਹੱਥ ਜੋੜ ਸਲਾਮ ਦੁਆ ਕਹਿਣੀ,
 ਜਾਣਾ ਗੱਲ ਨਾ ਮਨੋ ਵਿਸਾਰ ਮੀਆਂ।
 ਢਾਹੀਂ ਮਾਰ ਕੇ ਅਰਜ਼ ਗੁਜ਼ਾਰ ਦੇਣੀ,
 ਅੱਗੇ ਯਾਰ ਦੇ ਬਾਂਹ ਉਲਾਰ ਮੀਆਂ।
 ਤੇਰੀ ਸੋਹਣੀ ਵਿਚ ਝੁਨਾਉਂ ਡੁੱਬੀ,
 ਪਿਆ ਮੌਤ ਦਾ ਲੱਖ ਅਸਵਾਰ ਮੀਆਂ।
 ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਉਮਰ ਨੂੰ ਭੋਗ ਚਲੇ,
 ਤੁਸੀਂ ਜੀਵੇ ਜੀ ਸਾਲ ਹਜ਼ਾਰ ਮੀਆਂ।
 ਕੀਤਾ ਬਹੁਤ ਚਾਰਾ ਯਾਰ ਮਿਲਣ ਕਾਰਨ,
 ਤੁਸੀਂ ਸੁਣੀ ਨਾ ਕੂਕ ਪੁਕਾਰ ਮੀਆਂ।
 ਤੇਰੇ ਇਸ਼ਕ ਨੂੰ ਦਾਗ ਨਾ ਲੱਗਣ ਦਿੱਤਾ,
 ਕੀਤੀ ਤੁਸਾਂ ਤੇ ਜਾਨ ਨਿਸਾਰ ਮੀਆਂ।
 ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਸੋਹਣੀ ਸੋਹਣੀ ਹੋ ਡੁੱਬੀ,
 ਮੇਰੀ ਕੋਲ ਕਰਾਰ ਨਾ ਹਾਰ ਮੀਆਂ। ੧੧੮੦।

ਅਛਾਤਾਂ ਦਾ ਮਾਸ ਖਾਣ ਨੂੰ ਆਉਣਾ ਤੇ ਲਾਸ਼ ਦਾ ਬੋਲਣਾ

ਮੱਛ ਕੱਛ ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਬੁਲ੍ਹਣਾਂ ਦਾ,
ਉਸੇ ਵਕਤ ਹੋਇਆ ਫੇਰ ਪਾਵਣਾ ਓਇ।
ਉੱਚੀ ਬੋਲ ਕੇ ਬੁੱਤ ਪੁਕਾਰ ਕੀਤੀ,
ਅਸਾਂ ਆਜ਼ਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਹੱਟ ਜਾਵਣਾ ਓਇ।
ਮਹੀਂਵਾਲ ਦੀ ਮੈਂ ਅਮਾਨ ਸੋਹਣੀ,
ਮੇਰੇ ਮਾਸ ਨੂੰ ਹੱਥ ਨਾ ਲਾਵਣਾ ਓਇ।
ਕੀਤਾ ਰੱਬ ਹਰਾਮ ਤੁਸਾਡੇ ਤੇ,
ਅਸਾਂ ਆਸ਼ਕਾਂ ਦਾ ਮਾਸ ਖਾਵਣਾ ਓਇ।
ਹੱਥ ਜਾ ਪਿਆਰਿਆਂ ਸੱਜਣਾਂ ਨੂੰ,
ਮੇਰਾ ਹਾਲ ਅਹਿਵਾਲ ਸੁਣਾਵਣਾ ਓਇ।
ਕਸਮ ਰੱਬ ਦੀ ਪਈ ਉਡੀਕਨੀ ਆਂ,
ਏਹੋ ਯਾਰ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਵਿਖਾਵਣਾ ਓਇ।
ਮੇਰੇ ਮੁੱਖ ਨੂੰ ਦਾਗ ਨਾ ਲਾਵਿਆ ਜੇ,
ਤੇਰਾ ਯਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਪਰਾਵਣਾ ਓਇ।
ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਫਕੀਰ ਨੂੰ ਜਾ ਕਹਿਣਾ,
ਝੱਬ ਆਵਣਾ ਓਇ, ਝੱਬ ਆਵਣਾ ਓਇ।

ਮਹੀਂਵਾਲ ਦਾ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਬੇਕਰਾਰ ਹੋਣਾ

ਓਧਰ ਪਿਆ ਉਡੀਕਦਾ ਸੋਹਣੀ ਨੂੰ,
ਯਾਰ ਯਾਰ ਸੰਦਾ ਤਲਬਗਾਰ ਮੀਆਂ।
ਨੈਣ ਤੱਕਦੇ ਮੂਲ ਨਾ ਥੱਕਦੇ ਨੀ,
ਨਰਗਸ ਵਾਂਗ ਦੋਵੇਂ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਮੀਆਂ।
ਉਭੇ ਸਾਹ ਲੈ ਕੇ ਮਾਰੇ ਢਾਹ ਮੂੰਹ ਥੀਂ,
ਨਾਲ ਨੈਣ ਰੋਵਣ ਜ਼ਰੋ ਜ਼ਾਰ ਮੀਆਂ।
ਰੱਖਣ ਕੱਲ ਤੇ ਮਿਲਣ ਮੌਕੂਫ ਮੇਰਾ,
ਅੱਜ ਕਿਵੇਂ ਲੰਘਣ ਪਾਰ ਯਾਰ ਮੀਆਂ।
ਫੇਰ ਆਖ ਦੇਂਦੇ ਅੱਜ ਸ਼ੈਰ ਨਾਹੀਂ,
ਮੇਰੇ ਜੀਅ ਨ ਚੈਨ ਕਰਾਰ ਮੀਆਂ।
ਮੇਰੀ ਜਾਨ ਫਰਿਆਦ ਫਰਿਆਦ ਕਰਦੀ,
ਭਾਵੇਂ ਯਾਰ ਨੂੰ ਬਣੀ ਲਾਚਾਰ ਮੀਆਂ।
ਗਿਆ ਬੁੱਝ ਚਰਾਗ ਮਹਿਬੂਬ¹ ਵਾਲਾ,
ਬਾਝ ਯਾਰ ਹੋਇਆ ਪੁੰਦਕਾਰ ਮੀਆਂ।

1. ਇਕ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ, ਕਲੂਬ।

ਅਚਨਚੇਤ, ਪਈ ਕੰਨ ਆਸ਼ਕਾਂ ਦੇ,
 ਰੋਂਦੇ ਰੂਹ ਦੀ ਜ਼ਾਰ ਪੁਕਾਰ ਮੀਆਂ।
 ਮਹੀਂਵਾਲ ਖਿਆਲ ਦੇ ਨਾਲ ਕਹਿਆ,
 ਸ਼ਾਇਦ ਵਿਛੜੇ ਨੇ ਇਹਦੇ ਯਾਰ ਮੀਆਂ।
 ਏਸੇ ਹਾਲ ਅੰਦਰ ਮਹੀਂਵਾਲ ਆਹਾ,
 ਰੂਹ ਪਹੁੰਚਿਆ ਜਾ ਦਰਬਾਰ ਮੀਆਂ।
 ਅੱਵਲ ਦੇ ਸਲਾਮ ਪਿਆਰਿਆਂ ਦਾ,
 ਪਿਛੋਂ ਰੋ ਕੀਤਾ ਇਜ਼ਹਾਰ ਮੀਆਂ।
 ਜੋ ਕੁਝ ਵਰਤਿਆ ਸੀ ਸਿਰ ਸੋਹਣੀ ਦੇ,
 ਦਿੱਤਾ ਯਾਰ ਦੇ ਗੋਸ਼ ਗੁਜ਼ਾਰ ਮੀਆਂ। ੧੨੦੦।
 ਖੂਨੀ ਮੌਤ ਓੜਕ ਪਿਆਰੀ ਸੋਹਣੀ ਨੂੰ,
 ਲਿਆ ਵਿਚ ਝੁਨਾਉਂ ਦੇ ਮਾਰ ਮੀਆਂ।
 ਸੋਹਣੀ ਡੁੱਬ ਮੋਈ ਵਿਚਕਾਰ ਨੈਂ ਦੇ,
 ਹੋਈ ਮੂਲ ਨਾ ਪਾਰ ਉਰਾਰ ਮੀਆਂ।
 ਡਿੱਗਾ ਹੋ ਬੇ-ਹੋਸ਼ ਖਾਮੋਸ਼ ਹੋ ਕੇ,
 ਮਹੀਂਵਾਲ ਇਹ ਸੁਣਦਿਆਂ ਸਾਰ ਮੀਆਂ।
 ਬੈਠਾ ਪੁੱਛਦਾ ਹਾਲ ਅਹਿਵਾਲ ਸਾਰਾ,
 ਜਦੋਂ ਫੇਰ ਆਈ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਰ ਮੀਆਂ।
 ਸੱਚ ਆਖਿਓ ਈ ਇਕੇ ਝੂਠ ਕਹਿਓ,
 ਤੇਰਾ ਨਹੀਂ ਪੈਦਾ ਇਤਬਾਰ ਮੀਆਂ।
 ਰੂਹ ਨਬੀ ਕਰੀਮ ਦੀ ਕਸਮ ਖਾਧੀ,
 ਯਾਰ ਝੂਠ ਨਾਹੀਂ ਇਹੋ ਕਾਰ ਮੀਆਂ।
 ਹਾਏ ਓ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਇਹ ਨਾ ਆਖਣਾ ਸੀ,
 ਖਿੱਚ ਮਾਰਦੇ ਤੇਜ਼ ਕਟਾਰ ਮੀਆਂ।
 ਸੁਣ ਕੇ ਬਾਤ ਮਹਿਬੂਬ ਦੇ ਘਾਤ ਵਾਲੀ,
 ਰੋ ਰੋ ਆਖਦਾ ਹੱਥ ਪਸਾਰ ਮੀਆਂ।
 ਮੈਨੂੰ ਜ਼ਾਲਮਾਂ ਇਹ ਕੀ ਆਖਿਓ ਈ,
 ਪਿਆ ਕੂਕਦਾ ਬਾਂਹ ਉਲਾਰ ਮੀਆਂ।
 ਮੁਖ ਜ਼ਰਦ ਹੋਇਆ ਦਿਲ ਦਰਦ ਹੋਇਆ,
 ਲੱਗੀ ਕਰਦ ਕਲੇਜੜੇ ਕਾਰ ਮੀਆਂ।
 ਝੜੀ ਲਾ ਰਹੇ ਦੋਵੇਂ ਨੈਣ ਉਸ ਦੇ,
 ਸਾਵਣ ਮੀਂਹ ਜਿਉਂ ਅਬਰ ਬਹਾਰ ਮੀਆਂ।

ਹੋਇਆ ਦੂਸਰੀ ਵਾਰ ਬੇਹੋਸ਼ ਮੁੜ ਕੇ,
 ਕੋਲੋਂ ਰੂਹ ਹੋ ਗਿਆ ਉਡਾਰ ਮੀਆਂ।
 ਲੱਗਾ ਤੀਰ ਪਿਆਰਿਆਂ ਸੱਜਣਾਂ ਦਾ,
 ਅਵਾਜ਼ਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਦੁਸਾਰ ਮੀਆਂ।
 ਜਦੋਂ ਸੁਰਤ ਆਈ ਤੁਰੰਤ ਮਾਰ ਢਾਹੀਂ,
 ਰੱਬ ਯਾਦ ਕਰੇ ਵਾਰ ਵਾਰ ਮੀਆਂ।
 ਏਸ ਬਾਤ ਤਾਈਂ ਕਰੀ ਝੂਠ ਰੱਬਾ,
 ਤੇਰਾ ਨਾਮ ਹੈ ਰੱਬ ਗੱਫਾਰ ਮੀਆਂ।
 ਜੇਕਰ ਮਾਰਿਆ ਈ ਤਾਂ ਭੀ ਮੇਲ ਸਾਈਆਂ,
 ਇਕ ਵਾਰ ਮੇਰਾ ਦਿਲਦਾਰ ਮੀਆਂ।
 ਏਵੇਂ ਵਾਵੇਲਾ ਪਿਆ ਕੂਕਦਾ ਸੀ,
 ਦੇ ਜਾਹ ਓਇ ਯਾਰ ਦੀਦਾਰ ਮੀਆਂ।
 ਤੇਰੇ ਦਰਦ ਫਿਰਾਕ ਨੇ ਯਾਰ ਜਾਨੀ,
 ਲਾਈ ਵਿਚ ਸੀਨੇ ਕਾਨੀ ਸਾਰ ਮੀਆਂ।
 ਦਿਸੇ ਰੱਬ ਪਸਾਰਿਆ ਮੂਲ ਨਾਹੀਂ,
 ਉਠੇ ਚਾਰ ਚੁਫੇਰ ਗੁਬਾਰ ਮੀਆਂ।
 ਕੁੱਠਾ ਯਾਰ ਓ ਪਿਆਰ ਤੁਸਾਡੜੇ ਨੇ,
 ਗਲ ਰੱਬ ਤਲਵਾਰ ਦੀ ਧਾਰ ਮੀਆਂ। ੧੨੨੦।
 ਇਕ ਵਾਰ ਦੀਦਾਰ ਦੇ ਕੋਝਿਆਂ ਨੂੰ,
 ਮੇਰੇ ਸੋਹਣਿਆਂ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਮੀਆਂ।
 ਲਾਈ ਸਾਂਗ ਓ ਪਿਆਰਿਆ ਯਾਰ ਮੈਨੂੰ,
 ਬੰਨ੍ਹ ਪੱਟੀਆਂ ਆਣ ਸਵਾਰ ਮੀਆਂ।
 ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਇਕੱਲਿਆਂ ਛੋੜ ਕੇ ਤੇ,
 ਤੁਰਿਓ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਸਫਰ ਦੇ ਭਾਰ ਮੀਆਂ।
 ਫਜ਼ਲ ਸਾਹ ਨੂੰ ਹਾਲ ਮਲੂਮ ਮੇਰਾ,
 ਮੈਥੋਂ ਪੁੱਛ ਨਾ ਹਾਲ ਨਿਤਾਰ ਮੀਆਂ।

ਮਹੀਂਵਾਲ ਦਾ ਵਾਵੇਲਾ

ਹਾਏ ਓ ਯਾਰ ਵਿਛੋੜ ਕੇ ਸੱਟ ਗਿਓਂ,
 ਕੀਤਾ ਕਹਿਰ ਕੱਹਾਰ ਨਜ਼ੁਲ ਮੈਨੂੰ।
 ਤੁਧ ਪਾਸ ਇਲਾਜ ਸੀ ਆਸ਼ਕਾਂ ਦਾ,
 ਹੱਥੋਂ ਕੀਤੇ ਈ ਚਾ ਰੰਜੂਲ ਮੈਨੂੰ।
 ਕਲਮਲ ਜਾਨ ਆਈ ਮੇਰੀ ਪਿਆਰਿਆ ਓ,
 ਇਕ ਪਲਕ ਟਿਕਾ ਨਾ ਮੂਲ ਮੈਨੂੰ।

ਲੱਗੀ ਸੂਲ ਗਮ ਦੀ, ਅਤੇ ਸੂਲ ਪੈਰੀਂ,
 ਹੋਇਆ ਵਿਚ ਕਲੇਜੜੇ ਸੂਲ ਮੈਨੂੰ।
 ਤੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਹੋ ਫਕੀਰ ਗਿਆ,
 ਰੱਬ ਚਾੜ੍ਹਿਆ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤੂਲ ਮੈਨੂੰ।
 ਦਿੱਤੀ ਕੰਡ ਨਾ ਜਾਹ ਪਰਦੇਸੀਆਂ ਨੂੰ,
 ਭਲਾ ਬੇਲੀਆ ਕਰੀਂ ਕਬੂਲ ਮੈਨੂੰ।
 ਦੇਖਾਂ ਪਿਆਰਿਆ ਰੱਜ ਕੇ ਮੁੱਖ ਤੇਰਾ,
 ਕਰੇ ਫਜ਼ਲ ਜੇ ਰੱਬ ਰਸੂਲ ਮੈਨੂੰ।

ਤਥਾ

ਫਿਰੇ ਵਾਵੇਲਾ ਕਰਦਾ ਕੰਢਿਆਂ ਤੇ,
 ਯਾਰਾ ਛੱਡ ਕੇ ਜਾ ਨਾ ਦੂਰ ਮੈਨੂੰ।
 ਅੱਗੇ ਘਾਓ ਕਲੇਜੜੇ ਕਾਰ ਆਹਾ,
 ਲਾਈ ਸਾਂਗ ਦੋਬਾਰ ਜ਼ਰੂਰ ਮੈਨੂੰ।
 ਜੀਵੇਂ ਜਾਨ ਦੇ ਨਾਲ ਹਜ਼ਾਰ ਬਰਸਾਂ,
 ਵਿਛੜ ਜਾਵਣਾ ਨਹੀਂ ਮਨਜ਼ੂਰ ਮੈਨੂੰ।
 ਤੇਰੇ ਹਿਜਰ ਬੀਮਾਰ ਨੇ ਮਾਰ ਲਿਆ,
 ਰਿਹਾ ਮੂਲ ਨਾ ਅਕਲ ਸ਼ੁਰੂਰ ਮੈਨੂੰ।
 ਛੱਡ ਗਿਉਂ ਓਇ ਯਾਰ ਨਿਮਾਣਿਆਂ ਨੂੰ,
 ਕਰਕੇ ਨਾਲ ਫਿਰਾਕ ਦੇ ਚੂਰ ਮੈਨੂੰ।
 ਵਿਚ ਜੀਉ ਦੇ ਹੋਰ ਉਮੈਦ ਆਹੀ,
 ਪਾਇਆ ਹੋਰ ਦਾ ਹੋਰ ਫਤੂਰ ਮੈਨੂੰ।
 ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਨਾ ਮਾਰ ਫਿਰਾਕ ਅੰਦਰ,
 ਸੱਦ ਲਈਂ ਓ ਯਾਰ ਹਜ਼ੂਰ ਮੈਨੂੰ।

ਮਹੀਂਵਾਲ ਦਾ ਗ਼ਰਬ ਹੋਣਾ ਤੇ ਦੋਹਾਂ ਆਸ਼ਕਾਂ ਦਾ ਮਿਲਣਾ

ਮਹੀਂਵਾਲ ਕੰਢੇ ਉਤੇ ਕੂਕਦਾ ਸੀ,
 ਕੇਹਾ ਲਾ ਗਇਉਂ ਮੈਨੂੰ ਬਾਨ ਬੇਲੀ।
 ਅਜ਼ਰਾਈਲ ਨੇ ਮੁਝ ਵਣਜਾਰੜੇ ਦੀ,
 ਲੁੱਟ ਲਈ ਹੈ ਕੁੱਲ ਦੁਕਾਨ ਬੇਲੀ। ੧੨੪੦।
 ਤੁਧ ਯਾਰ ਦੀ ਕਸਮ ਨਾ ਝੂਠ ਮੂਲੇ,
 ਤੇਰੇ ਬਾਝ ਜਹਾਨ ਵੈਰਾਨ ਬੇਲੀ।

ਲੱਦ ਗਿਓਂ ਬੇਖਬਰ ਬੇਸਬਰ ਕੋਲੋਂ,
 ਸਾਂਗ ਮਾਰਿਓਂ ਜਾਨ ਪਛਾਨ ਬੇਲੀ।
 ਐਵੇਂ ਚੁੱਪ ਚੁਪਾਤੜਾ ਨੱਸ ਗਿਓਂ,
 ਕੋਈ ਦੱਸ ਨਾ ਥਾਂ ਮਕਾਨ ਬੇਲੀ।
 ਲੱਕ ਤੋੜ ਗਿਓਂ ਅਸਾਂ ਆਜਜ਼ਾਂ ਦਾ,
 ਸੁੰਵੀ ਮੌਤ ਦਾ ਮਾਰ ਵਦਾਨ ਬੇਲੀ।
 ਆਵੇ ਸਬਰ ਨਾਹੀਂ ਅੱਖੀਂ ਰੋਂਦਿਆਂ ਨੂੰ,
 ਮੈਨੂੰ ਦੇਹ ਦਿਲਾਸੜਾ ਆਨ ਬੇਲੀ।
 ਹੁਕਮ ਰੱਬ ਦੇ ਥੀਂ ਲਾਸ਼ ਸੋਹਣੀ ਦੀ,
 ਹੋਈ ਯਾਰ ਦੇ ਵੱਲ ਰਵਾਨ ਬੇਲੀ।
 ਜਿਧਰ ਯਾਰ ਆਹਾ ਓਧਰ ਲਾਸ਼ ਗਈ,
 ਪਾਣੀ ਲਾ ਰਿਹਾ ਲੱਖ ਤਾਨ ਬੇਲੀ।
 ਓਵੇਂ ਨੈਣ ਆਹੇ ਇਤਜ਼ਾਰ ਦੋਵੇਂ,
 ਮਹੀਵਾਲ ਦੀ ਤਰਫ਼ ਧਿਆਨ ਬੇਲੀ।
 ਰੁੜ੍ਹਦੀ ਲਾਸ਼ ਆਈ ਨੇੜੇ ਕੰਢੜੇ ਦੇ,
 ਜਿਥੇ ਖੱਲਾ ਆਹਾ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਬੇਲੀ।
 ਦੇਖੋ ਇਸ਼ਕ ਇਹ ਆਸ਼ਕਾਂ ਸਾਦਕਾਂ ਦਾ,
 ਬੁੱਤ ਕੁਦਰਤੋਂ ਕਰੇ ਬਿਆਨ ਬੇਲੀ।
 ਦੋਵੇਂ ਹੱਥ ਪਸਾਰ ਪੁਕਾਰ ਕੀਤੀ,
 ਮਿਲ ਜਾਹ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਹਾਣ ਬੇਲੀ।
 ਅਚਨਚੇਤ ਆਹਾ ਦੂਰੋਂ ਨਜ਼ਰ ਪਿਆ,
 ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬੇਲੀਆਂ ਦਾ ਨਿਗ੍ਹਾਬਾਨ ਬੇਲੀ।
 ਮਹੀਵਾਲ ਮਾਰੇ ਛਾਲ ਵਿਚ ਨੈਂ ਦੇ,
 ਮੂੰਹੋਂ ਆਖਦਾ ਮੈਂ ਕੁਰਬਾਨ ਬੇਲੀ।
 ਗਲ ਲੱਗ ਮਿਲੇ ਬੁਝੀ ਅੱਗ ਦਿਲ ਦੀ,
 ਮਹੀਵਾਲ ਦਿੱਤੀ ਓਵੇਂ ਜਾਨ ਬੇਲੀ।
 ਸੂਰਜ ਵਾਂਗ ਗਰੂਬ ਹੋ ਗਏ ਦੋਵੇਂ,
 ਲੱਭੇ ਜਾ ਕਿਤੇ ਡੂੰਘੀ ਥਾਨ ਬੇਲੀ।
 ਪਿੱਛੇ ਇਸ਼ਕ ਜਾਨੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਨ ਜਾਨੀ,
 ਰੱਖ ਸਿਦਕ ਯਕੀਨ ਈਮਾਨ ਬੇਲੀ।
 ਬਿਜਲੀ ਆਹ ਫਿਕਰ ਦੇ ਨਾਲ ਮਾਰੇ,
 ਪਹੁੰਚੀ ਖ਼ਬਰ ਜ਼ਮੀਨ ਅਸਮਾਨ ਬੇਲੀ।
 ਉੱਚੀ ਰੋਣ ਲੱਗਾ ਬੱਦਲ ਮਾਰ ਚੀਕਾਂ,
 ਸੁਣੀ ਆਹ ਫੁਗਾਨ ਜਹਾਨ ਬੇਲੀ।

ਭਾਵੇਂ ਰੋਜ਼ ਕਿਆਮਤਾਂ ਆਣ ਪਹੁੰਚਾ,
 ਕੀਤਾ ਕੁਲ ਜਹਾਨ ਗੁਮਾਨ ਬੇਲੀ।
 ਜਾਨ ਦਿੱਤਿਆਂ ਬਾਝ ਨਾ ਯਾਰ ਮਿਲਦਾ,
 ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਜਾਨ ਵੰਞਾਨ ਬੇਲੀ। ੧੨੬੦।
 ਦਿੱਤੀ ਜਾਨ ਤੇ ਜਾਨ ਨੂੰ ਪਾ ਲਿਆ,
 ਬਾਝੋਂ ਜਾਨ ਦੇ ਜਾਨ ਨਾ ਜਾਨ ਬੇਲੀ।
 ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਪਰ ਖਾਤਮਾ ਆਸ਼ਕਾਂ ਦਾ,
 ਕਰੋ ਕੁੱਲ ਬਿਆਨ ਅਯਾਨ ਬੇਲੀ।

ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਂਵਾਲ ਦਾ ਸੋਗ

ਮਾਤਮ ਲਈ ਫਿਰਦੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋਏ,
 ਅਸਮਾਨ ਸਿਆਹ ਕਬਾ ਮੀਆਂ।
 ਕੁਰਸੀ ਅਰਸ਼ ਦੋਵੇਂ ਪਏ ਕੰਬਦੇ ਸਨ,
 ਰੱਖ ਜੀਉ ਤੇ ਖੋਫ ਖੁਦਾ ਮੀਆਂ।
 ਪਿਆ ਸੋਗ ਤਮਾਮ ਫਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ,
 ਬੈਠੇ ਨਿੱਤ ਦਾ ਵਿਰਦ ਭੁੱਲਾ ਮੀਆਂ।
 ਸੂਰਜ ਦਰਦ ਫਿਰਾਕ ਦੇ ਸੋਗ ਕੋਲੋਂ,
 ਦਿੱਤਾ ਆਪਣਾ ਆਪ ਜਲਾ ਮੀਆਂ।
 ਚੰਨ ਬਦਰ ਮੀਨਾਰ ਹਲਾਲ ਹੋਇਆ,
 ਦੋਹਾਂ ਬੇਲੀਆਂ ਦਾ ਗਮ ਖਾ ਮੀਆਂ।
 ਸਾਰੇ ਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਮੱਧਮ ਲੋ ਹੋਈ,
 ਬੈਠੇ ਮਾਤਮੀ ਫਰਸ਼ ਵਿਛਾ ਮੀਆਂ।
 ਬਾਸ਼ਕ ਨਾਗ ਤੇ ਧੌਲ ਨੇ ਹੌਲ ਖਾਧਾ,
 ਸਕਣ ਨਾਹ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਚਾ ਮੀਆਂ।
 ਪਿਆ ਸੋਗ ਤਮਾਮ ਪੰਖੇਰੂਆਂ ਨੂੰ,
 ਦਿਲੋਂ ਲਾਹ ਬੈਠੇ ਚੰਨ ਚਾ ਮੀਆਂ।
 ਸ਼ੇਰ ਮੁੱਖ ਸ਼ਿਕਾਰ ਥੀਂ ਫੇਰ ਬੈਠੇ,
 ਦਿੱਤੇ ਭੁੱਖ ਨੇ ਮਾਰ ਮੁਕਾ ਮੀਆਂ।
 ਚਰਿਆ ਘਾਹ ਨਾ ਗਊਆਂ ਤੇ ਹਰਨੀਆਂ ਨੇ,
 ਦਿੱਤਾ ਨੀਲੀਆਂ ਨੀਰ ਵਹਾ ਮੀਆਂ।
 ਕੀਕੂੰ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਗੱਲ ਸੁਣਾ ਤੈਨੂੰ,
 ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਤੇ ਪਈ ਕਹਾ ਮੀਆਂ।
 ਰੋਂਦਾ ਰੂਹ ਰਸੂਲ ਕਰੀਮ ਸੰਦਾ,
 ਆਇਆ ਅਰਸ਼ ਅਜ਼ੀਮ ਥੀਂ ਧਾ ਮੀਆਂ।

ਸਫ਼ਾ ਬੰਨ੍ਹ ਖੱਲੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਪਾਕ ਸਭੇ,
 ਪਿੱਛੇ ਨਬੀ ਕਰੀਮ ਦੇ ਆ ਮੀਆਂ।
 ਕੁਤਬ ਗ਼ੌਸ ਤੇ ਵਲੀ ਸ਼ਹੀਦ ਸਾਰੇ,
 ਇਹ ਭੀ ਹੋ ਖੱਲੇ ਇਕ ਦਾ ਮੀਆਂ।
 ਖ਼ਾਜਾ ਖ਼ਿਜ਼ਰ ਮਿਹਤਰ ਅਲਿਆਸ ਦੋਵੇਂ,
 ਢਾਹੀਂ ਮਾਰਦੇ ਹਾਲ ਵੰਜਾ ਮੀਆਂ।
 ਮੂੰਹੋਂ ਕਹਿਣ ਅਫ਼ਸੋਸ ਅਫ਼ਸੋਸ ਯਾਰੋ,
 ਮੋੜੇ ਰੱਬ ਦੀ ਕੌਣ ਰਜ਼ਾ ਮੀਆਂ।
 ਨਿਹੰ ਚਾਹ ਦੇ ਨਾਲ ਨਿਬਾਹ ਦਿੱਤਾ,
 ਵਾਹ! ਵਾਹ! ਇਹ ਇਸ਼ਕ ਸਫ਼ਾ ਮੀਆਂ।
 ਮੁੜ ਮੁੜ ਆਖਦੇ ਸ਼ੁਕਰ ਹਜ਼ਾਰ ਵਾਰੀ,
 ਗਏ ਇਸ਼ਕ ਨੂੰ ਲਾਜ ਨਾ ਲਾ ਮੀਆਂ। ੧੨੮੦।
 ਨਿਹੰ ਲਾ ਕੇ ਮੂਲ ਨਾ ਤੋੜਿਓਂ ਨੇ,
 ਦਿੱਤਾ ਬੇਲੀਆਂ ਤੋੜ ਚੜ੍ਹਾ ਮੀਆਂ।
 ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਇਸ਼ਕ ਮਜ਼ਾਜ਼ ਕਮਾਲ ਕੀਤਾ,
 ਸੋ ਭੀ ਰੋਵਦੇ ਪਏ ਜੁਦਾ ਮੀਆਂ।
 ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਪਿਆਰਿਆਂ ਦੋਸਤਾਂ ਨੂੰ,
 ਦਿਓ ਕੁੱਲ ਬਿਆਨ ਸੁਣਾ ਮੀਆਂ।

ਮਜ਼ਾਜ਼ੀ ਆਸ਼ਕਾਂ ਦੀਆਂ ਰੂਹਾਂ ਦਾ ਆ ਕੇ ਮਾਤਮ ਕਰਨਾ

ਯੂਸਫ਼ ਨਾਲ ਫ਼ਿਰਾਕ ਦੇ ਆਹ ਮਾਰੀ,
 ਵਹਿ ਮਿਲੀ ਤੈਨੂੰ ਤਕਦੀਰ ਬੇਲੀ।
 ਪਾਸ਼ ਪਾਸ਼ ਜ਼ੁਲੈਖਾਂ ਦਾ ਜੀਉਂ ਹੋਇਆ,
 ਜਿਹੜੀ ਆਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਪੀਰ ਬੇਲੀ।
 ਮਜ਼ਨੂੰ ਬਾਹ ਉਲਾਰ ਪੁਕਾਰ ਕੀਤੀ,
 ਬਾਹੀਂ ਭੰਨ੍ਹ ਗਿਉਂ ਮੇਰੇ ਵੀਰ ਬੇਲੀ।
 ਲੈਲੀ ਲੈ ਲਈ ਦੁੱਖ ਦਰਦ ਗਮ ਨੇ,
 ਪਾਇਆ ਫ਼ੈਜ਼-ਫ਼ਿਰਾਕ ਵਹੀਰ ਬੇਲੀ।
 ਫ਼ਰਿਆਦ ਫ਼ਰਿਆਦ ਫ਼ਰਿਆਦ ਕੀਤੀ,
 ਲੱਗਾ ਕਾਰ ਕਲੇਜ਼ੇ ਤੀਰ ਬੇਲੀ।
 ਕੌੜੇ ਜ਼ਹਿਰ ਗਮ ਦੇ ਸ਼ੀਰੀਂ ਘੁੱਟ ਭਰਦੀ,
 ਫੁੱਲ ਪਿਆ ਅੱਖੀਂ ਸੰਦਾ ਨੀਰ ਬੇਲੀ।
 ਰਾਂਝੇ ਚਾਕ ਸੰਦਾ ਸੀਨਾ ਚਾਕ ਹੋਇਆ,
 ਨਾਲੇ ਖੜ੍ਹੀ ਰੋਵੇ ਕੋਲ ਹੀਰ ਬੇਲੀ।

ਮੱਛੀ ਵਾਂਗ ਪਿਆ ਪੁੰਨੁ ਤੜਫਦਾ ਸੀ,
 ਦਿੱਤਾ ਖਾਕ ਰੁਲਾ ਸਰੀਰ ਬੇਲੀ।
 ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਵਾਲ ਝੁੱਲ੍ਹੇ ਨੈਣ ਵੈਣ ਕਰਦੀ,
 ਸੱਸੀ ਵਹਿਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਬੇਲੀ।
 ਮਿਰਜ਼ਾ ਕੂਕਦਾ ਸੀ ਹਾਇ ਹਾਇ ਯਾਰੋ,
 ਮੈਨੂੰ ਗਏ ਬਣਾਏ ਫਕੀਰ ਬੇਲੀ।
 ਰੁੰਨੀ ਸਾਹਿਬਾਂ ਭੀ ਉੱਚੀ ਮਾਰ ਚੀਕਾਂ,
 ਗਏ ਤੀਰ ਗਮ ਦੇ ਸੀਨਾ ਚੀਰ ਬੇਲੀ।
 ਮਾਹੀ ਯਾਰ ਕੂਕੇ ਯਾਰ ਯਾਰ ਕਰ ਕੇ,
 ਕੀਤਾ ਦਰਦ ਫਿਰਾਕ ਜ਼ਹੀਰ ਬੇਲੀ।
 ਚੰਦਨ ਬਦਨ ਨੇ ਖਾਕ ਰੁਲਾ ਦਿੱਤਾ,
 ਸੋਹਣਾ ਬਦਨ ਜੋ ਮਾਹ ਮੁਨੀਰ ਬੇਲੀ।
 ਫਜ਼ਲ ਹੋਰ ਕਰੋੜ ਹਜ਼ੂਮ ਆਹਾ,
 ਨਾਹੀ ਵਿਚ ਤਹਰੀਰ ਤਕਰੀਰ ਬੇਲੀ।

ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਂਵਾਲ ਦਾ ਦਫ਼ਨਾਇਆ ਜਾਣਾ

ਦੋਵੇਂ ਬੁੱਤ ਰੁੜ੍ਹਦੇ ਗੂੜ੍ਹੇ ਪਿਆਰ ਵਾਲੇ,
 ਉਸ ਰੋਜ਼ ਦੇ ਵਿਚ ਝਨਾਉਂ ਦੇ ਜੀ।
 ਬਾਹਰ ਕੰਢੜੇ ਤੇ ਸਭ ਯਾਰ ਪਿਆਰੇ,
 ਪਏ ਕੁੰਜ ਵਾਂਗੂੰ ਕੁਰਲਾਉਂਦੇ ਜੀ।
 ਖੁਆਜਾ ਖਿਜ਼ਰ ਮਿਹਤਰ ਅਲਿਆਸ ਤਾਈਂ,
 ਨਬੀ ਪਾਕ ਰਸੂਲ ਫ਼ਰਮਾਉਂਦੇ ਜੀ। ੧੩੦੦।
 ਝੱਬ ਜਾ ਲਿਆਵਣਾ ਆਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ,
 ਮੁੜ ਮੁੜ ਹੁਕਮ ਏਹੋ ਫ਼ਰਮਾਉਂਦੇ ਜੀ।
 ਦੋਵੇਂ ਯਾਰ ਤਾਜ਼ੀਮ ਤਸਲੀਮ ਕਰਕੇ,
 ਲੰਮੇ ਵਹਿਣ ਝਨਾਉਂ ਦੇ ਜਾਉਂਦੇ ਜੀ।
 ਚਾਰੇ ਮਲਕ ਆਏ ਲੈ ਕੇ ਪਲੰਘ ਸੋਹਣਾ,
 ਰਲ ਕੇ ਤਰਫ਼ ਝਨਾਉਂ ਦੇ ਜਾਉਂਦੇ ਜੀ।
 ਬਹੁਤ ਢੂੰਡ ਸੇਤੀ ਓੜਕ ਪਾਇਓ ਨੇ,
 ਚਾਦਰ ਤਾਣ ਉਤੇ ਪਲੰਘ ਚਾਉਂਦੇ ਜੀ।
 ਚਾਰੇ ਮਲਕ ਉਠਾਇ ਕੇ ਪਲੰਘ ਤਾਈਂ,
 ਖ਼ਿਦਮਤ ਵਿਚ ਰਸੂਲ ਲਿਆਉਂਦੇ ਜੀ।
 ਸੁੱਤੇ ਪਾ ਗਲਵਕੜੀ ਮਿਹਰ ਸੇਤੀ,
 ਕਾਰਨ ਗੁਸਲ ਦੇ ਪਕੜ ਛੁਡਾਉਂਦੇ ਜੀ।

ਸਾਰੇ ਲਾਇਕੇ ਜ਼ੋਰ ਬੇਜ਼ੋਰ ਹੋਏ,
 ਉੜਕ ਆਪ ਨਬੀ ਪਾਸ ਆਉਂਦੇ ਜੀ।
 ਦੂਰੋਂ ਦੇਖ ਕੇ ਪਾਕ ਰਸੂਲ ਤਾਈਂ,
 ਦੋਵੇਂ ਬੁੱਤ ਚਾ ਸੀਸ ਨਿਵਾਉਂਦੇ ਜੀ।
 ਕਹੇ ਨਬੀ ਛੱਡੋ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ,
 ਜ਼ਰਾ ਤੁਸਾਂ ਨਵਾਵਣਾਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਜੀ।
 ਉਸੀ ਵਕਤ ਜੁਦਾ ਹੋ ਗਏ ਦੋਵੇਂ,
 ਇਕ ਪਲਕ ਨਾ ਦੇਰ ਲਗਾਉਂਦੇ ਜੀ।
 ਰੋਜ਼ ਕਫਨ ਕਾਰਨ ਅਤਰ ਆਬ ਕੋਸਰ,
 ਹੁਰਾਂ ਘੱਲ ਰਸੂਲ ਮੰਗਵਾਉਂਦੇ ਜੀ।
 ਉੜਕ ਹੁਕਮ ਰਸੂਲ ਕਰੀਮ ਕੀਤਾ,
 ਮਜਨੂੰ ਸੱਦ ਕੇ ਗੁਸਲ ਦਿਵਾਉਂਦੇ ਜੀ।
 ਕਫਨ ਸੋਹਣੀ ਤੇ ਮਹੀਵਾਲ ਸੰਦਾ,
 ਅਦਰੀਸ ਥੀਂ ਬੈਠ ਸਵਾਉਂਦੇ ਜੀ।
 ਉਧਰ ਗੁਸਲ ਦਿੱਤਾ ਲੈਲੀ ਸੋਹਣੀ ਨੂੰ,
 ਜਿਸ ਤੌਰ ਦੇ ਨਾਲ ਨਵਾਉਂਦੇ ਜੀ।
 ਜਦੋਂ ਲਏ ਨਵਾ ਧਵਾ ਦੋਵੇਂ,
 ਉਸੇ ਪਲੇਘ ਤੇ ਕਫਨ ਵਿਛਾਉਂਦੇ ਜੀ।
 ਇਕੋ ਕਫਨ ਦੇ ਵਿਚ ਲਪੇਟਿਓ ਨੇ,
 ਦੋਵੇਂ ਯਾਰ ਓਵੇਂ ਗਲ ਲਾਉਂਦੇ ਜੀ।
 ਸਫਾ ਬੰਨ੍ਹ ਜਨਾਜ਼ੇ ਦੇ ਆਹਰ ਹੋਏ,
 ਉੱਚੀ ਪਾਕ ਰਸੂਲ ਫਰਮਾਉਂਦੇ ਜੀ।
 ਉਜੁ ਸਾਜ ਪਿੱਛੇ ਹੱਥ ਬੰਨ੍ਹ ਖੱਲੇ,
 ਨਬੀ ਹੋ ਇਮਾਮ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਜੀ।
 ਉੜਕ ਸੋਹਣੀ ਤੇ ਮਹੀਵਾਲ ਸੰਦੀ,
 ਮਈਅਤ ਚਾ ਲਹਿੰਦੇ ਵੱਲ ਜਾਵਦੇ ਜੀ।
 ਮਾਰ ਢਾਹੀਂ ਉਹ ਨੇ ਜ਼ਾਰੋ ਜ਼ਾਰ ਰੋਏ,
 ਆਹ ਮਾਰਦੇ ਹਾਲ ਵੰਢਾਵਦੇ ਜੀ। ੧੩੨੦।
 ਅੱਠੇ ਪਹਿਰ ਪਿਆਰਿਆਂ ਸੱਜਣਾਂ ਦੇ,
 ਰਹੇ ਸੱਜਰੇ ਘਾਹ ਚਮਾਵਦੇ ਜੀ।
 ਆਵੇ ਸਬਰ ਨਾਹੀਂ ਅੱਖੀਂ ਰੋਦਿਆਂ ਨੂੰ,
 ਲੱਖ ਵਾਰ ਰਹੇ ਸਮਝਾਉਂਦੇ ਜੀ।
 ਕੰਧਾ ਦੇਣ ਵਾਰੋ ਵਾਰੀ ਯਾਰ ਚਾਰੇ,
 ਹੰਝੂ ਮੀਂਹ ਦੇ ਵਾਂਗ ਵਰਸਾਉਂਦੇ ਜੀ।

ਕਲਮਾਂ 'ਵਾਹਦ ਹੂ ਲਾ ਸ਼ਰੀਕ' ਵਾਲਾ,
 ਕੰਧਾ ਦੇਣ ਦੇ ਵਕਤ ਅਲਾਉਂਦੇ ਜੀ।
 ਸਿੱਧਾ ਤਰਫ਼ ਮਦੀਨੇ ਦੇ ਰਾਹ ਫੜਿਆ,
 ਪੈਰ ਵਾਉ ਦੇ ਵਾਂਗ ਉਠਾਉਂਦੇ ਜੀ।
 ਯਾਰ ਘੱਲ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂਰ ਨੂਰੀ,
 ਦੱਖਣ ਰੋਜ਼ਿਓਂ ਕਬਰ ਕਢਾਉਂਦੇ ਜੀ।
 ਕਦਮਾਂ ਵਲ ਰਸੂਲ ਕਰੀਮ ਦੇ ਜੀ,
 ਦੋਹਾਂ ਆਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਦਫ਼ਨਾਉਂਦੇ ਜੀ।
 ਫ਼ਜ਼ਲ ਫ਼ਾਤਿਹਾ ਆਖ ਰਵਾਨ ਹੋਏ,
 ਦੋਹਾਂ ਬੇਲੀਆਂ ਦਾ ਗ਼ਮ ਖਾਉਂਦੇ ਜੀ।

ਕਵੀ ਵਾਕ

ਐਸੇ ਸੋਹਣੇ ਛੈਲ ਮਲੂਕ ਦੋਵੇਂ,
 ਗਏ ਖ਼ਾਕ ਦੇ ਵਿਚ ਸਮਾ ਮੀਆਂ।
 ਐਪਰ ਇਸ਼ਕ ਨੂੰ ਲਾਜ਼ ਨਾ ਲਾਇਓਂ ਨੇ,
 ਤੋੜ ਚਾੜ੍ਹ ਗਏ ਨਿਹੁੰ ਲਾ ਮੀਆਂ।
 ਇਸ਼ਕ ਲਾਵਣਾ ਏਸ ਦਾ ਨਾਮ ਯਾਰੋ,
 ਦਿੱਤਾ ਰੱਬ ਰਸੂਲ ਪਹੁੰਚਾ ਮੀਆਂ।
 ਤੂੰ ਵੀ ਆਸ਼ਕ ਨਾਮ ਧਰਾ ਬੈਠਾ,
 ਏਵੇਂ ਇਸ਼ਕ ਨੂੰ ਪਾਲ ਵਿਖਾ ਮੀਆਂ।
 ਸੱਚਾ ਪਿਆਰ ਜੋ ਯਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਪਾਇਓਂ,
 ਕਰੀਂ ਯਾਰ ਤੋਂ ਜਾਨ ਛਿਦਾ ਮੀਆਂ।
 ਸਿਰ ਦਿੱਤਿਆਂ ਸਿਰ ਜੇ ਹੱਥ ਆਵੇ,
 ਸਸਤਾ ਵਣਜ ਹੈ ਲਈਂ ਚੁਕਾ ਮੀਆਂ।
 ਮੈਂ ਭੀ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਵਿਚ ਗੁਦਾਜ਼ ਹੋਇਆ,
 ਐਪਰ ਦੱਸਣੇ ਦੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਮੀਆਂ।
 ਇਤਨਾ ਦਰਦ ਮੈਨੂੰ ਜੇਕਰ ਆਹ ਮਾਰਾਂ,
 ਦਿਆਂ ਰੁੱਖ ਦਰਖਤ ਜਲਾ ਮੀਆਂ।
 ਮੂੰਹੋਂ ਬੋਲਿਆਂ ਬੋਲਿਆਂ ਦਰਦ ਸਾਰਾ,
 ਹੈ ਜਾਵਦਾ ਯਾਰ ਖ਼ਡਾ ਮੀਆਂ।
 ਐਪਰ ਸਬਰ ਦਿੱਤਾ ਰੱਬ ਫ਼ਜ਼ਲ ਸੇਤੀ,
 ਮੀਟੀ ਮੁੱਠ ਹੀ ਦੇ ਲੰਘਾ ਮੀਆਂ।

ਤਥਾ

ਤਾਹੀਂ ਸ਼ਿਅਰ ਮੇਰਾ ਪੁਰ ਸਿਹਰ ਹੋਇਆ,
 ਕੀਤਾ ਰੱਬ ਰਸੂਲ ਅਤਾ ਮੈਨੂੰ।
 ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਆਸ਼ਕਾਂ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਜੋੜਨੇ ਦਾ,
 ਕੀਕਰ ਆਵਦਾ ਚੈਨ ਤੇ ਚਾ ਮੈਨੂੰ। ੧੩੪੦।
 ਦਰਦ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਨਾਲ ਨਿਬਾਹ ਦਿੱਤੀ,
 ਜਿਹੜੀ ਗੱਲ ਪਈ ਗਲ ਆ ਮੈਨੂੰ।
 ਖਾਦਮ ਭੁੱਲਿਆ ਜੇ ਕਿਤੇ ਸ਼ਿਅਰ ਅੰਦਰ,
 ਐਥ ਦੇਖ ਤਾਂ ਵੀ ਪੜਦਾ ਪਾ ਮੈਨੂੰ।
 ਆਦਮ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਐਡੀ ਅਕਲ ਵਾਲਾ,
 ਕੋਈ ਬਾਝ ਖਤਾ ਸੁਣਾ ਮੈਨੂੰ।
 ਇਕ ਬੂਟਿਓਂ ਬਾਗ਼ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ,
 ਮਾਲੀ ਕੋਈ ਐਸਾ ਦਿਖਲਾ ਮੈਨੂੰ।
 ਅੱਖੀਂ ਖੋਲ੍ਹ ਕਾਰੀਗਰੀ ਵੇਖ ਮੇਰੀ,
 ਤਾਅਨੇ ਮਾਰ ਨਾ ਪਿਆ ਜਲਾ ਮੈਨੂੰ।
 ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਤਾਈਂ ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਕੀਤਾ,
 ਸਮਝ ਬਹੁਤ ਫ਼ਕੀਰ ਗਦਾ ਮੈਨੂੰ।

ਅਖੀਰੀ ਵਾਕ

ਮੇਰੇ ਮਿਲਣ ਸੰਦੀ ਜੇਕਰ ਸਿੱਕ ਤੈਨੂੰ,
 ਦੱਸਾਂ ਆਪਣਾ ਥਾਂ ਮਕਾਨ ਬੇਲੀ।
 ਨਵਾਂ ਕੋਟ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਤਰਫ਼ ਦੱਖਣ,
 ਪੈਂਡਾ ਨੀਮ ਫਰਸੰਗ ਦਾ ਜਾਨ ਬੇਲੀ।
 ਓਸ ਜਗ੍ਹਾ ਤੇ ਮੈਂ ਵਸਨੀਕ ਕੀਤੀ,
 ਗੱਲ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਕੁਲ ਬਿਆਨ ਬੇਲੀ।
 ਵੀਹਵੇਂ ਸਾਲ ਅੰਦਰ ਮੇਰਾ ਪੈਰ ਆਹਾ,
 ਕੀਤਾ ਖ਼ਿਜ਼ਰ ਮੈਨੂੰ ਬੈਰ ਦਾਨ ਬੇਲੀ।
 ਕੀਤੀ ਜੋੜ ਕਿਤਾਬ ਦਰੁਸਤ ਸਾਰੀ,
 ਰੋਜ਼ੇ ਚੌਧਵੇਂ ਮਾਹ ਰਮਜ਼ਾਨ ਬੇਲੀ।
 ਹਿਜਰਤ ਨਬੀ ਕਰੀਮ ਥੀਂ ਗਏ ਆਹੇ,
 ਬਾਰ੍ਹਾਂ ਸੌ ਤੇ ਪੈਂਹਠ ਪਛਾਨ ਬੇਲੀ।
 ਅੱਖੀਂ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਵੇਖ ਪਿਆਰਿਆਂ ਦੇ;
 ਕੀਤਾ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਬਹਿਰ ਰਵਾਨ ਬੇਲੀ।

ਜੇਕਰ ਇਸ਼ਕ ਥੀ ਮਿਲੇ ਮਕਸੂਦ ਤੇਰਾ,
 ਮੈਥੀਂ ਕਰੀਂ ਤੂੰ ਦਰਦ ਅਯਾਨ ਬੇਲੀ।
 ਅੱਛਾ ਜਾਨ ਨਾਹੀਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਇਸ਼ਕ ਨਾਹੀਂ,
 ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਮੂਲ ਨਾ ਦੀਨ ਈਮਾਨ ਬੇਲੀ।
 ਦਾਮਨ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਲਗਿਆਂ ਯਾਰ ਮਿਲਦਾ,
 ਲਈਂ ਸਮਝ ਨਾ ਥੀਓਂ ਨਦਾਨ ਬੇਲੀ।
 ਮੈਂ ਭੀ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਪਲੜਾ ਪਕੜਿਆ ਸੀ,
 ਮਿਲਿਆ ਯਾਰ ਮੇਰਾ ਜੀਉ ਜਾਨ ਬੇਲੀ।
 ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਸੰਦੀ ਹੋਈ ਇਸ਼ਕ ਵਲੋਂ,
 ਕਲਮਾ ਨਬੀ ਦੇ ਨਾਲ ਜ਼ਬਾਨ ਬੇਲੀ।

